

GLOBALIZACE A ROZVOJ

**ALTERNATIVNÍ POHLEDY NEVLÁDNÍCH
ORGANIZACÍ Z MAĎARSKA A ČESKÉ REPUBLIKY**

Sborník

1.	Úvod	3
2.	Úvod do globálního rozvoje	5
2.1	K významu rozvoje.....	5
2.2	Rozvoj a růst.....	5
2.3	Globalizace a rozvoj.....	8
2.4	Cíl rozvoje.....	10
2.5	Zásady rozvoje	11
2.6	Strategie rozvoje	12
2.7	Rozvoj v Maďarsku	13
3.	Hlavní rozvojové výzvy	15
3.1	Rozdíly a růst.....	15
3.1.1	Měření globalizace	15
3.1.2	Rozdíly mezi zeměmi a regiony	15
3.1.3	Velikost a růst.....	17
3.1.4	Vnější a vnitřní faktory rozvoje.....	17
3.2	Sociální hranice	18
3.2.1	Rozdíly uvnitř zemí	18
3.3	Spotřeba času	21
3.3.1	Expanze trhu – růst nabídky	21
3.3.2	Větší nároky – růst poptávky	21
3.4	Na úkor přírody.....	23
3.4.1	Ekologické škody	23
3.4.2	Nerovné dopady i čerpání	23
3.4.3	Hodnota vs. cena přírody.....	24
3.4.4	Závislost a souboj o zdroje	25
3.5	Lidská práva	26
3.5.1	Diskriminace mezi lidskými právy	26
3.5.2	Cena za prosazování práv	27
3.5.3	Nedělitelnost práv.....	28
4.	Finanční globalizace a krize ve střední a východní Evropě	30
4.1	Krize a financializace v jádru	31
4.1.1	Finanční expanze a nestabilita.....	31
4.1.2	Selhání finančního trhu.....	32
4.2	Deregulace	34
4.3	Pod povrchem: financializace.....	35
4.4	Krize východoevropských polookrajových oblastí	39
4.4.1	Selhání mezinárodních finančních trhů	39
4.4.2	Rizikové hypotéky ve východní Evropě	42
4.4.3	Závislost a dualita	44
4.5	Závěry a proměny	46
5.	Zemědělství a rozvoj	48
5.1	Problémy spojené s potravinami a zemědělstvím	48
5.1.1	Chudoba venkovského obyvatelstva.....	48
5.1.2	Odloučení zemědělství od lidí a přírody	50
5.1.3	Krize cen potravin	51
5.2	Hledání alternativ.....	52
5.2.1	Proč je zvolení alternativ naléhavé?	52
5.2.2	Alternativní politický rámec: potravinová soběstačnost	54
5.2.3	Alternativy v praxi: místní potravinové systémy v Maďarsku	54
5.2.3.1	Maďarské souvislosti.....	54
5.2.3.2	Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě.....	55

6.	Klima a energie. Energetická závislost a zranitelnost	64
6.1	Dopad klimatických změn na rozvojové země	65
6.1.1	Horské ledovce	65
6.1.2	Sucho a zemědělství	66
6.1.3	Srážky	67
6.1.3.1	Kde by méně pršelo?	68
6.1.3.2	Sucho	68
6.1.3.3	Úroda	68
6.1.4	Hlad a podvýživa	69
6.1.5	Extrémní jevy počasí	70
6.1.6	Mořská hladina	70
6.1.7	Lidské zdraví	71
6.2	Vazby mezi klimatickými změnami a energií	72
6.3	Celosvětové vyhlídky v oblasti energie a klimatu	74
6.4	Zmírňování změny klimatu a přístup k energii	76
6.4.1	Význam energie pro rozvoj	77
6.4.2	Rozvojový skok	77
6.4.3	Obnovitelné zdroje energie	77
6.4.4	Nižší náklady	78
6.4.5	Energetika bez korupce a diktátorů	78
6.4.6	Energetická účinnost – sázka na negawatty	79
6.4.7	Decentralizované energetické služby	80
6.4.8	Ekonomická motivace	80
6.4.9	Poučení z planých nadějí vkládaných do biopaliv	81
6.5	Negativní dopady „boomu“ biopaliv	81
6.6	Celosvětová dohoda o změně klimatu	82
6.6.1	Kjótský protokol	83
6.6.2	Akční plán z Bali jako plán vedoucí ke Kodani	84
6.7	Český podíl odpovědnosti	85
6.7.1	Česká rozvojová spolupráce	85
6.7.2	Český příspěvek k mezinárodní dohodě	86
6.7.3	Český uhlíkový rozpočet	86
7.	Závěr	87

1. Úvod

Tato publikace je výsledkem tři roky trvajícího projektu Pražského institutu pro globální politiku – Glopolis (Česká republika), maďarské organizace Védegylet a německé organizace WEED (World Economy, Ecology and Development – Světové hospodářství, ekologie a rozvoj), který probíhal v letech 2007–2009.

Hlavním cílem tohoto projektu bylo podnítit kritickou (avšak konstruktivní) diskusi o globalizaci a udržitelném rozvoji ve všech uvedených zemích a napomoci tomu, aby se neziskové organizace staly respektovaným zdrojem informací a odborných znalostí pro média a širokou veřejnost i pro politické představitele. Hlavní důraz byl tedy kladen na aktivity rozvíjející výzkumné a analytické schopnosti i schopnost neziskových organizací prosazovat zvolená témata.

Ačkoli by každá kapitola této publikace mohla být vydána samostatně, rozhodli jsme se je publikovat v jednom svazku. Přidanou hodnotou je větší rozsah témat, která autoři z různých oborů a s různými zkušenostmi nahlíží z různých úhlů. Je pravda, že metody a tematický záběr autorů jednotlivých kapitol se mohou navzájem lišit. Spojují je však obavy o to, zda současný proces (ekonomické) globalizace dokáže vyřešit aktuální krize, a úvahy o nejkontroverznějších otázkách rozvojového ideálu.

Publikaci uvítají především čtenáři, kteří vnímají rozvoj jako široké téma, chtějí se nad ním zamýšlet z globálního pohledu, rádi zkoumají různé vazby mezi rozvojem a hospodářstvím, financemi, životním prostředím, zajišťováním potravin a dalšími problémy a hledají nové modely rozvoje jako takového i přístupy k němu. Mohla by zajímat i ty, kdo chtějí pochopit pojetí rozvoje v nových členských státech, i když publikace obsahuje pouze články českých a maďarských autorů.

V první části knihy jsou zmíněny základní pojmy, diskuse a problémy spojené s rozvojem, druhá část je pak zaměřena na vybraná odvětví (potravinářství, energetika, finance), která jsou podle našeho názoru zásadní pro vytvoření nového funkčního modelu rozvoje.

Rozvoj, který je hlavním tématem této knihy, je tématem velice kontroverzním jak v celosvětovém, tak v evropském kontextu. Je to jedno z nejčastěji používaných politických a ekonomických hesel, ale jeho význam bývá stále ještě vymezován nejasně nebo se omezuje na rozvoj hospodářský. Jako důvod se uvádí, že hospodářský růst je prostředkem ke zlepšování stavu společnosti, zvyšování životní úrovně a kvality života, který tak bude delší a šťastnější, a zlepšování stavu životního prostředí. Není však zdaleka jasné, jak by to měl hospodářský růst zajistit.

V posledních třiceti letech zastávali přední ekonomové i vlivné instituce jako Světová banka nebo Mezinárodní měnový fond v oblasti rozvoje převážně přístup založený na neoliberálním hospodářském receptu – privatizovat, liberalizovat a deregulovat. Byly napsány tisíce knih odhalujících dramatické sociální, ekonomické a ekologické následky neoliberálních politik – jak privatizace veřejných služeb (například dodávky vody) vede k prohlubování sociální nerovnosti a poklesu kvality života, jak liberalizace trhu likviduje místní podniky a soběstačné ekonomiky a vytlačuje nejchudší obyvatele ještě dále na okraj, jak deregulace napomáhá vzniku velkých konsorcií, nových oligopolů, se všemi problémy, které s sebou nese přílišná koncentrace moci. Pozitivní vliv těchto politik na hospodářský růst navíc zpochybňuje ničivá hospodářská krize, která začala na podzim roku 2008, zrychlující se klimatické změny, které nejvíce dopadají na nejchudší země, a narůstající chudoba a hlad.

Vnímání rozvoje jako hospodářského růstu v sobě kromě problémů se stimulací hospodářského růstu nese i další, hlubší problémy. Představu, že rozvoj lze ztotožňovat s hospodářským růstem, již od 60. let 20. století ostře kritizují vynikající odborníci jako Paul Streeten, Denis Goulet nebo laureát Nobelovy ceny Amartya Sen. Sociální nerovnost a extrémní chudoba mohou narůstat i při rostoucím HDP na hlavu, ukazatele kvality života společnosti se naopak mohou zlepšovat i v hospodářsky zaostalých zemích. Z empirických údajů i normativních etických zásad vyplývá, že rozvoj společnosti má kromě hospodářského rozměru i rozměry další: rozvoj demokracie a sociální spravedlnosti, zvyšování kvality života a udržování kulturní identity. V takovém pojetí se rozvoj stává synonymem pro „vytváření lepší společnosti“, což je pochopitelně složitější koncept než pouhý hospodářský růst. Najednou musí být složitější i samotné rozvojové politiky: pokud je obtížné stimulovat jen samotný hospodářský růst, o co těžší pak je zlepšovat fungování demokracie, vyrovnávat rozdíly v kvalitě života a zmírňovat chudobu, zvyšovat průměrnou délku života a chránit kulturní dědictví – a to vše dohromady!

Kapitola 1 se zabývá samotným pojmem rozvoje. Jsou v ní zmíněny nejdůležitější praktické i etické diskuse o tom, co je a co by měl být pravý rozvoj. Představa rozvoje jako hospodářského růstu je zde prezentována a kritizována v kontextu teorie Amartyi Sena, který pojímá rozvoj jako svobodu a jako rozšiřování schopností. Nastíněn je také koncept mnohorozměrného rozvoje Denise Gouleta. Goulet tvrdí, že součástí rozvoje musí být zlepšení v pěti různých oblastech: politické (nějaká forma demokracie), hospodářské (přiměřená kvalita života všech obyvatel a spravedlivé rozdělování zdrojů), sociální (poskytování základní zdravotní péče všem obyvatelům, snižování míry negratnosti apod.), kulturní (zachovávání základů kulturní identity) a ekologické (ekologicky udržitelný rozvoj).

Kapitola 2 se věnuje globálním/mezinárodním aspektům rozvoje z pragmatičtějšího hlediska a zaměřuje se na konkrétní politiky. Pro náš svět je typické stále větší propojení hospodářské, politické a ekologické sféry. Jednotlivé země si nemohou zvolit vlastní cestu rozvoje nezávisle na zbytku světa. Vzájemné vazby jsou však velice nevyrovnané – některé země jsou mnohem zranitelnější než jiné a v uplynulých třech desetiletích v důsledku globalizace vznikly v nejchudších částech světa nové podoby závislosti. Takzvané rozvojové země jsou finančně závislé na rozhodnutích mocných věřitelských institucí, jako je Světová banka, MMF nebo soukromé banky, bohatých zemí a dalších poskytovatelů finanční pomoci a velkých nadnárodních společností, které zde investují. Kapitola obsahuje přehled základních faktů o stavu rozvoje (hladomor, globální nerovnost, zadlužení) a poukazuje na některé základní příčiny, například na nestejnou míru vlivu v celosvětových organizacích, na pochybenost neoliberálního modelu rozvoje nebo na globální finanční systém, který poškozuje chudé země.

Druhá část knihy se zabývá třemi odvětvími rozvojové politiky – financemi, potravinami a energetikou. Ačkoli tento výběr odvětví může působit poněkud náhodně, mají rozhodně společné rysy: hrají nesmírně důležitou roli v novém modelu globálního rozvoje a zároveň z nich lze vyvodit praktické důsledky pro tvorbu politik v České republice a Maďarsku.

Kapitola 3 obsahuje přehled problémů globálního finančního systému a zvláště se zaměřuje na země střední a východní Evropy. Vzhledem k současné globální finanční krizi je naprosto nezbytné řešit nedostatky celosvětové finanční správy a ničivé účinky finanční krize na rozvoj. Země střední a východní Evropy, především Maďarsko, patří k těm, které krize tvrdě zasáhla. Vysvětlení hledíme ve specifitě rozvojového modelu střední a východní Evropy, který se vyznačuje přílišnou závislostí na přílivu zahraničního kapitálu. V této kapitole jsou obsaženy návrhy politik, kterými je možné reformovat finanční správu na globální i místní úrovni. Jdou zde také navržena opatření, která by mohla hospodářství posunout na lokální úroveň a zajistit jeho větší šetrnost k životnímu prostředí.

Kapitola 4 pojednává o potravinářské výrobě a obchodu s potravinami. Obsahuje přehled hlavních problémů současného zemědělství a systému distribuce potravin – proč nedokáží velké části světové populace zajistit dostatek potravin. Jako alternativa k současnému potravinovému systému je zde prezentován koncept potravinové soběstačnosti a jeho důsledky v oblasti politik. V této kapitole je také zmapován současný stav maďarského potravinového odvětví a jsou zde uvedeny návrhy politik směřujících k udržitelnému potravinovému systému.

Kapitola 5 se zabývá vazbami mezi klimatem a energií. Lidé na celém světě chápou, že změna klimatu je naléhavý problém, který se musí neodkladně řešit. Změna klimatu představuje velký problém pro prosperitu všech zemí, ale nejvíce pro lidi žijící v zemích rozvojových. Kapitola je rozdělena na dvě části. V první jsou popsány klimatické změny a jejich důsledky pro rozvojové země. Druhá část se zabývá vztahem mezi klimatem a energií. Autoři zde rozebírají problémy energetického systému, k nimž patří mimo jiné nerovnoměrná dostupnost energie a závislost na fosilních palivech. Na závěr autoři uvádějí několik doporučení v oblasti politik a zasazuje tyto otázky do kontextu České republiky.

2. Úvod do globálního rozvoje

Zsolt Boda

2.1 K významu rozvoje

Jednou z nejčastějších koncepcí využívaných v politickém vyjadřování po celém světě je (sociální, hospodářský) rozvoj. Politici se nás samozřejmě snaží lákat na pozitivní perspektivy vlivů činnosti jednotlivců a kolektivních aktivit a musí také ospravedlnit svá rozhodnutí, většinou tak, že „rozvoj“ používají jako výmluvu. A mají k tomu dobrý důvod, protože rozvoj je jedním z nejdůležitějších politických hesel a vědeckou metaforou moderní doby. Ve jménu rozvoje byly založeny mezinárodní instituce, podepsaly se dohody, nastartovaly se statisíce politických programů. Zdá se, že politici mohou doufat, že lidé pochopí, o čem hovoří.

Je tomu skutečně tak? Nejedná se o to, že koncepce rozvoje vděčí za svou politickou a vědeckou dráhu přesně tomu, že nikdy nebyla jasně definována nebo že jsou její definice vždy diskutabilní? Víme, co rozvoj znamená? Jak jej lze definovat či měřit? Nějakou dobu to vypadalo, že různé definice rozvoje se aspoň sbližují a vydávají se tímž směrem, teď už to tak příliš nepůsobí. Mnoho lidí nyní hovoří o konci rozvoje, o „porozvojové“ době.

V rámci této široké škály přístupů se tato studie zaměřuje na kritický úvod do koncepce rozvoje a na objasnění jednoho z možných výkladů. Svůj záměr můžeme definovat do jisté míry tak, jak Denis Goulet vymezil svou disciplínu, rozvojovou etiku. Podle Gouleta rozvoj vyvolává pradávne filozofické otázky: co je to dobrý život, jaké základy má mít sociální život a jaký by měli mít lidé vztah k přírodě.¹

2.2 Rozvoj a růst

Rozvoj mnozí z nás stále vnímají v první řadě jako hospodářský rozvoj, což je zase pro řadu lidí totéž co hospodářský růst. A zpět k výše uvedenému: když politik vysloví slovo „rozvoj“, můžeme si být téměř jisti, že hovoří o hospodářském růstu nebo jeho očekávaných výsledcích, nejčastěji pracovních místech a daních.

Nakolik je přirozené spojovat rozvoj s hospodářským růstem?

Otázka hospodářského rozvoje – nebo alespoň vzrůstající prosperity – byla sice ústředním tématem klasických ekonomů, nicméně *ekonomie rozvoje* se rozvinula až po druhé světové válce. Jedná se o období, které lze podle Wolfganga Sachse popsat jako „desítky let rozvoje“, za jejichž symbolický počátek považuje proslov amerického prezidenta Harryho S. Trumana z ledna 1949.² Truman ve svém proslovu označil jižní polokouli jako „nedostatečně rozvinutou“ oblast a stanovil cíl „zpřístupnit jí prospěch z našeho vědeckého rozvoje a průmyslového pokroku“, přičemž modelem, který měla následovat, měly být samozřejmě Spojené státy. Prezident byl spíše než tvůrcem vykladačem očekávání a iluzí, jež později napomohly utváření rozvojového diskursu. Jedná se o diskusi, kterou stále do značné míry **ovládala ekonomie**, nebyla-li monopolizována, a dnes již – alespoň podle Sachse – nemá takový spád a není tak přesvědčivá a důvěryhodná.

„Krise“ diskursu rozvoje pod vlivem ekonomie (přijmeme-li Sachsovu tezi) má mnoho příčin, mimo jiné skutečnost, že ve většině světa jednoduše selhal. Nově založená Světová banka zveřejnila v roce 1948 jednu ze svých prvních zpráv v souladu s Trumanovými myšlenkami, v níž označila země s ročním národním důchodem nižším než 100 dolarů na osobu jako chudé a nedostatečně rozvinuté a prohlásila, že zvýšení této hodnoty je v odpovědnosti bohatých národů.³ V posledních desetiletích však rozdíly v národním důchodu bohatých a chudých zemí naopak vzrostly.⁴ V desítkách „rozvíjejících se“ zemích HNP na hlavu prakticky stagnoval či se dokonce snížil, což lze jen částečně přisoudit demografickým procesům. Jinými slovy, jak se uvádí ve zprávě Rozvojového programu Organizace spojených národů (UNDP), „myšlenka hospodářského růstu očividně **pro čtvrtinu světového obyvatelstva selhala**“, což znamená, že „89 zemí...“ – v návaznosti na politiku růstu,

¹ Goulet (1995: ix).

² Sachs (1995: 2).

³ Rahnema (1995: 161).

⁴ Světová banka (2000).

včetně rozvinutých a rozvíjejících se zemí – „... je z hospodářského hlediska v horším stavu, než byly před deseti lety, v důsledku čehož došlo k polarizaci světa na bohaté a chudé.“⁵

Na závěr – a dále se budeme soustředit hlavně na toto hledisko – můžeme říci, že otázka týkající se momentu a obsahu rozvoje je stále problematičtější. Co se má rozvíjet a jak? A zde se můžeme vrátit k výše uvedenému problému, tedy k aktivní úloze ekonomů v rámci definování rozvojového diskursu. Od Rostowovy klasické práce – která mimochodem rozsáhle dokládá **zakořeněnost** rozvojového diskursu na úrovni **politiky**, neboť se v ní uvádí, že se jedná o „nekomunistický manifest“ – je jasné patrné, že se rozvoj ztotožňuje s hospodářským růstem nebo se jím nahrazuje.⁶ V souladu s tím je základním a prvořadým cílem rozvoje a rozvojových politik spustit hospodářský růst, v důsledku čehož se zase automaticky nastartuje širší sociální rozvoj.

Tento přístup se od šedesátých let 20. století střetává se závažnou kritikou, a to nejen z „alternativních“ kruhů, což dobře dokládají různé dokumenty OSN. V základním dokumentu OSN prvního desetiletí rozvoje (1960–1970) se uvádí, že „problémem nedostatečně rozvitých států je nejen nastartovat hospodářský růst, ale také rozvoj (...) **Rozvoj znamená růst a změnu**. Změna ovšem není pouze hospodářská, ale také sociální, kulturní, kvantitativní i kvalitativní. Zásadní otázkou je zlepšení **kvality života lidí**.“⁷

Navzdory včasnému varování nedošlo k žádné základní změně postojů k rozvoji většiny ekonomů a politiků: důraz je stále kladen na hospodářský růst a jeho jednoduchý ukazatel, změny HDP/HNP. Do jisté míry je to pochopitelné, protože HDP výstižným způsobem znázorňuje výsledky složitých rozvojových politik **jediným číslem**. Kromě toho umožňuje srovnávat země, ale i různá období. Protože se jim u „rozvíjejících se zemí“ kromě HDP nepodařilo zavést podobně významný ukazatel, OSN o deset let později zkusila něco jiného.

Tentokrát podpořila „jednotný“ a „světový“ přístup, tedy že rozvoj nesmí být vnímán z jedné perspektivy, ale měl by se pojímat **komplexně**. Ze změn nelze vynechat nějakou sociální skupinu nebo vrstvu (určitý druh zásady solidarity); každý se musí podílet na utváření rozvojových politik (účast); musí se dosáhnout spravedlivého podílu zátěže a rovnost příjmů; a musí se upřednostnit lidský aspekt rozvoje prostřednictvím vytvoření nových pracovních míst a zjištěním potřeb dětí.⁸ Jak je patrné, hospodářský růst je zde dobře skryt/ přítomen, je zakotven v širších sociálních záměrech. Nemůžeme však argumentovat, že tento přístup by byl úspěšný v přeformulování významu rozvoje.

Poslední desetiletí přinesla rozkvět **nových rozvojových koncepcí**. V rámci nich se hovořilo o „základních potřebách“ (Paul Streeten), „fungování a schopnostech“ (Amartya Sen), o „lidském“ a „udržitelném rozvoji“, „místním rozvoji“, a dokonce i o staré koncepci Gándhího „rozvoje založeného na tradicích“. Sachs má samozřejmě pravdu: různé přístupy a koncepce jsou dobrým důkazem toho, že jediná koncepce rozvoje prodělává krizi; může zde panovat menší shoda, co se týče základních hodnot a strategií rozvoje, než kdy předtím. Tuto krizi však lze také přivítat a chápat ji jako potenciálně tvůrčí, jedná-li se o zpochybnění natolik zjednodušující koncepce jako v tomto případě. Nyní se zaměříme na několik příznaků této krize a budeme přitom vycházet z práce laureáta Nobelovy ceny, ekonoma Amartyy Sena.

Ten kritizoval tradiční, hospodářské chápání rozvoje, jež přiznává mimořádnou úlohu hospodářskému růstu, v první řadě prostřednictvím klasického argumentu, že **zaměňuje účel za prostředky**. Hospodářský růst může být přinejlepším nástrojem obecnějších záměrů rozvoje, samotný jej nelze považovat za účel. Většina ekonomů to pravděpodobně potvrdí, avšak stále trvají na svém výkladu a opakují přitom dva hlavní – v našem pojetí nesprávné – argumenty. Jedním z nich je, že ekonomové nemohou dělat nic jiného než se soustředit na to, v čem jsou dobří, na svou profesi – ekonomii. Druhým je to, že růst bohatství je skutečně pouze nástroj, ale tím pravým důvodem, proč se má podporovat, je skutečnost, že je potřeba k vytvoření příležitosti k dosažení jiných – politických, kulturních, sociálních, environmentálních – cílů, jejichž definice není otázkou ekonomiky. Růst HDP je tedy nástroj, ale funguje na základě rozšiřování výběru. Vzhledem k tomu to vnímáme tak, že zaměření na HDP je užitečné přesně pro svůj „hodnotově neutrální“ ráz, protože díky němu vznikají možnosti dosáhnout jiných hodnot a cílů; HDP jakožto ukazatel také poukazuje na možnosti komunity dosáhnout sociálních cílů.

⁵ UNDP (1996).

⁶ Rostow (1960).

⁷ Organizace spojených národů (1962).

⁸ UNRISD (1980).

První argument je naivní – nebo to předstírá – protože nebere v potaz propojení znalostí a moci: ekonomie a ekonomický diskurs obecně mají značný vliv na řízení světa.⁹ Na základě myšlenek Michela Foucaulta můžeme říci, že ekonomie je rozhodně **mocenským diskursem**, který přetváří naše vztahy ke společnosti a způsob, jak hovoříme o sociálních otázkách. Ekonomie, jak jsme již uvedli, se také velmi úspěšně daří ovlivňovat rozvojové teorie.¹⁰

Druhý argument je také úzce spojen se Senovou prací. V řadě ohledech se snažil odmítnout tvrzení, že HDP je přece jen dobrým ukazatelem rozhodnutí společnosti, a přestože to není jediný nástroj rozvoje, jedná se o dobrý nástroj. Sen provedl řadu výzkumů¹¹, v nichž se zabýval tím, jaký je vztah mezi velikostí a změnami HDP na osobu a kvalitou lidského života, **ukazateli společenského blahobytu**. Než se však podíváme na jeho výsledky, musíme objasnit, co rozumíme kvalitou života a jaké ukazatele mohou být uplatněny k jejímu pochopení.

Sen mnohokrát uplatňoval jako jednoduchý ukazatel kvality života předpokládanou délku života. To lze obhajovat jako hodnotné rozhodnutí, protože dlouhého života si samozřejmě máme cenit, ale je to také dobrý ukazatel proto, že v jednom komplexním ukazateli je obsažena řada aspektů života, které jsou samy o sobě obtížně vyčíslitelné. Například víme, že kvalita zdravotnictví má vliv na **předpokládanou délku života**, avšak jen do menší míry (10–12 %), zatímco obtížněji definovatelný „životní styl“ je významnější (40 %). Předpokládaná délka života je také ve vzájemném vztahu s úrovní vzdělání a rozsahem sociálních nerovností.

Předpokládaná délka života je tedy dobrým ukazatelem kvality života sama o sobě, ale lze jí kombinovat i s jinými indikátory. Sen se podílel na práci UNDP k vytvoření koncepce **„Lidského rozvoje“**. Rozvojový program OSN od roku 1991 pravidelně zveřejňuje zprávy o lidském rozvoji. V první zprávě je definován spolu s pěti hledisky: kromě odpovídající výše příjmů zahrnuje také přístup k základnímu vzdělání a minimální úroveň zdravotnictví, zaručení lidských práv a zajištění základů důstojnosti a dodává se zde (v souladu se Senovým přístupem, kterým se budeme zabývat později), že **rozvoj znamená rozšiřování výběru**.¹²

O kvalitě života nebo spíše sociálním blahobytu dále vypovídá míra absolutní chudoby a hladovění. Jak Sen uvádí (1984d: 509), většina občanů chudých zemí žije „omezeným životem“, což je velmi úzce spjato se skutečností, že zajišťování nejzákladnějších potřeb je pro ně problematické. Senova definice rozvoje – k níž se vrátíme později – zahrnuje to, že by mělo strádat co nejméně lidí. Koncepce **„základních potřeb“** Paula Streetena také obsahuje potřebu soustředit se na nejzákladnější potřeby a na zlepšení postavení nejvíce znevýhodněných lidí.¹³

Cíl zajišťovat nejzákladnější potřeby lze sice odůvodnit různými etickými faktory, nicméně by stálo za povšimnutí, že nejvlivnější politicko-filozofická práce 20. století, teorie spravedlnosti Johna Rawlse, jde také tímto směrem. Ve známé a často citované „koncepti rozdílu“ Rawlsovy teorie (nemáme prostředky k tomu, se jí zde zabývat) se tvrdí, že musíme formovat sociální a hospodářské nerovnosti, aby byly **nejvýhodnější pro nejvíce znevýhodněné**.¹⁴ Jednoduchá, ale dobrá, na etice založená míra rozvoje tedy vyjde najevo, podíváme-li se na situaci nejchudších. Je jediné spravedlivé kritizovat „rozvoj“, v rámci něhož nelze zmenšit hladovění nebo snížit počet lidí žijících pod hranicí naprosté chudoby.

Otázkou tedy je, jak udržitelný je argument, že ukazatele hospodářského růstu přece jen dobrým signálem měnící se kvality života a společenského blahobytu. Senovy komparativní a dlouhodobé empirické průzkumy přesvědčivě dokázaly, že tento pohled je neopodstatněný. Sen zkoumal prvních šest desetiletí 20. století a ukázal, že změna předpokládané délky života ve Spojeném království je téměř vždy v negativní **korelaci** k nárůstu HDP na osobu.¹⁵ Lze zde uvést řadu příkladů, které dokazují, že země s nižšími příjmy na osobu mohou mít větší předpokládanou délku života než jiné – Brazílii a Jihoafrickou republiku s ohledem na předpokládanou délku života předčí mnoho chudších zemí. Lidé ve Spojených státech také žijí kratší dobu než v mnoha evropských zemích, které za USA z hlediska HDP zaostávají.

⁹ Szokolczai (1990). Naším úkolem v této práci není zabývat se možnými příčinami tohoto procesu.

¹⁰ Qizilbash (1996: 1210).

¹¹ Sen (2000). Skvělý souhrn tohoto tématu uvádí Pataki (1999).

¹² UNDP (1991).

¹³ Streeten (1981).

¹⁴ Rawls (1997: 361).

¹⁵ Sen (1998: 6). V několika následujících odstavcích se budu do značné míry opírat o práci Patakiho uvedenou výše.

Sen však použil statistické nástroje dokonce k tomu, aby dokázal, že mezi HDP na osobu a předpokládanou délkou života žádná korelace neexistuje. Existuje zde pozitivní korelace pouze tehdy, jsou-li splněny **určité podmínky**, a ty by se měly zohledňovat v rámci rozhodnutí týkajících se hospodářské politiky. Sen ve svém empirickém výzkumu s Jeanem Drèzem¹⁶ rozlišil dva způsoby snižování úmrtnosti: prostřednictvím *hospodářského růstu* a (programů) *podpory v rámci komunit*.

První z nich, založený na rychlém hospodářském růstu, je funkční, avšak pouze v případě, že většina obyvatelstva se na procesu růstu podílí jakožto *zaměstnanec* a plody materiálního růstu se sdílí v rámci zdravotnictví a vzdělávání, které jsou poskytovány jako veřejná služba. Sudhir Anand a Martin Ravallion – na základě Drèzeova a Senova výzkumu – došli v komparativní studii jednotlivých zemí k závěru, že pozitivní korelace HDP na osobu a předpokládané délky života lze dosáhnout pouze prostřednictvím dvou faktorů: i) vyšších příjmů chudých a ii) veřejných výdajů, zejména prostřednictvím výdajů na veřejné zdravotnictví.¹⁷ Není tedy pravda, že dojde k určitému automatickému postupnému přerozdělení zisků od bohatších k chudým a znevýhodněným. To vůbec nelze očekávat, aniž by ve společnosti/komunitě existovaly rozhodné a cílené **veřejné politiky a solidarita**.¹⁸

Známým příkladem nárůstu předpokládané délky života prostřednictvím **podpory komunit** je nízký HDP na osobu na Srí Lance a v indickém státě Kérala. V rámci sociálních politik těchto států se upřednostnily zdravotnické a vzdělávací služby komunitám a využilo se přitom jejich náročnosti na pracovní sílu, díky čemuž se HDP na osobu zvýšil.¹⁹

Zkoumání hospodářského růstu a situace těch nejchudších také dokazuje, že v důsledku zvýšení příjmů se ve společnosti nejen zvětšují rozdíly mezi příjmy, ale dochází k tomu také kvůli **propadu absolutních příjmů těch nejchudších**.²⁰ To znamená, že nehovoříme pouze o tom, že někteří lidé bohatnou rychleji než ostatní, ale jde také o to, že bohatí bohatnou a chudí chudnou. Tuto situaci dobře dokládá poznámka brazilského premiéra v době „brazilského hospodářského zázraku“ v období od poloviny šedesátých do poloviny sedmdesátých let 20. století: „hospodářství se daří, jenom lidem ne.“ V Egyptě v devadesátých letech, kdy země vykazovala stabilní hospodářský růst, počet lidí žijících pod hranicí absolutní chudoby v průběhu několika let vzrostl o osm procent.

Ještě znepokojivější je – protože je to všeobecněji pravdivé – že k hospodářskému růstu došlo v posledním desetiletí společně s nárůstem relativních rozdílů v příjmech téměř po celém světě (existuje jen několik výjimek, tradičně rovnostářských zemí jako např. Tchaj-wan). K dalším příčinám patří také globalizace, ale protože nemáme možnosti se tímto tématem zabývat v této studii, jenom poznamenejme, že situace chudých se nezlepšuje a rozdíly v příjmech se automaticky nezmenšují. Kromě toho okolnosti globalizace pravděpodobně znamenají odsunutí určitých sociálních skupin na okraj.

2.3 Globalizace a rozvoj

Na základě přístupu dle Washingtonského konsenzu, který je již dlouho rozsáhle popularizován – ze strany tradičních ekonomů, tisku a politiků – mohou doufat v nastartování setrvalého/skutečného hospodářského růstu a rozvoje pouze ty země, jež se podílí na mezinárodním obchodu a mohou přitáhnout zahraniční investice. Rétorice Světové banky od konce osmdesátých let vévodí stále více prvky, které mohou být zpětně vnímány jako propaganda globalizace a **neoliberální ekonomiky**. Otevřeně deklarovaný cíl Světové banky je však dnes tentýž jako před deseti lety: snížení chudoby. Cesta k neoliberální koncepci rozvoje a snížení chudoby vede skrz dosažení „velkých rovnováh“ hospodářství (tak zvaná makroekonomická stabilizace obvykle zahrnovala rozsáhlou privatizaci a liberalizaci cen, nižší rozpočtové výdaje, cíl nízké inflace, volný, obvykle do značné míry znehodnocený směnný kurz a odstranění obchodních překážek a kontrol kapitálu) a hospodářského růstu stimulovaného účastí na světových hospodářských procesech.

¹⁶ Dréze, Sen (1989).

¹⁷ Anand-Ravallion (1993).

¹⁸ Pataki (1998: 10).

¹⁹ Ibid.

²⁰ Valier (2000).

Opatření přijatá k dosažení „velkých rovnováh“ však do obvykle velké míry přispěla ke zhoršení situace nejchudších. Tento poznatek potvrzuje řada zpráv a samotná Světová banka to také uznává. Liberální **strukturální reformy** (tak zvané programy strukturálních změn) přináší „zaměstnancům bolestné změny“ a „zaměstnanci bez pochyby obvykle během strukturální změny musí trpět, možná ještě více než kapitál“. (Světová banka však dodává, že bychom neměli zapomenout na to, že toto utrpení je způsobeno spíše předcházející „populistickou“ politikou než liberálními reformami, a pokud se v půli cesty podíváme zpětně na reformy, ještě více poškozuje pracovníky.)²¹ Strategie překonání chudoby tedy znamená, že se situace nejprve poněkud zhorší, chudí zchudnou ještě více, sociální rozdíly vzrostou, ale z dlouhodobého hlediska můžeme očekávat zlepšení. Hospodářský růst mohou přinést pouze neoliberální reformy a růst nevyhnutelně zlepší situaci chudých. I Světová banka však uznává, že k této kauzalitě nemusí nikdy dojít, zatímco větší sociální rozdíly mohou s hospodářským růstem velmi snadno – a na dosti dlouhou dobu – jít ruku v ruce.²²

Dosažení deklarovaného cíle „snížení chudoby“ tedy takové intervenční programy skutečně nepomohou. Zdá se, že tento model vychází spíše z logiky, že hospodářské otevření a liberální reformy vytvářejí základ pro hospodářský růst, který zase usnadní problém chudoby a nerovností. V obou kauzálních vztazích se prokázala **chybná logika**. Již jsme zaznamenali, že vztah posledních dvou článků logického řetězce je dosti problematický (hospodářský růst automaticky neusnadňuje sociální problémy). Růst je přinejlepším nezbytnou, ale samozřejmě nikoli dostatečnou podmínkou většího sociálního blahobytu. (Rychle doplňme: možná ani potřebnou. Vždy bychom si mohli položit otázku, jaké tempo růstu je potřeba. Je 2% roční růst dostatečný? Potřebujeme větší růst, nebo může menší růst stačit, když se napříkladlepší kvalita a distribuce pomalejšího růstu?) Vztah prvních dvou článků řetězce je ale také přinejmenším diskutabilní. Pomineme-li dokonce výhody hospodářského růstu pro nejvíce znevýhodněné části obyvatelstva, (neo)liberální reformy, co se týče stimulace jakéhokoli hospodářského růstu, často selhávají.

V jednom z dokumentů Světové banky se uvádí podrobná argumentace, která je podpořena statistickými údaji a uvádí se v ní, že vývoj po programech strukturálních změn přinesl hospodářský růst.²³ Srovnávají se zde hospodářské výsledky 26 afrických zemí od počátku osmdesátých let do počátku devadesátých let a závěrem je, že země, které se řídily doporučeními MMF a Světové banky a přeorientovaly se na světový obchod a uplatnily neoliberální řešení, zaznamenaly větší úspěch než ostatní. Aniž bychom šli do podrobností, uveďme jen Castellsovu (1996: 148–152) analytickou kritiku, v rámci níž vysvětluje, že je tento argument založen na vysoce **problematických statistikách**. Skutečnost je mnohem složitější a větší hospodářský růst často nesouvisí s tím, zda nějaká země uplatnila doporučení Světové banky, či nikoli.

Je také třeba poznamenat, že i když některé ze „vznikajících / globalizujících se“ ekonomik vykazaly podstatný růst, ten se **v následující hospodářské a finanční krizi** druhé poloviny devadesátých let, ale skutečně také ve světové hospodářské krizi na konci prvního desetiletí tohoto století ukázal jako **zranitelný**. Krize 90. let 20. století, která se světovou ekonomikou ničivě přehnal, zasáhla poměrně úspěšné země orientované na vývoz jako Mexiko, Brazílie, Chile, Thajsko, Malajsie, Indonésie, a dokonce také rozvinutější východoasijské země jako Jižní Korea. Po světovém hospodářském kolapsu v roce 2009 je ještě méně možné vnímat větší vystavení krizím tak, že nesouvisí s „hospodářským růstem v důsledku globalizace“.

Světová banka se sice v poslední době snaží uznat, že na kritice, podle níž globalizace neřeší problém chudoby, zvětšuje nerovnosti a způsobuje škody na životním prostředí, takže ekonomika nemůže nahradit rozvojové politiky, ale může být pouze jejich součástí, je něco pravdy, přesto však tvrdí, že země procházející globalizací stále mohou vykazovat lepší výsledky a mohou odolávat všem problémům lépe než ty země, které se uzavírají. Dokonce i zprávy zemí nepřihlízející k historii a souvislostem a statistická srovnání, jež mnohé skrývají, mohou pouze dokázat to, že je lepší žít v mnoha zemích procházejících globalizací než v některých uzavřených diktátorských zemích rozvrácených občanskou válkou. To je možná pravda, ale tento argument není velmi přesvědčivý. Stávající podoba globalizace může mít mnoho špatných alternativ, ale skutečnou otázkou je, *co vlastně považujeme za rozvoj* a jaké problémy či možnosti globalizace v souvislosti s tím nabízí.

²¹ Světová banka (1995a: 121, 126).

²² Světová banka (1995b: 55).

²³ Světová banka (1994).

2.4 Cíl rozvoje

V návaznosti na Gouleta (1995) můžeme rozlišovat *cíl rozvoje*, *strategie* k jeho dosažení a *normativní zásady*, jimiž se řídí jeho realizace. Začneme tím, jak lze rozvoj definovat. Druhým krokem je rozhodnutí, která politika by nejlépe sloužila k jeho podpoře a jaké zásady by tyto politiky měly v průběhu realizace sledovat.

Viděli jsme, jak upozornil Amartya Sen ve svých studiích, že rozvoj nelze ztotožňovat s hospodářským růstem. Jakou jinou definici lze předložit?

Senovu koncepci rozvoje můžeme označit jako koncepci kvality života v závislosti na možnostech. Tento přístup spočívá na koncepcích **možností a fungování**. Jak Sen uvádí, „fungování je součástí stavu dané osoby – především těch prvků, které ve svém životě mohou učinit nebo zažít“.²⁴ Podle této koncepce je tedy život tvořen tím, co děláme a jak žijeme. Kvalitu života však neurčují pouze dosažené výsledky, to, co děláme a jak žijeme, i když i na tom záleží. Sen kvalitu života definuje tak, že je založena na možnostech umožňovat hodnotné děláni a žití.

Sen kvalitu života spojuje s rozvíjením možností z toho důvodu, že by chtěl přisoudit hodnotu pozitivní svobodě jako takové, a tu definuje jako možnost něco dělat nebo žít. Vzhledem k tomu, že se přístup vycházející z možností zaměřuje na to, co by *mohl* jedinec dělat a jak by *mohl* žít, svoboda žít různým způsobem se odráží v řadě možností jedince.

Senův přístup k rozvoji jakožto rozvíjení možností vyplývá přímo z jeho výkladu kvality života a svobody. Jak uvádí, „hospodářský rozvoj je nejlépe vnímán jako proces rozvíjení lidských možností, zatímco rozvoj jako osvobození od omezující potřeby, která nás nutí být a žít méně.“²⁵ V návaznosti na Senův výklad můžeme říci, že v chudých zemích mnoho lidí žije pod vlivem omezující potřeby, to znamená, že mohou dělat a žít málo. Rozvoj tedy není ničím menším než osvobozením se od těchto omezení.

Z toho všeho je jasné, čím Sen myslí kvalitu života a svobodu, a má také svůj výklad spravedlnosti jakožto rovných možností něco dělat. Základní možnosti jsou spojeny s uspokojováním určitých potřeb a s ohledem na tyto potřeby nabývají morálního a politického významu. Zadruhé, možnosti jsou také klíčem k výkladu chudoby. Chudoba je dle Senova výkladu nedostatek možností provádět některé základní věci, které děláme a prostřednictvím nichž žijeme.²⁶ Domnívá se, že tyto možnosti, umožňování hodnotného děláni a žití, a svoboda je využívat jsou důležitější než prostředky pozitivní svobody, konkrétně zboží a příjmů.

Je však důležité poznamenat, že důraz na pozitivní svobodu (svoboda k tomu, něco dělat) vůbec neznamená, že Sen považuje negativní svobodu (svoboda od něčeho) za méně významnou (tu obvykle chrání tradiční občanská a politická práva). Naopak tvrdí, že tyto dva prvky jsou vzájemně propojeny a jeden není možný bez druhého.²⁷ Rozšíření negativní svobody nemá smysl bez pozitivní svobody, to znamená bez rozvíjení možností: poskytovat svobodu pohybu je zbytečné, pokud neexistuje (sociální či fyzická) infrastruktura, která by umožnila postiženým osobám se přemísťovat bez ohledu na jejich omezené schopnosti nebo která by jim umožnila dosáhnout svých cílů, aniž by se musely přemísťovat. Podobně svoboda slova a svědomí se míjí účinkem, pokud je značná část populace negramotná, což znamená, že nemůže s touto svobodou žít. Platí to ale i naopak, pozitivní svoboda není bez té negativní k ničemu – existují-li politická omezení svobody volby.

Sen na základě zkoumání velkých hladomorů jako v Bengálsku, Etiopii a jinde přesvědčivě dokázal, že tradiční pohled spojující hladomor s dostupným množstvím potravin je chybný. Hladomor v první řadě neznamená, že není dostatek jídla, ale že *určitá skupina* lidí nemá co jíst.

Sen přesvědčivě tvrdí, že překonání hladomoru nezávisí především na dostupném množství zboží (potravin). Mnohem důležitější je to, jaká mají lidé práva na toto zboží. Navzdory výše uvedeným doporučením Světové banky musíme spolu se Senem zastávat ten názor, že se nejedná o *omezení práv, ale jejich rozšíření*, což je jeden z nejdůležitějších nástrojů rozvoje. Studie hladomoru poukazují na to, že při nedostatku náležitých

²⁴ Sen (1993: 31).

²⁵ Sen (1984: 509).

²⁶ Sen (1993a).

²⁷ Viz Sen (1993b).

pozitivních svobod jsou ohroženy i ty nejzákladnější negativní: nemají-li lidé náležitá práva na potraviny, mohl by být ohrožen jejich život, což je samozřejmě největší porušení lidských práv. Sen však jde dál a dokládá, že tento vztah platí i naopak: na základě zkoumání hladomoru lze dokázat, že negativní svobody mohou přispět i k pozitivním svobodám.

Ve svém studiu hladomorů poukázal na to, že v Indii, která se osvobodila od koloniální nadvlády, nebyl od roku 1947 žádný hladomor, jenž by měl tisíce či miliony obětí, přestože se tato země řadí k těm nejchudším na světě. Sen se domnívá, že za tím stojí vývoj svobody tisku a pluralitní demokracie. Vláda už toto lidské strádání dále nemohla tajit a publicita společně s hněvem politických odpůrců ji přiměla k tomu, aby jednala rychle a efektivně. Máme i opačný úděsný příklad: v Číně v období po nezdaru tak zvaného Velkého skoku v letech 1958 až 1961 byla potravinová situace katastrofická, ale v důsledku absence svobodného tisku a krutého utlačování politické opozice zemřelo podle odhadů 16–30 milionu lidí. Byli odříznuti od pozornosti veřejnosti nebo možné pomoci.²⁸

Sen chtěl překonat příliš liberální, strnulý a negativní výklad svobody: v jeho interpretaci rozvíjení možností předpokládá rozšiřování pozitivních svobod. Nepřijímá však upřednostňování pozitivní svobody a odsouvání negativní svobody do pozadí. Považuje (negativní) práva jednotlivců na svobodu za všeobecné hodnoty a pokládá je za podmínku rozvoje: v jednom případě se zabývá tím, že „asijské hodnoty“ by je nezahrnovaly, a tudíž ve své teorii a výzkumu spojuje svobodu s blahobytem pomocí koncepce možností.

Stručně řečeno je tedy rozvoj podle Sena rozvíjením našich možností, to znamená vzrůstající příležitosti dělat a žít různými způsoby ruku v ruce s rozšiřováním negativních a pozitivních svobod.

2.5 Zásady rozvoje

Poté, co jsme definovali cíle rozvoje, se nyní zaměříme v návaznosti na Gouleta (1995) na to, jaké jsou jeho normativní zásady, které lze konstatovat v realizaci rozvojových politik. Rádi bychom se zde krátce zmínili o dvou zásadách – zásadě účasti a ekologické udržitelnosti.

Rozvojový program OSN od roku 1990 zveřejňuje zprávy o lidském rozvoji. Jak jsme uvedli, Sen se podílel na vypracování koncepce lidského rozvoje a ukazatele k jeho měření. Ve zprávách o lidském rozvoji se uvádějí obě zásady (přestože o udržitelnosti se v první zprávě výslovně nepsalo): lidé mají právo se vyjadřovat k utváření podmínek života a rozvoj musí být šetrný k životnímu prostředí.²⁹

Zdůrazňování zásady **účasti** je samozřejmě úzce spojeno s tím, že rozvojové projekty v minulosti společnosti ukládaly elitní skupiny a synonymem rozvoje byla často agresivní modernizace či dokonce „westernizace“. Toto hledisko vždy zdůrazňují přívrženci „původního“, „autentického“ rozvoje nebo rozvoje vycházejícího z tradic.³⁰ Zdůrazňování účasti tedy není důležité pouze s ohledem na zásadu demokracie, ale představuje také impuls, jenž bychom mohli nazvat po Gándhím „rozvoj založený na tradicích“.³¹ Procesní zásada účasti se tedy také týká významného bodu, totiž že rozvoj musí být do jisté míry v souladu s kulturními a společenskými tradicemi. Sen, s uplatněním aristotelského přístupu, uvedl, že náležitý výklad jakéhokoli rozvoje se odkazuje na rozhodnutí o hodnotách, jež jsou zakořeněna ve zkušenostech lidí, a je z podstaty praktický.³² Kladení důrazu na zásadu účasti tudíž nepřímou obsahuje i to, že v rámci rozvojových politik navržených tak, že jsou participativní, se do nějaké míry dodržují tradice určitého národa a kultury, což má dvě výhody. Zaprvé se jedná o hodnotu přežití kulturní rozmanitosti a zadruhé, tyto rozvojové politiky budou moci fungovat náležitěji a efektivněji.

Samozřejmě zde zůstává otázka, jaké prvky tradice jsou skutečně legitimní, hodné uznávání a dodržování a jaké se nemusí uchovávat, ale měly by se v průběhu rozvoje změnit. Sen se také zabýval otázkami spojenými s indickými tradicemi a situací žen a rozsáhle a ostře kritizoval názor, že negativní diskriminace žen je

²⁸ Sen (1993b).

²⁹ UNDP (1991, 1994).

³⁰ Crocker (1991).

³¹ Goulet (1995: 88).

³² Nussbaum a Sen (1989: 308).

přijatelná pouze proto, že s ní také souhlasí. Toto téma vstoupilo do literatury sociální etiky jako problém „přizpůsobivých preferencí“. Tak bychom se ale dostali příliš daleko. V této studii chápeme jako dostačující uvést, že účast má být chápána jako důležitá zásada, která může mít významnou úlohu ve vytváření souladu mezi tradicemi a moderními představami a v rozvíjení tvůrčí mezikulturní diskuse.

Druhou zásadou je **udržitelnost**, kterou nyní můžeme vnímat jako univerzální kritérium rozvoje: není přijatelná žádná rozvojová politika, jež neobstojí z hlediska zásady mezigenerační spravedlnosti a v rámci níž se nedodrží ekologické meze.

Koncepci udržitelnosti, jak je dobře známo, zpopularizoval na konci osmdesátých let výbor Brundtlandové v dokumentu *Our Common Future* (Naše společná budoucnost). Často citovaná definice, která se objevuje v základních dokumentech mnoha mezinárodních organizací, zní takto: „udržitelný rozvoj je taková podoba rozvoje, která splňuje současné potřeby, aniž by ohrožovala budoucí generace v uspokojování vlastních potřeb“.³³ V souladu s tím je sice podmínkou udržitelnosti spravedlnost v rámci jedné generace a mezigenerační udržitelnost se nemůže vztahovat pouze na otázky životního prostředí, nicméně se tato koncepce dostala do povědomí veřejnosti především jako nástroj rozšiřování povědomí o ekologických aspektech.

Jak kritici rádi upozorňují, politická dráha udržitelného rozvoje je do značné míry možná díky tomu, že nepožaduje nic radikálně nového, a zejména nic radikálního a že víme jen málo o tom, co by její realizace předpokládala. Na druhou stranu lze také tvrdit, že ať už je příčina jeho popularity jakákoli a politici se tuto koncepci snaží oslabovat nebo jí zneužívat, všeobecné přijetí, s jakým se setkala, a míra její legitimnosti zajišťují, že rozvoj již nelze izolovat od vlivů na životní prostředí, že rozvojové projekty musí podléhat přísné kontrole z hlediska ekologie.

Na základě všeho, co jsme uvedli, rozvojové politiky zaměřené na rozvíjení možností, rozšiřování výběru toho, co budeme dělat a jak budeme žít, musí kromě dodržování a podporování základních lidských práv dodržovat nejméně dvě základní zásady: jednou z nich je zásada účasti (což je podmínka demokracie, ale také udržování tradic a kulturní rozmanitosti), druhou pak zásada ekologické udržitelnosti.

2.6 Strategie rozvoje

Goulet (1995) rozlišuje čtyři základní způsoby rozvojových strategií:

- stimulace hospodářského růstu (v současné době převládajícím paradigmatem je politika „hospodářského růstu stimulovaného globalizací“);
- růst a přerozdělení („sociálnědemokratický“ model);
- zajišťování základních lidských potřeb (příkladem toho je poskytování veřejných služeb podporovaných komunitou, např. v indickém státě Kérala);
- rozvoj založený na tradicích.

V prvním modelu dochází k nadřazenosti hospodářské sféry a jeho cílem je být v tomto směru úspěšný. Už dříve jsme si mohli všimnout, že tento model lze považovat v rámci rozvojové diskuse za převládající, přestože je spojen s mnoha závažnými problémy jak po teoretické, tak praktické stránce.

Druhý model upřednostňuje zásadu sociální spravedlnosti, společnost v rámci něj sdílí příjmy získané z různých přerozdělovacích systémů. Zlatou érou tohoto modelu byla padesátá a šedesátá léta v Evropě, i když nemůžeme říci, že by sociální stát od té doby zcela ustoupil. Tato strategie více či méně dominuje východoasijským rovnostářským zemím, jako je Tchaj-wan.

Třetí model – na rozdíl od předcházejícího – nutně nevyžaduje rostoucí hospodářství a přerozdělování vysokých příjmů: jeho základem je politika zajišťování základních potřeb prostřednictvím podpory

³³ Our Common Future, s. 68.

komunit. Některé státy, nejznámějším z nich by mohl být Senem často zmiňovaný stát Kérala, tuto politiku úspěšně uplatňují. V důsledku toho se jim podařilo zajistit, že nikdo nehladoví, každý má střechu nad hlavou, ngramotnost ustupuje, nepřevládá zde diskriminace na základě pohlaví a předpokládaná délka života zdaleka přesahuje průměr rozvíjejících se zemí – s průměrným ročním příjmem na osobu čítajícím několik set dolarů.

Příkladem čtvrtého modelu je řada nepříliš známých místních rozvojových projektů, v rámci nichž se podporuje blahobyt lidí prostřednictvím rozšiřování tradičního vodního hospodářství a zemědělských postupů, jejich oživení (protože v mnoha případech zničily tradiční hospodářské struktury ve jménu moderních rozvojových projektů) nebo rozvoje tradičních rukodělných řemesel.³⁴ V našich domácích podmínkách by se jednalo o oživení tradičního zemědělství v zátopových oblastech a jiné postupy ekologického zemědělství, rozšiřování venkovské turistiky atd. Týká se to i předchozích tří modelů, ale v tomto případě obzvláště platí, že zahrnuje různá řešení, mnoho rozvojových strategií. Z definice je tomu tak, že tradice jsou všude jiné, rozvojové politiky vycházející z tradic jsou očividně založeny na místních, místně daných sociálních, kulturních a ekologických podmínkách.

V návaznosti na Gouleta musíme říci, že všechny strategie mohou být teoreticky úspěšné – možnosti a okolnosti každé jednotlivé země určují, která strategie je nejvhodnější pro realizaci základního cíle rozvoje, rozvíjení našich možností. Kritika stávajícího rozvojového diskursu nebo snaha o jeho likvidaci neznamena, že každý musí přijmout jiný převládající model. Naopak se v posledních desetiletích ukazuje, že koncepce všeobecného rozvojového modelu není udržitelná. Práce Amartyy Sena také přesvědčivě dokládají, že zjednodušování rozvoje na hospodářský růst a vynucování cíle růstu s několika jednoduchými řešeními z hospodářské politiky přináší zmírnění s dramatickými, skutečnými důsledky.

2.7 Rozvoj v Maďarsku

Není obtížné hájit názor, že se Maďarsko od změny systému snaží následovat cestu „hospodářského růstu stimulovaného globalizací“. Lze tuto strategii považovat za úspěšnou? Podíváme-li se na úzce definovaný cíl hospodářské politiky, můžeme konstatovat, že není neúspěšný – průměrný hospodářský růst v posledních 20 letech přesáhl úroveň západoevropských zemí a lze jej i v našem regionu považovat za průměrný (i když jsme v několika posledních letech zaostali za svými sousedy). Stávající finanční krize však vyžaduje zásadní předefinování hospodářského úspěchu. Ukázalo se, že naše hospodářství je velice zranitelné a relativní úspěch je velmi křehký.

Podíváme-li se na výsledky z širší, sociální a environmentální perspektivy, budeme ještě nespokojenější.

Můžeme upozornit na určité pozitivní výsledky ve dvou směrech. Zaprvé, pokud jde o zaručení základních lidských práv a vytvoření demokratických institucí (to lze dát do analogie se zajišťováním Senovy „negativní svobody“). Zadruhé se to týká zátěže pro životní prostředí. I tyto výsledky však lze oslabit.

Zaručení lidských práv a základů demokracie je neoddiskutovatelné, zejména v porovnání s předchozím, protidemokratickým zřízením. Maďarsko je v mezinárodním srovnání několika nezávislých analýz považováno za demokratický ústavní stát. Náš výkon je však nestálý a neustále se potýkáme s nevyřešenými problémy: v první řadě s pokusy politiků ovlivnit tisk a diskriminací romských obyvatel. Mezinárodní srovnání v této oblasti sice není známo, můžeme k nim nicméně přičíst problémy sociální, občanské účasti na politickém rozhodování – v několika posledních letech se zde projevují snahy o omezování institucí a účasti v praxi.

Zmenšující se zátěž životního prostředí lze vysvětlit pouze snižující se hospodářskou výkonností a restrukturalizací hospodářství (zhroucení těžkého průmyslu a rozmach odvětví služeb). Ve všech studiích se uvádí, že klesající znečištění životního prostředí neznamena, že Maďarsko splnilo kritérium udržitelnosti nebo že naše cesta rozvoje vede k udržitelnosti. Rozhodnutí vlády týkající se rozvoje (ať už se jedná o dopravní infrastrukturu, zemědělský rozvoj či rozvoj venkova, průmyslové dotace, nebo o energetické politické strategie) vůbec nepodporují ekologické – materiální a energeticky účinné – alternativy. K udržitelnosti nesměřují ani zvyklosti a přístupy maďarského obyvatelstva spojené se spotřebou. Co se týče sociálních politik, slyšíme téměř výhradně o selháních a negativních tendencích:

³⁴ Viz Rahnema (1995).

- Rozdíly v příjmech se ve společnosti stále zvětšují (přestože v posledních několika letech se zdá, že se stabilizovaly, a dokonce poněkud zmenšily). Jejich míra přesahuje podobné údaje v západní Evropě a blíží se úrovni latinskoamerických států.
- 5 % společnosti velmi strádá a jejich situace se blíží hladovění.
- Na různých úrovních lze 30–40 % obyvatelstva považovat za chudé. Chudoba se koncentruje – objevuje se typičtěji v malých osadách, venkovských oblastech, v řadách starších obyvatel a rodin s více dětmi a v romské populaci. Polovina dětí se narodí do chudých rodin.
- Nezaměstnanost se sice neustále snižuje, nicméně zaměstnanost v aktivní populaci o celých 10 % pokulhává za západoevropským průměrem. To znamená, že statisíce lidí ze sféry zaměstnanosti – nebo alespoň legální zaměstnanosti – zcela odpadly.
- 14 % obyvatel trpí opakovanými či chronickými depresemi. Deprese se soustřeďuje v chudých oblastech a regionech s vysokou nezaměstnaností a je dokázáno, že se pojí s malou důvěrou v jiné lidi.
- Předpokládaná délka života sice v posledních letech pomalu vzrůstá, avšak stále o celá léta nedosahuje nejen podobných výsledků jako v západoevropských zemích, ale také v zemích tohoto regionu. Zejména u mužů je předpokládaná délka života nízká.
- Zdravotní ukazatele obyvatelstva jsou neuspokojivé. U Maďarů je pravděpodobnost úmrtí na rakovinu téměř dvojnásobná jako v západní Evropě.
- Investice do „lidského kapitálu“ jsou na nízké úrovni a jsou málo efektivní. V souladu s mezinárodními srovnávacími studiemi je výkonnost našeho systému vzdělávání stále horší. Podíl těch, kteří ze systému vzdělávání a školení odcházejí bez kvalifikace, odpovídá dvojnásobku průměru EU. Procento lidí v celoživotním vzdělávání činí polovinu průměru EU, výdaje na výzkum a vývoj jsou ve vztahu k HDP oproti průměru EU méně než poloviční.
- Podle dvou různých průzkumů orientaci Maďarů na hodnoty charakterizují větší „materiální“ preference – co se týče štěstí a spokojenosti se životem máme tendenci přeceňovat význam spotřeby a materiálního zboží. Tak zvaná „postmateriální“ orientace, to znamená přednost hodnot jako seberealizace nebo širší sociální hodnoty (solidarita, dobročinnost, zodpovědný přístup k životnímu prostředí atd.) před materiálním zabezpečením, je slabá a na úrovni jednotlivců ji prakticky nenajdeme.

Selhání „rozvoje“ je v Maďarsku očividné. Vyznačuje se proměnlivými hospodářskými, politickými (demokratickými) a špatnými sociálními a environmentálními výsledky. Naše země je sice členem kruhů nejrozvinutějších zemí (OECD, EU) a rádi se poměříme s jejich standardy (tého „chyby“ jsme se dopustili výše), skutečností však je, že naše výsledky jsou horší téměř ve všech ohledech. Zatímco naše pokulhávání je nekonečným zdrojem frustrace, je patrné, že naše úroveň rozvoje je již v mnoha aspektech přemrštěná: „ekologická stopa“ průměrného Maďara nejen přesahuje světový průměr, ale také spravedlivý podíl. To znamená, že životní prostředí už využíváme nadměrně.

Musíme se zamyslet nad rozvojovými strategiemi, které zmenší zatížení životního prostředí, díky nimž vzroste kvalita života celé společnosti, jež přinesou každému přijatelnou prosperitu, aniž by bylo cílem jakkoli zvyšovat spotřebu, a vytvoří ekologicky a společensky udržitelnou infrastrukturu. Musíme se zamyslet nad rozvojovými strategiemi, které můžeme skutečně pojmut za vlastní, aniž bychom byli nuceni ke srovnávání a byli z něj frustrováni.

Účelem této studie je ukázat, že koncepce rozvoje prochází krizí, nejen v naší zemi. Znamená to také, že na politické úrovni nejsou – a nikdy nebyla – připravena řešení. Je načase, abychom společně začali přemýšlet o tom, co s tím dělat.

3. Hlavní rozvojové výzvy³⁵

Ekonomická globalizace má v různých regionech, zemích, komunitách a společenských vrstvách různé dopady. Hodnocení vždy odvisí od toho, jak kdo globalizaci měří, jak k ní přistupuje. Zároveň se ale současný ekonomický model vyznačuje v různých kontextech velmi podobnými rysy – snahou o růst a nezohledňováním důležitých hodnot. Nové sociální, spíše než geografické hranice, čerpání a narušování přírodního bohatství, časový stres a prohřešky vůči lidským právům nejen představují různé druhy vnějších nákladů (externalit) ekonomické globalizace, ale zároveň definují rozmanité tváře chudoby.

3.1 Rozdíly a růst

Vnímání ekonomické globalizace se může značně lišit v závislosti na tom, kde dotyčný žije a jak vlastně měří svůj úspěch. Řada klíčových hodnot se ale v čistě ekonomickém rozhodování neodráží nikde. Propastné rozdíly v prospěchu z globalizace existují mezi zeměmi i uvnitř zemí. A nejvíce pak v zemích a mezi zeměmi, které označujeme jako rozvojové. Obecně platí, že v bohatších a větších státech přináší lidem větší prospěch než v chudších, zejména malých a izolovanějších chudých zemích. Velikost obecně hraje pro ekonomický úspěch důležitou roli a snaha o růst je proto ústředním rysem globální ekonomiky. Proč některé ekonomiky rostou a jiné ne, záleží na řadě faktorů uvnitř i mimo ně.

3.1.1 Měření globalizace

Jeden z hlavních problémů ekonomické globalizace spočívá v její odlišné definici. Makléř na frankfurtské burze nejspíš očekává od globalizace **nárůst investičních příležitostí**, další rozmach informačních a komunikačních technologií a možnost nakoupit více kvalitnějších služeb a zboží za svůj plat. Oproti tomu soudánská venkovanka, zvláště pokud patří do tradičnější islámské komunity, by svá očekávání asi definovala jinak. Zatímco dostupnější mobilní telefonování asi uvítá, s neomezeným přístupem své komunity na 8 Mb internet už může mít problém. Podobně na nejbližším trhu jistě ocení levnější rýži či batáty, ale už asi nebude považovat za přínos levnější dříny či západní časopisy. Možná se bude bránit smíšené škole pro své děti a přednáškám o sexuální emancipaci, ale jistě ocení nový vodovod domů s nízkým stočným či možnost rovného přístupu k elektrině z komunitního solárního panelu.

Společenský pokrok se stále měří nepřesnými a neúplnými ukazateli. Převládá důraz na ekonomický růst, podle něhož se řídí nejen většina trhů (co se děje s podniky, jimž klesají akcie?), ale i vlád. Ten je sice jakýmsi přibližným měřítkem míry rozvoje, ale nemusí vypovídat mnoho o kvalitě života, udržitelnosti růstu či spravedlnosti, s jakou se plody růstu rozdělují mezi jeho různé tvůrce. (Srovnejte HDP na obyvatele a Index udržitelného rozvoje Norska, USA či Spojených arabských emirátů). Sociální, ekologické či kulturní náklady (rozvrácené komunity, poškozené životní prostředí či znemožnění tradičních rituálů) ekonomické globalizace se tak nepromítají do rozhodování investorů, obchodníků, výrobců a při absenci adekvátní veřejné politiky je obvykle musí hradit či snášet někdo jiný. Označují se pojmem **externality**.

3.1.2 Rozdíly mezi zeměmi a regiony

Nejviditelnější mezery ekonomické globalizace se sice rozevírají uvnitř jednotlivých zemí, ale velmi patrné jsou stále i mezi jednotlivými zeměmi a regiony. Zatímco subsaharská Afrika a jižní Asie stěží naplňují základní Rozvojové cíle tisíciletí, Severní Amerika a EU neustále zvyšují svou ekonomickou aktivitu. Nejrychlejším tempem se už několik let rozvíjí tzv. **nové se vynořující trhy**, tedy rozvinutější, zpravidla větší rozvojové země, jako jsou Čína, Indie, Brazílie, Rusko (souborně se tyto čtyři největší vynořující se země zkracují jako BRIC), či Malajsie a Jihoafrická republika.

Existují **různé klasifikace** rozvojových zemí: trochu jiné rozdělení a kategorie se používá v systému OSN, jiné kategorie si definovala Světová banka či WTO a jiné má OECD. Nemluvě o akademickém světě či veřejné debatě, kde se stále vyskytují pojmy jako třetí svět, centrum a periferie či globální Jih. Ačkoliv v současnosti se asi nejvíce užívá rozdělení bohatý Sever – chudý Jih, rozdíly se nejvíce zvětšují právě **mezi samotnými rozvojovými zeměmi**.

³⁵ Starší verze tohoto textu vyšla v publikaci Bohouš a Dáša na tržišti světa, Člověk v tísni, o.p.s., 2009.

Tato kategorie často postrádá výpovědní hodnotu v okamžiku, kdy do ní mají spadat Singapur, Bolívie, Čína i Sierra Leone. Co vlastně mají dnes tyto země společného? Proto se častěji hovoří o nejchudších, resp. nejméně rozvinutých zemích (LDCs) na jedné straně a vynořujících se trzích na straně druhé. **Mezi nejchudšími zeměmi** pak ve vztahu k ekonomické integraci často zaujímají zvláštní postavení jednak malé ostrovní země a jednak země bez přístupu k moři. Obě skupiny mají ztížený přístup k mezinárodnímu obchodu (příliš drahé či komplikované dopravní cesty do světa) a investicím (příliš malé trhy).

Plnění MDGs

Šest let před uplynutím lhůty pro naplnění Rozvojových cílů tisíciletí (MDGs) zůstává řada úkolů nenaplněna. Celkové hodnocení záleží na úhlu pohledu, protože dosavadní úsilí přineslo jak řadu úspěchů, tak přetrvávajících či dokonce zhoršených problémů. Především globální finanční a ekonomická krize, potravinová krize a v neposlední řadě též dopady klimatických změn dokonce vedly ke zhoršení některých indikátorů.

Úspěchy:

- zastřešující cíl omezení absolutní chudoby na polovinu je na dosah ruky, lví podíl na něm ale má Čína. S ekonomickou krizí se tento vývoj značně zpomalil;
- kromě dvou regionů se docházka na základní školy pohybuje kolem 90 % a zlepšil se i podíl dívek;
- počet úmrtí na AIDS se snížil z 2,2 mil v roce 2005 na 2,0 mil. v roce 2007;
- v 19 z 22 zemí subsaharské Afriky se ztrojnásobilo používání sítí proti komárům u dětí do 5 let; v 17 zemích se jejich používání dokonce zpětinasobilo
- 1,6 mld. lidí získalo od roku 1990 přístup k pitné vodě; tento cíl se tak daří naplňovat rychleji, než se předpokládalo;
- podíl exportních příjmů rozvojových zemí na splátkách zahraničního dluhu se snížil z 12,5 % v roce 2000 na 4 % v roce 2007, takže jim více zbylo na potírání chudoby. Nutno však podotknout, že od posledního čtvrtletí roku 2008 příjmy rozvojových zemí z exportu klesají z důvodu celosvětové ekonomické krize.;
- soukromý sektor zvýšil dostupnost některých důležitých základních léků a rapidně rozšířil počet mobilních telefonů (jen v roce 2007 Afrika zaznamenala 50 mil. nových uživatelů).

Problémy:

- počet lidí žijících za méně než 1 dolar na den v subsaharské Africe mezi roky 1990 a 2005 vzrostl o 100 milionů a podíl extrémně chudých tak zůstává nad 50%;
- pozitivní trend z let 1990 – 1992 kdy došlo ke snížení počtu lidí trpících podvýživou se v roce 2008 obrátil. Z velké části má tento obrat na svědomí extrémní nárůst cen potravin;
- téměř dvě třetiny zaměstnaných žen v rozvojovém světě pracují na vlastní riziko v nejisté formě úvazku či jako neplacená domácí síla, ve třetině rozvojových zemí představují méně než desetinu poslanců;
- více než půl milionu potenciálních matek umírá v důsledku porodu či těhotenských komplikací – 2,5 mld. lidí se nezlepšily hygienické podmínky;
- emise CO₂ se zvyšují navzdory mezinárodním závazkům;
- rozvojová pomoc rozvinutých zemí zůstává pod úrovní 0,7 % HND, k němuž se zavázaly vyspělé země. V roce 2008 této hranice, kterou stanovilo OSN, dosahovalo pouze Dánsko, Lucembursko, Nizozemí, Norsko a Švédsko;
- mezinárodní obchodní jednání jsou zpožděná o celé roky a žádný jejich výsledek patrně nenaplní naděje, které se vkládaly do tzv. Rozvojového kola.

MDG Report 2009, OSN

3.1.3 Velikost a růst

Velikost není ve světě, v němž vládou pravidla ekonomické soutěže, o mnoho méně důležitou charakteristikou, než byla v dobách vojenské konkurence (studená válka, světové války, koncert velmocí v 19. století, říše Karla IV apod.). Schopnost úspěšně operovat na velkém prostoru je klíčovým předpokladem moci a bohatství. S určitým zjednodušením lze konstatovat, že čím je vaše národní ekonomika menší, tím více se kvůli svému úspěchu potřebuje zvětšovat propojováním s jinými ekonomikami. Co za tím vězí? Jednoduchý ekonomický koncept úspor z rozsahu. Otevřenost je ovšem klíčovým faktorem prosperity a celkového společenského rozvoje i u velkých zemí.

Navzdory občasným krizím a recesím tak globální ekonomika neustále roste. Vychází to jistě z historické zkušenosti, že většina lidí ze své podstaty stále hledá cesty, jak rozšířit svůj majetek, možnosti či zážitky – a stále větší část lidského snažení prochází ekonomikou. Jednak proto, že zvyšování velikosti je základním principem tržní ekonomiky (kapitalismus) a **ekonomický růst** je v současném nastavení natolik automatickým předpokladem fungování společností, že zastavit se znamená problém: lidé, kterým neroste plat, nejsou považováni za úspěšné; firmy, které nerostou, ztrácejí důvěru akcionářů; země, které nerostou, nejen ztrácí důvěru investorů, ale přichází o veřejné investice; na růstu půjček dnes závisí i tvorba peněz. Ačkoliv to neplatí vždy a všude, sílící konkurence dovoluje často nejen růst, ale i jen přežít pouze těm největším a nejsilnějším.

Kde je to možné, globální ekonomika do sebe vtahuje nová teritoria, nové lidi a zejména nové nápady. Hledá nové možnosti využití volných zdrojů (kapitálu). Ať už podnikáte ve finančních derivátech, obchodu či automobilech, rozsah vašeho podnikání bývá velmi důležitý pro úspěch či dokonce přežití ve vysoce konkurenčním prostředí. Ačkoliv značná část chudých zemí se stále nachází mimo hledáček globálních trhů, právě rozšíření globální ekonomiky do zbývajících částí (dříve) rozvojového světa dnes představuje hlavní **prostorovou expanzi** ekonomické globalizace.

Většina **trhů bohatých** zemí se rozšiřuje jen pomalu, pokud již není satureována (např. kolik „nových“ lidí si dnes v ČR ještě může koupit svůj první mobilní telefon?), zatímco v Indii či Číně se každoročně z desítek milionů lidí stává střední třída s požadavky na stejnou životní úroveň, spotřebu, jakou znají ze západních seriálů. Nechtějí jen více masa a svůj první mobil, ale také ledničku, DVD přehrávač, auto či byt.

Úspory z rozsahu

Presněji řečeno jde o rostoucí úspory z rozsahu. Podobné situace každý zná. Například pokud jdete nakoupit, vyplatí se rovnou nakoupit pro více lidí. Koupit pár věcí ještě pro kamaráda vás rozhodně bude stát méně času či peněz (pokud musíte použít dopravní prostředek) navíc, než by jeho stál samostatný nákup. Navíc v řadě obchodů dostanete slevu, pokud si od jednoho zboží nakoupíte více kusů. Podobné principy platí i pro podnikatele, firmy či celé ekonomiky. Čím má země větší vlastní trh, tím je zpravidla méně závislá na zahraničním obchodu (podíl mezinárodního obchodu na HDP ČR, USA, Singapurů či Ruské federace), tím větší zájem o ni mají zahraniční investoři. Není náhodou, že i mezi vynořujícími se trhy vynikají (velké či otevřené, s okolím dobře propojené) země, kde investoři snadno získávají úspory z rozsahu – postavit továrnu, která vyrábí pro stamiliony zákazníků, není zas o tolik dražší než postavit továrnu pro statisíce zákazníků, ale jejich zisky se velmi liší. Velké či bohaté země mají k dispozici i více zdrojů pro své aktivity – ať již ekonomické, společenské, kulturní, diplomatické či vojenské investice...

3.1.4 Vnější a vnitřní faktory rozvoje

Tato prostorová expanze však má své limity. I mezi post-komunistickými zeměmi jsou dnes značné rozdíly, co se integrace do globální ekonomiky týče. Západní část bývalého Východu, hlavně nové členské země EU, se stala novým Západem. Východní část starého Východu (středoasijské, kavkazské), zejména bývalé státy Sovětského svazu, se stala spíše novým Jihem.

Důležité rozdíly nalezneme i v rámci ostatních kontinentů či velkých regionů. Zatímco velká většina států v subsaharské Africe patří mezi nejchudší země světa, Botswana, Namibie či Mauritius se v posledním desetiletí zařadily mezi poměrně úspěšné země. Analogické příklady zemí, které se

vymykají regionálnímu průměru představují také třeba Kostarika, některé ze Spojených arabských emirátů (Dubai), v opačném gardu třeba Haiti (sdílí týž ostrov s poměrně úspěšnou Dominikánskou republikou) či Severní Korea.

Ani na jednotlivé země nelze pohlížet jako na monolity. Podobně jako to známe u nás (Praha, Brno vs. Šumpersko, Mostecko aj.), i další země se skládají z ekonomicky nestejně úspěšných regionů. V podobném rozkladu bychom mohli jít stále dál až na úroveň měst, komunit, rodin a jednotlivců a stále budeme nacházet důležité rozdílnosti na tomtéž teritoriu. Ačkoliv systémové (makro) rozdíly ve velkém měřítku stále ovlivňují život všech těchto jednotek, zdá se, že dopady ekonomické globalizace na ně se stále více odvíjejí i od (mikro) rozdílů, které se zeměpisnou lokalitou tolik nespojují. Ostatně i řadě velkých (včetně těch bohatých na nerostné bohatství) a relativně otevřených států se stále nedaří vymanit svou populaci z chudoby. Vliv geografických hranic stále víc překonává vliv hranic sociálních.

Jinými slovy, existující rozdíly mezi zeměmi a lidmi uvnitř těchto zemí jsou významné a nezdá se, že by se na tom v dohledném horizontu mělo něco změnit. Globalizace přitom leckdy dělá nerovnosti i chudobu viditelnějšími, zvyšuje citlivost jejich vnímání a následně i očekávání a potenciální deprivaci „prohrávajících“. Při procházce jakýmkoliv velkým městem světa, včetně těch v nejchudších zemích, můžeme narazit nejen na obdobné reklamní neony, ale také na čtvrti luxusních residencí či drahé automobily bohatých lidí. Pro člověka, který se poprvé ocitne např. v tanzánském Dar es Salamu (či v jakémkoliv jiném velkoměstě globálního Jihu) to může být poměrně překvapující zjištění. V tom se světová velkoměsta (a obecně jednotlivé společnosti) příliš neliší – mají své bohaté, kteří jsou často popsitelní podobnými charakteristikami, jsou úspěšní, vzdělaní, flexibilní, kreativní atd. Úspěch těchto lidí lze přitom mnohdy spojit s globalizací, resp. s příležitostmi, které globalizace přináší. Jednotlivé země se ale liší počtem těchto lidí a zejména pak poměrem mezi jejich počtem a počtem chudých.

3.2 Sociální hranice

V důsledku rostoucí propojenosti a konkurence (ekonomické globalizace) tak daleko více než rozdíly mezi zeměmi rostou rozdíly mezi různými skupinami obyvatel uvnitř jednotlivých zemí na Severu i Jihu. Současná globalizace je změtí expanze i vylučování, růstu i zaostávání. Dělicí linie však už zdaleka nevede jen po hranicích států, ale zejména po hranicích různých komunit, sociálních a ekonomických skupin. Vítěze a vyloučené skupiny dnes rozděluje vnější prostředí i vlastní přístup. Úspěšné jednotlivce definuje především dobré vzdělání a výjimečné schopnosti.

3.2.1 Rozdíly uvnitř zemí

V posledních dvou dekádách na chudém Jihu významně přibývá bohatých a na bohatém Severu chudých. Polarizace uvnitř většiny zemí má rychlejší tempo než nárůst rozdílů mezi zeměmi či regiony. Jednou z hlavních příčin polarizace v bohatých zemích jsou rostoucí ceny (energií a potažmo potravin a dalších výrobků závislých na fosilních zdrojích) v situaci stagnujících či klesajících reálných příjmů (tedy příjmů očištěných od inflace). Důležité je také, jaké dané skupiny odvádí daně a kolik služeb (jako protihodnotu) za ně dostávají od státu.

Blízký východ, Latinská Amerika a Afrika v současnosti zaznamenávají mnohem rychlejší nárůst podílu milionářů na celkové populaci (mezi lety 2006–2007 se zvýšil podíl jejich tzv. jednotlivců s vysokým čistým jměním o 15,6 %, 12,2 % respektive o 10 %) než Asie-Tichomoří (8,7 %), Severní Amerika (4,2 %) a Evropa (3,7 %) (World Wealth Report 2008). Zároveň však k výraznému úbytku chudých dochází jen v Číně.

Úbytek chudých v ostatních chudých zemích je buď velmi pomalý anebo pouze absolutní, tzn. že se v důsledku demografického růstu nemění (relativní) podíl chudých na celkové populaci. V řadě nejchudších zemí chudých přibývá. Čtyři z pěti lidí na světě žijí v zemi, kde se rozevírají nůžky mezi příjmy bohatých a chudých.

Stagnace či více chudých a zároveň více bohatých (globálně a ve většině zemí) pak znamená úbytek střední třídy (najděte definici střední třídy), která je obecně považována za klíčový stabilizační faktor demokracie.

Paradoxně však právě v zemi s největším nárůstem střední třídy standardní demokracie není. Kvůli nedostatku

spolehlivých informací nemůžeme přesvědčivě říci, jestli světové sociálně-ekonomické nerovnosti v době globalizace rostou či klesají (vždy záleží, jak a co měříme a koho do tohoto měření zahrnujeme). Zmíněné zvýšení polarizace v mnoha (ve větší části) zemích však naznačují i údaje z výběrových šetření příjmů domácností.

Soustředné kruhy místo pyramidy

Ekonomické, sociální i mocenské vztahy v současné době spíše připomínají třístupňovou strukturu soustředných kruhů, spíše než klasickou pyramidu, kde pod úzkou skupinkou bohatých a mocných žije početná vrstva střední třídy a pod ní nejpočetnější vrstva chudé populace. Podle nizozemské politoložky Ankie Hoogvelt se v jádru ekonomické globalizace nachází tzv. „úvěruhodná“ populace, asi 20 % světového obyvatelstva. Tu obklopuje zhruba 20–30 % globální pracovní síly. Tato skupina má přístup k legální práci, ale je vystavena tvrdé globální konkurenci, nejistým formám zaměstnání a sociálnímu napětí. Poslední a největší skupinu představuje vnější vrstva lidí jednoduše zcela vyloučených z globálního systému či přežívajících na jeho kraji. Vyznačují se tím, že neprodukují žádné statky či služby poptávané globální ekonomikou a zároveň nedávají naději na zajímavý spotřební trh.

Ankie Hoogvelt: Globalization and the Postcolonial World. The New Political Economy of Development. Palgrave, Houndmills, Basingstoke, 2001, druhé vydání, str. 258.

Zdá se tak, že se zvyšují rozdíly mezi těmi, kteří jsou schopni a mají možnosti aktivně přínosů ekonomické globalizace využívat a těmi, jejichž pozice se v přímých či nepřímých důsledcích těchto procesů dále marginalizuje. Lze však tyto rostoucí nerovnosti uvnitř zemí nějakým způsobem přímo spojovat s procesy ekonomické globalizace, resp. se vzrůstající propojeností jednotlivých zemí?

Některé z takových souvislostí mezi procesy globalizace a zvyšujícími se nerovnostmi lze vyvozovat ze změn v globální prostorové dělbě práce. Teoreticky by integrace jednotlivých zemí do světové ekonomiky měla být přínosem zejména pro ty výrobní faktory, kterých má daná země dostatek. Naopak cena výrobních faktorů, které jsou vzácné, ale dostupné v jiných zemích, by měla poklesnout. Přinejmenším v těch chudých zemích, kam proudí nejvíce zahraničních investic, by tak uplatnění a nárůst příjmů měl být nejvíce patrný u méně kvalifikovaných pracovních sil, které mají tyto země přebytek. Teoreticky by se tedy měly snižovat příjmové rozdíly. Bylo však řečeno, že ve skutečnosti ovšem sledujeme spíše nárůst těchto rozdílů. Důvody mohou být různé, z mnoha uváděných lze vyzdvihnout následující:

- Povaha produktivních technologií a technologického pokroku. Většina nových technologií vzniká v rozvinutých zemích a je přizpůsobena podmínkám v těchto zemích. Převážně jde o kapitálově náročné a práci spořící (nahrazující) technologie s potřebou kvalifikované pracovní síly. Přitom čím dál větší podíl na vývoji technologií má privátní sektor – přístup k těmto technologiím je většinou podstatně nákladnější.
- Konkurence ostatních zemí s přebytky levné pracovní síly (zejména velké asijské země). Řada rozvojových zemí pak dováží i druhy zboží (náročné na lidskou práci), které sama produkuje, přičemž liberalizace způsobuje pokles cen tohoto zboží a následně i pokles mezd nekvalifikovaných pracovních sil. Relevanci tohoto argumentu ilustruje fakt, že jen Čína sama o sobě dnes může světové ekonomice nabídnout kolem 760 milionů a Indie pak 440 milionů potenciálních pracovníků. Nadnárodní firmy zaměstnávají celosvětově o něco méně než 100 milionů lidí (byť na ně připadá desetina globálního HDP a polovina mezinárodního obchodu).
- Rozdíly v (mezinárodní) mobilitě jednotlivých výrobních faktorů. Migrace pracovních sil je oproti mobilitě kapitálu podstatně více regulovaná. Podobný rozdíl lze nalézt i v mobilitě kvalifikovaných versus nekvalifikovaných pracovních sil. Kapitál a kvalifikované síly nemíří do rozvojových zemí v takové míře, jako se pohybují mezi rozvinutými zeměmi. Mobilita pracovních sil je navíc dosti omezená i uvnitř jednotlivých zemí (jak mobilita geografická, tak i sektorová).
- Dříve již zmíněná skutečnost, že do rozvojových zemí jsou čím dál více přesouvány i některé aktivity vyžadující relativně kvalifikovanou pracovní sílu. Zdatní programátoři či lidé schopní z call center v cizím jazyce komunikovat se zákazníkem z druhé strany světa tvoří jen zlomek místního obyvatelstva.

Symbolický analytik

Symboličtí analytici představují klíčovou skupinu informační společnosti a globální ekonomiky. Jsou to lidé, kteří řeší, identifikují a zprostředkovávají řešení nových problémů. Podle autora tohoto termínu, Roberta Reiche, mají čtyři základní schopnosti:

- **abstrakce** – schopnost nalézat nové způsoby (rovnice, vzory, analogie, modely, koncepty, kategorie, významy či metafory), jak prezentovat, interpretovat realitu, které jsou přesvědčivější či objevnější než ty dosavadní;
- **systémové myšlení** – schopnost vidět celek, pochopit vztahy a procesy, hlubší příčiny a důsledky, kterými jsou části reality navzájem propojeny, nezkoumat jen jak problém řešit, ale hlavně proč vůbec vznikl;
- **experimentování** – schopnost a odvaha dělat věci jinak, neustále zkoušet nové postupy a přístupy, reflektovat, vyhodnocovat a učit se z nich;
- **spolupráce** – schopnost práce v týmu, účinné komunikace, nalézání shody, schopnost efektivního využití existujících možností, synergie a pomoci okolí.

z knihy Roberta B. Reiche – Dílo národů: Příprava na kapitalismus 21. století, Prostor, Praha, 1995,
str. 251–259

3.2.2 Vyloučení

O životní úrovni (příjmech) lidí na celé planetě dnes rozhoduje především míra, do jaké jsou **zapojení či vyloučení ze společnosti a ekonomického systému** (ekonomické globalizace) a jakou (přidanou) hodnotu jsou schopni (zaměstnavatelé, trhu, investorům či donorům) nabídnout. Podobně jako v evropských zemích i v každé africké zemi najdete řadu úspěšných podnikatelů stejně jako lidí s nízkou kvalifikací. Úspěch většiny lidí však závisí především na sociálním prostředí, ve kterém žijí. Vyloučení si ho často sami nemohou vybrat či ho změnit.

Na pokraji zájmu investorů zůstává většina chudých **venkovských oblastí**, které produkují jen málo zemědělských přebytků (nad vlastní spotřebu) s nízkou přidanou hodnotou, čelí vysoké konkurenci podobných produktů (oblastí) po celém světě a disponují zanedbatelnými volnými zdroji, za něž by si mohli koupit jiné zboží či služby. Přitom 80 % všech chudých lidí na světě je závislých na zemědělské produkci.

O něco lépe si vedou stará (na Severu) či zcela nová (na Jihu) **průmyslová centra** – a města obecně. Soustředí se v nich většinou více vzdělaných lidí a vůbec více lidí s volnými zdroji, které přitahují obchodníky a investory. Ve městech lidé snáze nacházejí více pracovních míst, lépe placenou práci a vyšší životní úroveň – dostupnější soukromé i veřejné služby. Pro drtivou většinu ze zaměstnanců (v průmyslu i ve službách s nízkou přidanou hodnotou) jsou ale vykoupeny ostrou konkurencí na pracovním trhu, menším množstvím volného času a vyššími životními náklady. Zatímco běžné výrobky s nižší přidanou hodnotou bývají ve městech levnější (hypermarkety), prodražují se služby a výrobky s vyšší přidanou hodnotou. A navíc často musíte platit za věci, které na venkově seženete skoro či úplně zdarma (vodu, otop, řadu potravin či řemeslnou výpomoc souseda).

Vyloučené skupiny se ovšem rekrutují i na základě dalších kategorií (nejen místa bydliště), které by stály za podrobnějším pohled. S dlouhodobou **diskriminací** se potýkají všude na světě ženy, děti a senioři, hendikepovaní, a většinou rasové, etnické, kulturní či náboženské menšiny.

3.2.3 Vítězové

Nejvíce z globalizace naopak těží vzdělaní, zdraví muži s dobrým vzděláním. Často již sami pocházejí z vyšších či středních tříd, ze sociálního prostředí, které jim umožnilo se od počátku do ekonomické globalizace zapojit

a maximálně rozvinout svůj **lidský potenciál**. Mezi nimi pak vynikají lidé, kteří díky svým výjimečným vlastnostem, schopnostem a vzdělání dokážou pojmenovat problémy (tedy koupěschopnou poptávku) a najít jejich řešení (tedy nabídku).

Je pro ně (kromě investorů, též špičkoví manažeři, marketingoví specialisté, konzultanti, výzkumníci apod.) příznačná vysoká míra **přidané hodnoty**, pružnost, tvořivost, inovace. Je jich relativně málo a je po nich globálně velká poptávka na rozdíl od většiny klasických zaměstnanců. Takže zjednodušeně řečeno (dobře placená) práce chodí za nimi (a oni si mohou do značné míry určovat podmínky), zatímco většina ostatních lidí je nucena chodit za dnes velice mobilní prací (a smířit se s podmínkami, které se jim nabízejí).

3.3 Spotřeba času

Ekonomický růst si stále hledá nové cesty. Rozšiřování a inovace starých trhů i tvorba trhů nových však probíhají metodami s velmi odlišnými dopady a společenskou přijatelností. Expanzi moderní civilizace do prostoru také stále více doplňuje expanze do času. Dlouhá pracovní doba, nadměrné množství práce, stress, rodinné krize či dokonce zdravotní problémy jsou hlavními náklady, které platí mnoho z těch, kteří jsou do světové ekonomiky intenzivně zapojeni. Je to většinou cena za moc a bohatství za spotřebu.

Nevyužité rezervy pro další ekonomický růst je možné (a nutné vzhledem k reálným limitům) objevovat i jinde než jen v prostorové expanzi. Největší podíl investic, obchodu a ekonomické produkce stále připadá na bohaté země. Kde se ten potenciál pro ekonomický růst skrývá?

3.3.1 Expanze trhu – růst nabídky

Výrobci mobilů mají i u nás stále dobré žně, ačkoliv už těžko přibývá nových zákazníků. Zisk lze totiž realizovat i tak, že se prodávají stále dražší modely a že si je lidé kupují stále častěji. **Životní cyklus** mnoha výrobků (nejen spotřební elektroniky) se díky technologickému rozvoji, klesajícím cenám a zejména rostoucí koupěschopnosti obyvatel výrazně zkrátil. Například operátoři nabízejí stále nové služby, které vyžadují nové typy telefonů.

Svědky tržní expanze jsme byli již v politice mezinárodních finančních institucí v 90. letech i během současných jednání WTO, kde se – v rámci liberalizace obchodu ve službách – jedná o možnosti privatizovat v řadě zemí veřejné služby, včetně vodovodních sítí, školství a zdravotnictví. Tyto základní služby nabízí velmi lukrativní **nové trhy**, protože je potřebují všichni a i nejhudší lidé jsou ochotni za ně platit, pokud nemají na výběr. Ekonomická racionalita však nezřídka vede k tomu, že soukromé firmy poskytují horší služby menšímu množství lidí, protože je to tak pro ně efektivnější.

Obecně se tomuto procesu říká **komodifikace**, tedy přetváření různých typů volných statků či služeb v obchodovatelné zboží. Řada z nich může představovat nové nápady se zajímavou přidanou hodnotou. Jasná definice **vlastnických práv** pak může pomoci řadu cenných statků ochránit a kultivovat (např. pozemkové či vlastnické tituly k přírodní rezervaci nebo stavebním památkám). Mnohdy jde ale spíše o soukromé zisky ze společných statků. Kromě veřejných služeb (statků), které by měl platit stát z vybraných daní, se dnes prodávají i některé přírodní statky jako balená voda či přírodní medicíny tradičních obyvatel, které byly dříve zdarma.

Nové technologie, nové výrobky a služby se rychle stávají **životním standardem**. I když ceny řady výrobků se snižují, obecným trendem v ekonomikách je vzestup cen. Někdo se spokojí s týmž loňským modelem za nižší cenu, ale ušetřené peníze většinou utratíme jinak. Naše výdaje tak většinou postupně, ale neustále rostou.

3.3.2 Větší nároky – růst poptávky

Podobně by pak měly růst i naše příjmy. Částečně za růst platů vděčíme růstu **produktivity** (totéž vyprodukujeme za nižší náklady či kratší dobu). Částečně ale vyděláváme víc, protože víc pracujeme (nutno ovšem podotknout, že řada lidí dnes dělá více i proto, aby vydělala stejně, tj. jen aby pokryla rostoucí ceny týchž nákladů).

Důležitým fenoménem současné ekonomiky je pak **život na dluh**. Mnoho větších i menších nákupů se dnes financuje prostřednictvím úvěru – od hypotéky na nové bydlení, přes leasing automobilu a spotřebitelské úvěry na dovolenou až po krátkodobé půjčky prostřednictvím debetní karty. Současná spotřeba je hrazena z budoucích příjmů.

Překvapivě prudký nárůst pracovní doby v USA od 90. let volněji a se zpožděním pravděpodobně následuje i v EU, jelikož se zdá být výsledkem stejné ekonomické logiky, která pohání ekonomickou globalizaci. Víra v technologický potenciál osvobozující člověka od práce se ukazuje být naivní. Technologie mohou stejně tak člověka zaměstnávat mnohem více (vzpomeňme například, kolik času nás vždy stojí nový operační systém) – záleží na daném sociálním, ekonomickém a politickém kontextu.

Kromě toho tento trend se netýká pouze oficiální ekonomiky, ale rovněž domácí práce žen a šedé ekonomiky. Studie ukazují, že technologické výdobytky pro domácnost zdaleka nemohou vykompenzovat nárůst pracovní doby zaměstnaných žen v důsledku přechodu na placené zaměstnání, vyšší nároky na standard domácnosti a v kombinaci s více zaměstnanými muži. Vazba na vzestup stresu a únavy, konfliktů v rodině, špatného stravování, nedostatku kvalitního spánku a času pro děti, nových onemocnění a nových „úniků“ (adrenalinových koníčků, drog či „oddychových“ aktivit v práci) ve společnostech „těžících“ z ekonomické globalizace je zjevná.

Z hlediska čistě ekonomického je prostě výhodnější nechat zacvičené lidi pracovat o pár hodin déle, než na stejnou práci shánět nového zaměstnance či ji dělit na menší úvazky. Kolik strávíte času v práci, je v řadě firem předmětem konkurence (zeptejte se známých v českých právnických či konzultačních firmách). Volné a proměnlivé formy zaměstnání rovněž stěžují organizaci kolektivní akce například ze strany odborů.

Vypadá to, že možnosti (ať už je to kariérní postup, seberealizace či nekonečné možnosti, jak utratit vydělané peníze) či nutnosti (uživit blízké, splácet dluh, pokrýt rostoucí ceny) ekonomické globalizace jsou s to přimět k dodatečné práci většinu lidí zapojených do trhu. A to bez rozdílů kultury, rasy či sociálního zařazení. Zato se zdá, že časová polarizace je zrcadlovým odrazem polarizace sociální. Ti, co mají práci, ji většinou mají moc a málo času. Ti, co práci nemají, buď mají času víc anebo mají co dělat, aby přežili.

„Časová“ chudoba

Růst produktivity práce v bohatých zemích za posledních několik dekad je enormní. V USA se v letech 1948–1993 produktivita více než zdvojnásobila. Nerostla pouze v pěti z oněch 45 let. Kdyby Američanům stačila životní úroveň z roku 1948, mohli by dnes pracovat jen 4 hodiny denně, šest měsíců v roce, každý druhý rok vzít volno anebo jít v 38 letech do penze – vše placené! Nic z toho se ale nepříhodilo. Průměrný Američan konzumuje více než dvakrát tolik co v roce 1948 a v práci stráví podstatně více času než jeho (pra)rodiče. Zatímco do té doby se pracovní doba zkracovala, od 60. let 20. století se v USA (dlouho na rozdíl od Evropy) opět trvale zvyšoval průměrný počet odpracovaných hodin. A to pro muže i ženy, různá povolání a všechny příjmové skupiny! Proč lidé tak jasně dávají přednost větším příjmům před volným časem? Podle autorky zakopaný pes tkví v rozdílu mezi takřka neodolatelným spotřebním trhem (s výrazným podílem investic do marketingu a spotřebitelských úvěrů) a takřka neexistujícím (pracovním) trhem s volným časem. Závislost na spotřebě a psychologický sklon definovat své štěstí poměřováním s jinými (mít více než druzí nebo alespoň jako průměr) nás vrhá do bludného kruhu: větší příjem vyvolává větší spotřebu a ta zas vyžaduje větší příjem. Včerejší luxus se stává dnešní nezbytností. Mimoto přestože mnoho lidí by rádo mělo víc volného času, zaměstnanci málokdy dostávají od zaměstnavatelů opravdu na výběr. Navíc „workoholismus“ donedávna nebyl ani tématem veřejné diskuse, ať již ze strany vlády, akademiků či občanské společnosti. Neexistuje ani organizovaný protest zaměstnanců. K tomu se přidává převládající, ale mylná interpretace historie rozvojových zemí, coby neustálé dřiny (platí jen o euroamerickém kapitalismu 18. a 19. století) a zejména ignorování mocných ekonomických pobídek pro zachování dlouhé pracovní doby.

z knihy Juliet B. Schor – *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*, BasicBooks, New York, 1993.

3.4 Na úkor přírody

Mezi nejviditelnější formy ekonomické expanze globální civilizace patří zásahy do ekosystémů, od lokálního znečištění až po globální změny klimatu. Pokud lidský kapitál (nápad, znalost, dovednost) rozhýbává finanční kapitál (peníze na investice), pak přírodní kapitál vstupuje do ekonomických kalkulací minimálně (vynecháme-li půdu). Kromě své vlastní hodnoty však životní prostředí má klíčový význam pro místní i globální ekonomiku. Míra závislosti na přírodě a využívání jejích zdrojů se liší, ale sleduje hranice nikoliv nepodobné těm sociálním. Současný model ekonomického rozvoje je v rozporu se svou udržitelností.

3.4.1 Ekologické škody

V posledních staletích byla příroda více než čím jiným zásobárnou levných zdrojů pro ekonomický růst (společenský rozvoj) a úložištěm jeho odpadů. Tam, kde k intenzivnímu průmyslovému růstu docházelo, neměly přírodní zdroje ani **přírodní** služby větší **hodnotu** než cenu, kterou stojí těžba ropy a lov ryb či provozování skládky a poskytování rekreačních služeb. Veškeré škody tak neprocházejí trhem (jedná se tedy opět o externalitu).

V počátcích průmyslové civilizace byly negativní dopady ekonomického růstu na životní prostředí omezeny na **místní či regionální úroveň**. Průmyslové zplodiny bezprostředně poškozovaly jen společnosti zodpovědné za znečištění. Neobnovitelné i obnovitelné zdroje byly dlouho k dispozici jinde a levně, zdály se nevyčerpatelné. Řada z přírodních zdrojů a služeb se stačila obnovovat. A o ostatních se víceméně předpokládalo, že než je zcela vyčerpáme, nebudeme je díky technologickému pokroku ani potřebovat.

S rostoucím počtem obyvatel planety a šířením ekonomické globalizace se ale pro ekosystémy situace změnila. Nadměrné čerpání zdrojů a množství odpadů začalo ve 20. století narážet na možnosti Země. Ekonomická aktivita člověka začala mít neudržitelné **globální dopady** – ztráta zalesněných povrchů a emise skleníkových plynů s největší pravděpodobností způsobují více pouští a sucha na některých místech a záplavy na jiných, extrémnější větry, nepravidelné monzuny a častější hurikány, tání horských ledovců a pomalý vzestup hladiny oceánu. Kromě klimatických změn se zároveň vyčerpávají neobnovitelné zdroje (uhlí, ropa a zemní plyn), přestávají obnovovat zdroje obnovitelné (například populace tuňáka) a rychle mizí rostlinné a živočišné druhy (ztráta biodiverzity).

V rozvinutých zemích jsou města v mnoha ohledech čistší, i když trpí např. novým znečištěním světelným či hlukovým. Čistší spalování (bezolovnatý benzín) však negují silnější motory a hlavně dramatický nárůst počtu aut. Přibýlo stresu, ubylo místa. Rozvojové země pak zažívají kromě citelných dopadů globální krize i projevy místní ekologické krize, velmi známé i z naší nedávné minulosti. Oproti minulosti si však ekologické škody a úbytek zdrojů často nezpůsobují místní společnosti samy, nýbrž zahraniční firmy operující díky otevřeným hranicím **daleko od místa původu**. Byly přerušeny místní vazby.

3.4.2 Nerovné dopady i čerpání

Jedna zásadní věc se však oproti minulosti nezměnila. Důsledky znečištění a ztrátou zdravého, přirozeného životního prostředí, nedostatkem vody a potravin, nepředvídatelným klimatem a přírodními katastrofami neustále poškozovanou infrastrukturou opět trpí nejdříve a nejvíce ti nejchudší a **nejzranitelnější**: původní obyvatelstvo, místní farmáři, ženy a další skupiny s nízkým příjmem a politickým vlivem, které se prostě nemohou sebrat a odejít za zdravějším prostředím. Není náhodou, že i v bohatých zemích se doly a zejména skládky či nebezpečné výroby nacházejí v blízkosti chudých komunit.

A je to průkazně **spotřeba bohatých** zemí (energie a mobilita z přírodních zdrojů planety pohánějící ekonomickou globalizaci), jež je zodpovědná za kořeny současných a budoucích (dnešní emise CO₂ budou oteplovat atmosféru až v příštích generacích) ekologických problémů. Velké rozvojové země brzy převezmou globální prvenství ve znečištění i spotřebě zdrojů, ale i v jejich rámci to budou zase ti bohatší. Nic nenaznačuje, že nejbohatší pětina přestane spotřebovávat čtyři pětiny všech zdrojů (jednou z nejlepších ilustrací globální „zdrojové“ nerovnosti je satelitní snímek západní polokoule v noci – svítící body jasně ukazují, kde tato „šťastná“ pětina žije).

Je zjevné, že bez fungujícího globálního ekosystému (přírodního kapitálu) by těžko mohl fungovat jakýkoliv lidský systém, včetně globální ekonomiky. Přesto pravidla ekonomické globalizace jen velmi pomalu a neochotně zohledňují potřebu tento ekosystém dále nepodkopávat, když už ne jej přímo chránit. Většinou pouze jednotlivé vlády bohatších zemí přijímají veřejná opatření na ochranu životního prostředí. V chudších zemích jsou překážky ekonomického využití volných **přírodních statků** mnohem nižší, tak jako byly v dřívějších fázích vývoje dnešních bohatých zemí. I proto je velmi těžké uzavírat a zejména naplňovat globální dohody na ochranu životního prostředí – chudé země to vnímají jako nespravedlivou bariéru pro svůj ekonomický vývoj, jako omezení práva na rozvoj.

3.4.3 Hodnota vs. cena přírody

První projevy globálních ekologických problémů tak podnítily zájem o hodnotu přírody, její vztah k ekonomice a debaty o možnostech její ochrany. Jak vypočítat ekonomickou hodnotu unikátní louky, lesa, moře či atmosféry, patří mezi největší oříšky ekonomů. Přesto je jasné, že mají nemalou hodnotu pro místní i globální ekonomiku – **přírodní bohatství** poskytuje živobytí řadě původních obyvatel, ale zároveň může být odrazovým můstkem pro rozvoj ekonomik s vyšší přidanou hodnotou.

Mnoho přínosů přírody však v běžné ekonomice ocenit nelze (kdy je lepší les vykácet, dát lidem palivo a práci a kdy je lepší jej uchovat jako součást planetárních „plic“?), a tak krátkodobé kalkulace trhu produkují často **silné záporné externality** – ve srovnání s ostatními statky a službami jsou znečišťování životního prostředí a těžba surovin zkrátka příliš levné.

Do popředí se proto dostala potřeba neekonomického přístupu, respektive politického rozhodnutí. Vitální role přírodních systémů i pro fungování globální ekonomiky (nemluvě o estetické, kulturní či duchovní hodnotě a hodnotě, kterou mají samy o sobě) v delším časovém horizontu a širší perspektivě znamená, že jejich zachování je otázkou **veřejného zájmu** (a zodpovědnosti vůči budoucím generacím).

Ekonomický rozvoj musí být **udržitelný**, shodlo se mezinárodní společenství. Příroda začala patřit mezi důležité národní, regionální a globální veřejné statky. V 70. letech začala vznikat ministerstva životního prostředí, mezinárodní ekologické dohody (Montrealský, Kartagenský či Kjótský protokol). Vznikly ekologické organizace a tlak na ekologickou (sociální) zodpovědnost firem.

Zároveň však ekonomická globalizace přinesla nové pobídky a možnosti k ekonomickému zhodnocení přírodního bohatství. Ukázalo se, že svou cenovku může mít řada přírodních služeb a řada zdrojů, které dříve bývaly víceméně zdarma. Zvláště v okamžiku, kdy se jejich začíná nedostávat. Nemovitosti v lokalitách s čerstvým vzduchem mají vyšší cenu, pojišťovny začínají měnit pojistné proti přírodním pohromám i na základě nových povodňových a větrných map, ještě před 20 lety by nikoho nenapadlo kupovat balenou pitnou vodu. Snaha o zisk však jde ještě dál. Privatizovat a obchodovat (**komodifikovat**) se začaly nejen celé vodní zdroje, ale též genetické kódy, tradiční znalosti přírodních národů či reprodukce osiva.

Kletba přírodního bohatství

Papua Nová Guinea patřila ještě před 30 lety mezi jedno z posledních území s přírodním bohatstvím, svébytným původním obyvatelstvem a minimem západní civilizace. První evropští návštěvníci objevili domorodce sice s kamennými nástroji, ale překvapivě efektivním zemědělstvím a velmi propracovanou klanovou kulturou, silnou identitou a množstvím jazyků. Rozloha tropického lesa o velikosti Kalifornie, který formálně nevlastní vláda nýbrž jeho obyvatelé, a žádná omezení pro vývoz surového dřeva přilákaly v 90. letech na ostrov těžbařské společnosti ponejvíce z Malajsie. Za velmi kvalitní ořechový či mahagonový kmen s cenou kolem 600 \$ dostávali podle odhadů vlády domorodci v průměru 24 \$. Ročně se vyváželo až tři miliony stromů, což je tempo, které by připravilo zemi o veškeré cenné lesy během 10–20 let. Ekonomové však blahopřáli vládě k „zázračnému“ 14% růstu ekonomiky. Domorodé klany nezačaly ani tak devastovat nové příjmy. Mizející prostředí nabouralo tradiční způsoby obživy i životní styl, vztahy a společenské normy. Navíc v okamžiku snahy omezit vývoz a zaručit udržitelnost lesů začali těžaři uplácet klanové vůdce a politiky, zastrášovat domorodé obyvatele. Na ostrov přišlo násilí – nejprve přibroušené šroubováky, později samopaly – šířené především nezaměstnanými mladíky. Razantní odpověď vlády, zneužívání policejní moci a mučení, daleko za hranicí základních občanských práv, situaci dále vyostřilo. Modernizace mladého státu měla rychlý nástup a vysokou cenu. Většina domorodého obyvatelstva, které při bližším pohledu po staletí zdaleka nebylo ani chudé, ani bezmocné, nakonec nemusí přijít o své lesy. Ale takřka jistě ztratili své jazyky, kulturu a hlavně komunitní hrdost a sebeúctu.

volně z knihy Jan Knippers Black – *Inequity in the Global Village – The Recycled Rhetoric and Disposable People*, Kumarian Press, West Hartford, 1999

3.4.4 Závislost a souboj o zdroje

Rostoucí poptávka po omezených zdrojích však nevede jen k vyšším cenám, a tudíž k omezení poptávky a pobídkám pro investice do alternativních zdrojů. Po řadě základních zdrojů poptávka prostě neklesá, technologický pokrok není dostatečně rychlý, či alternativy nejsou dostupné. Týká se to především vody, kterou člověk potřebuje k životu více než cokoliv jiného. Týká se to světových cen základních potravin, na jejichž prudký vzestup mohou chudé komunity, zvláště čistí dovozci potravin, reagovat změnou jídelníčku jen velmi omezeně.

A týká se to cen nerostných surovin, zejména fosilních paliv, které jsou naprosto nejzákladnějším vstupem, na němž jsou silně závislé ekonomiky chudé i bohaté. Ačkoliv alternativy pro výrobu tepla, paliv či elektrické energie existují, jsou stále poměrně drahé. Pro chudé země jsou tak většinou nedostupné. A bohaté ekonomiky se zase velmi brání rychlé a nákladné změně základních systémů (tzv. transakčním nákladům). I stále dražší uhlí a ropa jsou pořád levnější, než je pro jednotlivce, firmy a celé sektory ekonomiky změna technologie výroby energie či dopravy.

Obnovený zájem o své zdroje zažívá hlavně Afrika. K uspokojení obrovské a stále rostoucí vnitřní poptávky si například Čína potřebuje zajistit dostatek, pokud možno levných zdrojů: zejména surovin, energie, potravin. Proto v posledních letech silně proniká do okolních zemí Asie a Tichomoří (je například výhradním dovozcem železné rudy z Austrálie, která kvůli Číně obnovila těžbu). Ale zejména do Afriky, odkud se snaží zdroje extrahovat. Podobně si ropné emiráty pronajímají půdu v Súdánu či dalších afrických zemích, aby tam mohly pěstovat rýži pro svou spotřebu.

I zdražení potravin a hlavně energií v Česku jde do určité míry na úkor rostoucí poptávky vynořujících se trhů. U vysokých cen potravin však výraznější roli sehrávají právě vyšší ceny energie, biopaliva, finanční spekulace a nedostatek investic do zemědělství. Řada českých zemědělců prodá pšenici raději za vyšší ceny do zahraničí, a tak se zvyšují ceny i doma.

Při takové míře globální závislosti na základních zdrojích (více než 60 % globálního ekonomického růstu je závislých na fosilních palivech) se pochopitelně jejich zajištění stává strategickým zájmem. Souboj o přístup k vodě, ropě či mědi tak dnes už neřeší jen trh, ale rovněž diplomaté či dokonce vojáci. Kromě bohatství vstupuje

do hry i moc jednotlivých aktérů: států, těžařských firem a místních komunit, ale také paravojenských skupin, organizovaného zločinu či bezpečnostních služeb.

Roste tlak na Afriku i další rozvojové země, které dnes disponují největšími zásobami přírodních zdrojů a v rámci chudých zemí pak tlak na komunity obývající území bohaté na zdroje. Je veřejným tajemstvím, že v podtextu řady více či méně horkých konfliktů je i souboj o zdroje (Blízký východ, Irák, Gruzie, střední Asie či povstaleckého odporu na Papui Nové Guiney). Přírodní zdroje tak přestávají být jen otázkou ekologickou či sociální, stávají se tématem bezpečnostním a vysoce politickým.

3.5 Lidská práva

Navzdory mezinárodnímu právu dnes mezi politickými a občanskými právy na jedné straně a právy ekonomickými, sociálními a kulturními na straně druhé stále zeje propast způsobená rozdílnou historickou zkušeností, ideovým přesvědčením a politickými a ekonomickými zájmy. Obhajoba lidských práv sklouzává často k účelovosti a jednostrannosti. Není divu, že ekonomická globalizace expanduje na úkor obou skupin práv všude tam, kde není pevně zakořeněná právní kultura a dostatečně silná schopnost lidí kontrolovat politickou moc i ekonomické zájmy.

3.5.1 Diskriminace mezi lidskými právy

Lidská práva stojí v centru rozvoje. Schválení obou mezinárodních lidskoprávních konvencí (o občanských a politických právech a právech ekonomických, sociálních a kulturních) představovalo mezník ve vývoji mezinárodního společenství. Přineslo uznání univerzálního nároku každého člověka na určité minimální podmínky k důstojnému životu. Tedy právo na určitou míru globální rovnosti ve světě, kterému dominují propastné rozdíly v bohatství i moci. Je to právě vědomí oprávněného nároku na minimální svobody a životní podmínky, které historicky tolik přispělo i k rozvoji dnešních bohatých zemí.

Přestože mezinárodní společenství uznává, že lidská práva jsou univerzální, nedělitelná, vzájemně závislá a provázaná (Vienna Declaration, 25. June 1993), mezi oběma skupinami lidských práv přetrvává propast, zejména v důsledku studené války.

Tváří v tvář dramatickému nárůstu komunistických totalitních režimů na dlouho pro Západ získala prioritu občanská a politická práva. Ačkoliv pád železné opony přinesl novou svobodu po celé zeměkouli, stále existují země, kde je třeba každodenně bojovat za svobodu tisku, shromažďování a vyznání, za právo volit a právo na spravedlivý soud. I v mnoha zemích, které oficiálně zavedly parlamentní demokracii, se řada důležitých občanských a politických práv naplňuje jen formálně či vůbec (tzv. neliberální demokracie). Na respektu k občanským a politickým právům však stojí existence efektivní občanské společnosti a dlouhodobě udržitelný rozvoj každé země.

Občanská a politická práva mají oproti o něco mladší koncepci práv ekonomických, sociálních a kulturních některé výhody. Nejsou tolik závislé na ekonomických zdrojích, jejich absence vede k přímějším, zřetelnějším újmám na lidské svobodě a důstojnosti a zejména pro bohaté (jedince, instituce či země) nejsou kontroverzní. Zajistit ESK práva představuje složitější a dlouhodobější úkol (například indikátory a evaluace jsou stále poměrně nevyvinuté), který nezřídka zpochybňuje celé společenské systémy (představy o politické participaci, distribuci zdrojů), a tak i silné politické a ekonomické zájmy. Není divu, že i základní ESK práva, jako právo na vodu, potraviny či obecně na rozvoj, se stále potýkají se skepsí, posměchem či otevřeným nepřátelstvím.

Jedním z důvodů konfliktu mezi oběma skupinami práv je ekonomický liberalismus. Zatímco jedni jej vnímají jako nutné a legitimní právo na svobodné podnikání (a ekonomický rozvoj), druzí spíše jako ideologii, která řadu ESK práv podkopává. Nikoliv neoprávněně poukazují na podíl obhájců občanských a politických práv po roce 1989 na legitimizaci vlny ekonomické liberalizace s velmi spornými dopady na mnoho chudých zemí. Na druhé straně pak řada obhájců ESK práv vzhlíží obdivně k minulým či současným režimům kolektivistického ražení (Kuba, Čína či Venezuela), které dávají přednost ESK právům na úkor politických práv a individuálních svobod.

3.5.2 Cena za prosazování práv

Ekonomická globalizace v současné podobě je však v kolizi s lidskými právy z obou skupin. Dodržování řady z nich, zejména ekonomických, sociálních a kulturních práv se v běžné ekonomické logice prostě nevyplácí. Zdravotní péče, sociální pojištění, zajištění rozumného bydlení, neřkuli mateřská dovolená a zaměstnávání hendikepovaných zvyšují ekonomické náklady na zaměstnance – ať už by je firmy měly hradit ze svých zdrojů, anebo, jak požaduje rozvoj založený na právech, jsou naplňovány státem univerzálně prostřednictvím veřejných služeb (daně opět zvyšují náklady a snižují zisk).

Nelze sice tvrdit, že velké firmy přesouvají své výroby z bohatých do chudých zemí jen kvůli nižším daním, sociálním standardům či ekologickým normám. Jde vždy o mix různých faktorů, kde prim většinou hraje žádoucí poměr ceny a kvality lidských či jiných zdrojů. Přesto je zjevné, že mezi zeměmi velmi akutně zuří konkurence, co se daní a standardů podnikání týká.

I řada rozvojových zemí (např. Mauritius, Seychely) těží z toho, že nabízí „zvýhodněné“ daňové podmínky. Tyto daňové ráje (minimální zdanění, požadavky na průhlednost apod.) pro zahraniční firmy však ukrájí jiným zemím (včetně jiných chudých zemí) z koláče jejich daňových příjmů. Bez daňových příjmů a právních norem mohou vlády řadu práv (klíčových pro udržitelný rozvoj) jen těžko naplnit.

Přitom ale neplatí ani předpoklad, že bez demokracie, základního dodržování politických a občanských práv nelze nastartovat úspěšný ekonomický rozvoj a omezit chudobu. Monumentálním dokladem je Čína, která v současnosti jako jedna z mála rozvojových zemí naplňuje MDGs, bezprecedentně těží z ekonomické globalizace (jakož i globalizace z Číny) a každoročně posouvá stamiliony občanů mezi střední třídu.

Snaha o dodržování lidských práv tak sice může přinášet více rozvojové pomoci, je součástí kritérií tzv. dobrého vládnutí (good governance). Žádné zemi ale příliš nezvedne ekonomický rating, ani nepřivede zahraniční investory. Naopak ekonomická a politická stabilita jsou ceněny daleko více. A ty mohou vzkvétat i v režimech, kde nejsou naplněna ani základní občanská a politická práva.

Své strategické zájmy – možnosti přístupu ke strategickým surovinám (Saúdská Arábie, Nigérie, Adzerbajdžán, Rusko), podíl na dynamicky rostoucích stamilionových trzích (Rusko, Čína) či vztahy s USA (kvůli extralegálním praktikám na základně Guantanamo) dnes kvůli lidským právům žádná ze západních demokracií nedává všanc. Většina úsilí států (ale též nevládních a mezivládních organizací) na obhajobu občanských a politických práv se tak dnes soustředí na země menší a ekonomicky nepříliš významné jako Kuba, Bělorusko či Barma.

Rozvoj založený na právech

Význam ekonomických, sociálních a kulturních práv pro rozvojovou spolupráci se v posledních letech zvyšuje. A to jak pro cíle, tak pro metody rozvojové práce. Omezený úspěch tradičních rozvojových projektů a programů, zejména problémy s jejich dlouhodobou udržitelností a systémovou změnou na místě, vedou mnohé nevládní i mezivládní organizace k přehodnocování. A k přechodu na model rozvoje založený na (lidských) právech, tzv. „(human) rights-based approach“. Namísto uspokojování potřeb chudých lidí (dodávky služeb) se tento přístup snaží o jejich emancipaci, o posilování jejich vlastních schopností definovat své potřeby a prosazovat své zájmy (budování kapacit, kampaně, obhajoba práv). Lidé se v modelu rozvoje založeném na právech považují za aktivní činitele vlastního rozvoje, nikoliv za pasivní příjemce vnější představy o tom, jak by jejich rozvoj měl vypadat. Jde však o víc než schopnost zajistit svůj rozvoj – také o kapacitu ovlivnit veřejné politiky (spoluúčast na rozhodování s dopadem na vlastní rozvoj), schopnost nárokovat si a hájit svá práva. A to za hranicemi (např. vůči WTO či zahraničním věřitelům) i nad rámec (pomocí nových procesů a institucí, jako jsou národní plány lidských práv a ombudsmeni) tradičního národního státu, jehož zodpovědnost a schopnost naplňovat lidská práva zůstává klíčová. Přístup založený na právech však má dopad i na kulturu vlastních rozvojových organizací. Respektovat práva a vést k emancipaci cílových komunit musí nejen obsah projektů, ale i způsob, jakým je organizace provádí: participativní plánování, průhledné účetnictví a zodpovědnost vůči svým cílovým skupinám, nyní partnerům, jsou jen začátkem. Cílovým stavem není nic menšího než faktické zrovnoprávnění: předání maxima moci a zdrojů (ze Severu) do chudých zemí.

volně podle Ch. Jochnick, Paulina Garzon – Rights-Based Approaches to Development:
An Overview of the Field, paper prepared for CARE and Oxfam-America, 2002

3.5.3 Nedělitelnost práv

Ekonomická globalizace je podobně netečná k porušování genderové rovnoprávnosti (nedůstojné zacházení s ženami v maquilladorách), práv dětí (dětská práce např. při šití fotbalových míčů), domorodého a původního obyvatelstva, práv handicapovaných a dalších menšinových práv. Trhy začínají většinou reagovat na masivní porušování základních lidských práv až v okamžiku velkých prohřešků či potenciálních konfliktů. Takto například Rusko čelilo významnému odlivu investorů krátce po své invazi do Gruzie v létě 2008. Podobně fungují i velké mediální kauzy s potenciálem poškodit dobré jméno dané firmy či dokonce země.

I autoritářské režimy obětují poskytování ekonomických či sociálních práv v okamžiku, kdy by mohly ohrozit vládnoucí vrstvy. Práva nemají prioritu, často se stávají pouze účelovým nástrojem politické moci. Podobně však všeobecný tlak ekonomické globalizace na snižování rozpočtů a privatizaci veřejných služeb, omezování státu a veřejného prostoru naznačuje, že pro trhy některá lidská práva prostě nejsou tak důležitá jako jiná anebo nejsou univerzální. Anebo si musí počkat, až si a ně příslušné státy vydělají.

Přehlížení ekonomických struktur, nekontrolované moci, kterou leckde mají, (tedy porušování ESK práv) však vyúsťuje i v pošlapávání občanských a politických práv. Právě těžba nerostných surovin či privatizace veřejných služeb v důsledku příliš rychlé, plošné a nepromyšlené ekonomické liberalizace nabízí bezpočet příkladů. Přímé zahraniční investice připravují chudé komunity o základní zdroje a prostředí potřebné k tradičnímu životu.

Lokální protesty proti cizím firmám však i v relativně demokratických rozvojových zemích nezřídka končí persekucí, zákazem shromažďování, cenzurou, zmanipulovanými administrativními či soudními řízeními, deportací či nuceným vysídlováním, nebo dokonce policejními a vojenskými zásahy až příliš připomínajícími klasické totalitní režimy. Vzpomeňme na nechvalně známý případ vojenského masakru domorodého odporu proti těžbě ropy v deltě Nigeru.

Zkušenosti rozvojových organizací z chudých komunit i bohatých zemí ukazují, že obě skupiny práv se vzájemně potřebují a nelépe slouží v synergii. Čím je právní kultura vyvinutější, tím bývají konflikty mezi oběma skupinami práv menší. Bez zajištění základních ekonomických potřeb většiny obyvatel žádná demokracie nemůže dlouhodobě fungovat. Bez přístupu ke zdrojům a základní ekonomické síly si občané nejsou s to účinně hájit občanská a politická práva.

Na druhé straně nejdůslednější obhájci ekonomických, sociálních a kulturních práv dnes končí právě u potřeby mobilizovat povědomí nejchudších komunit i o základních politických a občanských právech (jako svoboda slova a právo na odpor proti špatnému zacházení) a posílit jejich schopnost podílet se na politické moci (tzv. empowerment).

Použitá literatura

- E. J. Mishan – Spor o ekonomický růst, Slon, Praha, 1994
- E. F. Schumacher – Small is Beautiful – A Study of Economics as if People Mattered, Vintage, London, 1973
- Martin Konečný – Globalizace a nerovnost, článek v Sedmé generaci 7/2002 a 8/2002, <http://www.sedmagenerace.cz/index.php?art=clanek&id=105>, <http://www.sedmagenerace.cz/index.php?art=clanek&id=111>
- Manifesto on Global Economic Transition – A project of the International Forum on Globalization, the Institute for Policy Studies, Global Project on Economic Transition (<http://www.ifg.org/pdf/manifesto.pdf>)
- MDG Report 2008 (<http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/The%20Millennium%20Development%20Goals%20Report%202008.pdf>)
- Roberta B. Reich – Dílo národů: Příprava na kapitalismus 21. století, Prostor, Praha, 1995
- Ankie Hoogvelt: Globalization and the Postcolonial World. The New Political Economy of Development. Palgrave, Houndmills, Basingstoke, 2001, druhé vydání
- World Wealth Report 2008 (<http://www.ml.com/media/100472.pdf>)
- <http://www.globalissues.org/article/26/poverty-facts-and-stats>
- Jan Knippers Black – Inequity in the Global Village – The Recycled Rhetoric and Disposable People, Kumarian Press, West Hartford, 1999
- Duncan Green – From Poverty to Power, Oxfam, 2008 (www.fp2p.org) .2
- Juliet B. Schor – The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure, BasicBooks, New York, 1993, na stejné téma i článek autorky na <http://www.swt.org/putok.htm>
- Manifesto on Global Economic Transition – A project of the International Forum on Globalization, the Institute for Policy Studies, Global Project on Economic Transition (<http://www.ifg.org/pdf/manifesto.pdf>)
- Paul Hawken, Amory Lovins, L. Hunter Lovinová: „Přírodní kapitalismus. Jak se rodí další průmyslová revoluce“, Mladá fronta, Praha 2003
- Přátelé země – Hnutí duha – www.hnutiduha.cz, www.hraozemi.cz
- Sternova zpráva, http://www.hmtreasury.gov.uk/independent_reviews/stern_review_economics_climate_change/stern_review_report.cfm
- UNFCCC – Climate Change: Impacts, Vulnerabilities and Adaptation in Developing Countries, Bonn, 2007, http://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/txt/pub_07_impacts.pdf
- Ashley Hamilton – Resource Wars and the Politics of Abundance and Scarcity, <http://www.polsis.uq.edu.au/dialogue/vol-1-3-5.pdf>
- Jan Knippers Black – Inequity in the Global Village – The Recycled Rhetoric and Disposable People, Kumarian Press, West Hartford, 1999
- Fareed Zakaria – Budoucnost svobody: neliberální demokracie v USA i ve světě, Academia, Praha, 2004
- Jochnick, Chris and Pauline Garzon. „Rights-based Approaches to Development: An Overview of the Field“ CARE and Oxfam-America, October 2002, http://www.crin.org/docs/resources/publications/hrbap/RBA_Oxfam_CARE.pdf
- Hernando de Soto – Mysterium kapitálu: Proč kapitalismus triumfuje na Západě a selhává všude jinde na světě, Rybka Publishers, Praha, 2007

4. Finanční globalizace a krize ve střední a východní Evropě

KAM KRÁČÍ KAPITALISMUS? KRIZE FINANCIALIZACE OD JÁDRA AŽ PO OKRAJ³⁶

Gábor Scheiring

Shrnutí: V této práci předkládáme strukturalistickou analýzu finanční krize. Nejprve se snažíme vyvrátit argument, že hlavní příčinou krize bylo selhání vlády Spojených států. Z hlediska krize měla zásadní význam deregulace, která umocnila selhání trhu. Deregulaci však nelze pochopit, aniž bychom prozkoumali širší sociální souvislosti, změny, ke kterým došlo v kapitalistické struktuře, a z nich vyplývající změny v mocenské struktuře. Pojem „financializace“ označuje změny v sociální a hospodářské struktuře, díky nimž máme pozadí a souvislosti k lepšímu pochopení finanční deregulace a liberalizace. Specifická třídní a elitní koalice zachovávající konsenzus keynesiánství a blahobytu se rozpadla. Střední třída nyní z hlediska solidarity závisí na nižších třídách do menší míry a finanční elita na druhou stranu získala v rámci hospodářské elity dominantní vliv. Ve druhé části této práce pokračujeme v analýze toho, jak finanční krize zasáhla polookrajové oblasti východní Evropy, zejména Maďarsko. Na rozdíl od populárního názoru, jenž obviňuje ze selhání zemí chybnou makroekonomickou politiku vlád, zde zdůrazňujeme, že krize okrajových oblastí má své kořeny ve struktuře světového kapitalismu a v pochybeních ve strategii přizpůsobení dotyčných zemí. Přílišná závislost na finanční globalizaci a strategie růstu, která stavěla na přílivu horkých peněz, vyústily v křehký hospodářský model stejným dílem jako proces financializace v klíčových zemích. V závěru této práce předkládáme řadu politických doporučení.

Ve snaze odolat světové hospodářské krizi, jež měla za následek nejzávažnější recesi od druhé světové války, sice tedy byla úspěšně uplatněna určitá povrchní řešení, nicméně je zde očividná nestabilita stávajícího hospodářského systému. Index S&P americké burzy cenných papírů v průběhu roku 2008 poklesl o 50 %, a překonal tak propad v průběhu krize „dot.com“ v roce 2000 nebo ropné krize roku 1973.³⁷ Jen v americkém finančním sektoru to zahrnovalo ztrátu až 130 000 pracovních míst.³⁸ Uplatňování strategie krátkodobého řízení krize nepochybně naznačuje, že převládající paradigma veřejné politiky posledních desetiletí bylo překonáno, to však neplatí v případě dlouhodobé restrukturalizace. Mnoho analytiků se domnívá, že krize pramení z chybných vládních politik, a tudíž nyní čelíme v podstatě selhání vlády. Tentýž argument se uplatňuje na země kapitalistického jádra, ale i na okrajové státy. V první kapitole této práce se snažíme odmítnout argument, že hlavní příčinou vypuknutí krize byla chybná strategie úrokových sazeb centrální banky USA, Federal Reserve (FED), ale také vysoká míra nadbytečné likvidity, kterou vytvořila z velké míry v reakci na vzrůstající kladný zůstatek kapitálového účtu v zemích jako Čína (tak zvaný přebytek úspor), a tu také podpořila vláda USA levnými půjčkami v rámci bytové politiky nakloněné trhu. My tvrdíme, že z hlediska krize je zásadní proces deregulace, ale samotnou deregulaci nelze pochopit, aniž bychom se podívali ze širší perspektivy na sociální souvislosti či změny kapitalistické struktury a z toho vyplývající opětovné uspořádání mocenských vztahů.

Jak také upozornila Evropská banka pro obnovu a rozvoj (EBRD), východní Evropa je možná oblastí, kterou **krize zasáhla nejvíce**. Mnoho zemí v této oblasti, někdejší „vynikající žáci“ procesu přistoupení do EU, nyní zažívají nejzávažnější hospodářskou krizi od změny režimu.³⁹ V Maďarsku, Lotyšsku a Rumunsku krize odhalila řadu politických, hospodářských a sociálních tlaků, které se zvětšovaly celá léta. Pokles mezd ve veřejném sektoru, odstranění veřejných služeb i finanční pomoc MMF byly palčivými známkami hluboce zakořeněných problémů. V Maďarsku probíhá vášnivá diskuse o skutečných příčinách hospodářského kolapsu období 2008–2009. Převládajícím názorem elity hospodářské politiky je to, že krizi v polookrajových zemích lze přisoudit v první řadě chybné makroekonomické politice jejich vlád: ty, které selhaly v plnění Washingtonského konsenzu, smršti krize podlehly. Ve druhé části této práce se však zaměřujeme na případ východní Evropy a Maďarska a tvrdíme zde, že krizi v polookrajových zemích nelze porozumět, aniž bychom zanalyzovali strukturu světového kapitalismu a prozkoumali strategie přizpůsobení, jež tyto země přijaly, tj. průmyslovou a zahraničně-hospodářskou politiku. V perspektivě takového rozboru je neudržitelné trvat na tom, že jedinou odpovědnost za krizi nese nedostatečná důvěryhodnost vládní hospodářské politiky

³⁶ Jsem zavázán Zsoltu Bodovi, Mártonu Kasnyikovi, Mihálymu Koltaiovi a Balázsi Krusperovi za jejich poznámky k předchozím verzím této práce a Flóře Hevesiové za její stylistické úpravy.

³⁷ Authers a Mackenzie (2008).

³⁸ <http://www.ft.com/indepth/finance/jobcuts>.

³⁹ Traynor (2009).

a přílišné rozpočtové výdaje. Není pochyb o tom, že sklon maďarských politiků nadměrně utrácet a z toho vyplývající nárůst státního dluhu zranitelnost Maďarska podstatnou měrou prohloubily, nicméně vystavení horkým penězům, fetišizace zahraničních přímých investic a dvojí hospodářská struktura jsou prvky maďarské ekonomiky, jež jsou charakteristické pro polookrajové země, jejichž hospodářský růst je jednostranně závislý na globalizovaném finančním systému.

Shrňme-li poučení ze zkušeností zemí jádra a okrajových zemí, můžeme prohlásit, že krizi lze považovat za doposud největší selhání trhu a kapitalistického systému a není možné ji pochopit, zaměříme-li se pouze na finanční rámec. Docílíme toho pouze v případě, že důkladně posoudíme převládající sociální podmínky, strukturu produkce a mocenskou strukturu, jež v důsledku toho vznikly. Prostřednictvím financionalizace, procesu zahrnujícího celou ekonomiku, se vyvinul v zásadě nestabilní finanční systém, jenž je podřízen krátkodobým ohledům a který má negativní vliv na sféru produkce a pracovních důchodů, přičemž se zároveň zvětšuje polarizace v jednotlivých zemích, ale i na světové úrovni. Ve *finanční kapitole* této práce se snažíme nastínit strategii řízení krize, která z této analýzy vychází.

4.1 Krize a financionalizace v jádru

4.1.1 Finanční expanze a nestabilita

Všichni analytici se shodují na tom, že v uplynulých desetiletích finanční/kapitálové trhy byly nejdynamičtějším odvětvím světové ekonomiky. Na prudký rozmach finančního systému poukazuje mimo jiné nárůst v obchodu se zahraničními měnami. Před rokem 1971, kdy byly směnné kurzy v rámci brettonwoodského systému vzájemně provázané a dolar byl vázán na zlato, byl obchod s měnami přímo spojen s reálnou hospodářskou činností. Vzhledem k tomu, že neexistuje světová hospodářská regulace, zavedení volně pohyblivých směnných kurzů situaci změnilo. Do roku 2007 se každodenní obchod se zahraničními měnami vyšplhal na více než 3 biliony USD, což je pětadvacetkrát více než v roce 1980 (120 miliard USD), a zároveň objem světového obchodu se zbožím vzrostl „pouze“ pětkrát. V roce 2004 obchod se zahraničními měnami dosahoval téměř čtyřicetinasobku objemu světového obchodu se zbožím.⁴⁰ Kromě prudkého nárůstu přímého obchodu s měnami stojí za povšimnutí také rozmach obchodování s deriváty: v září 2008 jeho objem dosahoval 600 bilionů USD, tedy desetkrát tolik, co objem světového obchodu se zbožím.⁴¹ Část tohoto obchodu představuje zabezpečení před riziky, ale převládající podíl naznačuje na spekulativní hon za zisky.

Krátce zde rozvedeme, do jaké míry spekulace přispívají k efektivnímu fungování trhů. V tomto okamžiku je třeba uvést, že v souvislosti s nestabilitou systému existovala řada varovných signálů – aniž by však uspíšily jakoukoli konkrétní reakci. Vedení FED bylo přesvědčeno, že finanční inovace předchozích desetiletí byly bezpečné a přispěly k zajištění stability systému. Nedlouho před vypuknutím krize jeden senátor položil otázku prezidentovi FED Alanu Greenspanovi, zda se obává ohromných rizik, která možný kolaps jedné z velkých institucí představuje pro americkou i světovou ekonomiku.

„Neobávám. (Odpověděl pan Greenspan.) Domnívám se, že ke všeobecnému rozšíření velkých institucí došlo v souvislosti se základní strukturou trhů, v nichž je řada výraznějších rizik dramaticky – a měl bych říci, že plně – zajištěna.“⁴²

V následující části zdůrazníme nedostatky této teorie, ale nejprve se na výše zmíněný argument podíváme z empirického hlediska. V posledních třiceti letech ve srovnání s 30 lety po 2. světové válce nevzrostla jen nestabilita světového hospodářství, ale také americké ekonomiky, jak uvidíme ve druhé části této práce. Od 80. let 20. století ve Spojených státech pravidelně vznikaly **bubliny**. V průběhu času se objevovaly v mnoha odvětvích, ale v této práci je kladen důraz na to, k jaké změně v tomto ohledu došlo v porovnání s obdobím po 2. světové válce. První fáze ekonomického boomu osmdesátých let, po pádu keynesiánského konsenzu, vedla k realitní bublině na jihovýchodě USA a v důsledku jejího prasknutí bylo zničeno mnoho spořicíh a úvěrových družstev. V devadesátých letech se objevila velká bublina na burze. V období 1994 až 1999 se souhrnný

⁴⁰ BIS (2007: 1) a UNCTAD (2008).

⁴¹ BIS (2008: 20).

⁴² Uvádí Goodman (2008).

index Standard and Poor's každý rok snížil o 23,6 %, zatímco zisky společností vzrostly o pouhých 7,6 %. Tato bublina také praskla v roce 2000. Třetí hospodářský rozmach počínaje rokem 2002 přinesl nárůst cen realit. Do léta 2007 se ceny nemovitostí oproti roku 1995 zvýšily o 70 %, upraveno s ohledem na inflaci. V důsledku této realitní bubliny hodnota celkového majetku v podobě domů a bytů vzrostla o 8 bilionů, tj. o 40 %.⁴³

4.1.2 Selhání finančního trhu

Někteří tvrdí, že příčina nestability netkví tolik ve struktuře finančního systému jako spíše v selhání vlády, za což je stejnou měrou odpovědná FED a ústřední vláda, která ji podporuje. Předpokladem takového prohlášení je to, že volný finanční trh funguje v podstatě dobře a slouží sociálnímu blahobytu. Tradiční teorie poukazuje na to, že finanční trh dělá účinně prostředníka mezi spořicími a investičními příležitostmi. Diverzifikace trhu, vznik nových aktiv a orientace na zisky v rámci finančního systému (to znamená spekulace) podporují efektivitu zprostředkovávací **funkce trhů**. Přestože velký podíl transakcí v odvětví financí není přímo spojen s reálnou hospodářskou činností, společně přispívají ke stabilitě trhu. Za tímto argumentem stojí předpoklad, že ceny vychýlené z rovnováhy (například v případě nadhodnocené měny v důsledku vládního zásahu) přiblíží vyváženému stavu spekulanti. Ti tedy nepřímou přispívají k hromadění zdrojů prostřednictvím prohlubování finančního trhu. Na základě toho regulační orgány odmítly podniknout intervenci ke zmírnění rizik, jež se v systému nahromadila.

Obecně vzato argumenty spojené se zásahy vlády do amerického hospodářství mají jen málo společného s finančním systémem, systémovými riziky v něm kumulovanými nebo se stádním chováním jeho činitelů. Kromě toho nedává smysl, hovoříme-li o čistě neregulovaném trhu, protože vždy docházelo a vždy docházet bude k **vládním intervencím**, a tudíž není příliš užitečné brát si jako základ pro srovnání teoreticky myslitelný neregulovaný trh. Obecně vzato argumenty spojené se zásahy vlády do amerického hospodářství mají jen málo společného s finančním systémem, systémovými riziky v něm kumulovanými nebo se stádním chováním jeho činitelů. Kromě toho nedává smysl, hovoříme-li o čistě neregulovaném trhu, protože vždy docházelo a vždy docházet bude k **vládním intervencím**, a tudíž není příliš užitečné brát si jako základ pro srovnání teoreticky myslitelný neregulovaný trh. Zatřetí, v mezinárodním srovnání lze hospodářskou strukturu Spojených států právem označit jako neregulovanou, porovnáme-li ji s evropským modelem, v němž hrají výraznější úlohu institucionalizovaná solidarita, vyjednávání a zastupování individuálních zájmů.⁴⁴ Nicméně samo o sobě je tvrzení, že v porovnání s jinými odvětvími jsou finance regulovány do větší míry, pravdivé, avšak nebere ohled na trendy. Na jednu stranu je obtížné takový argument v perspektivě rostoucí frekvence krizí, na níž jsme poukázali výše, podporovat. Na druhou stranu je pravda, že mnoho hlavních regulací bylo v posledních desetiletích vždy zrušeno, což také přispělo k nestabilitě finančního systému.

Další argument podporující domněnku o selhání vlády se týká **politiky úrokových sazeb** FED, která nepochybně přispěla k rozšíření úvěrů a vzniku realitní bubliny. Zároveň – jak také upozornila Konference OSN o obchodu a rozvoji⁴⁵ – levnými půjčkami nemůžeme vysvětlit, proč nebyl trh schopen zvládnout rizika. Za předpokladu, že je přístup k půjčkám snadný, očekává se, že racionální subjekt na trhu bude méně upřednostňovat riskantní půjčky, protože mezní užitek méně riskantních půjček je relativně větší než v případě vyšší orientační úrokové sazby. Přesně k tomu došlo v mnoha východoevropských zemích, včetně Maďarska, kde drahé půjčky na základě státní měny přiměly věřitele k tomu, aby se uchýlili k rizikovějším půjčkám v zahraniční měně. Naproti tomu věřitelé ve Spojených státech podstupovali stále větší rizika, na rozdíl od těch nižších, která přinášejí poměrně větší výnosy, a doufali, že riziko lze efektivně rozložit prostřednictvím úvěrových derivátů. Argument zaměřující se na strategii úrokových sazeb FED nemůže vysvětlit, proč v Japonsku, jehož orientační úroková sazba se již po celá léta blíží 0 %, nedošlo k podobné situaci. Úroková sazba byla navíc nízká i v 50. a 60. letech, avšak bubliny nevznikaly⁴⁶ – k bublinám může docházet bez ohledu na výši úrokové sazby. Je také obtížné pochopitelné, proč se krize ve světové ekonomii rozšířila takovou rychlostí.

⁴³ Kotz (2009b).

⁴⁴ Viz například poznámky o neokorporativismu (Streeck a Kenworthy 2005) a o typech kapitalismu (Hall a Soskice 2001).

⁴⁵ UNCTAD (2009).

⁴⁶ Stiglitz (2009b).

Argumenty ve prospěch selhání vlády tedy zdaleka nejsou v perspektivě skutečných procesů přesvědčivé. Ani mezinárodní, ani chronologické srovnání nepodporuje očekávání vyplývající z tradiční ekonomické teorie. K tomu, abychom to pochopili, je potřeba si povšimnout, že aktéři systému mají chybný přístup k řízení rizik, jejich chování je procyklické díky spekulacím, které – po překročení určitého bodu – namísto toho, aby vylepšily efektivní fungování trhu, je narušují. Nemůžeme tedy hovořit o dokonalém trhu, ale spíše o **stádním chování**, ale i o extrapolacích vyplývajících z názorů, jež jsou vzdáleny základům reálné ekonomiky.

Subjekty finančních trhů se svým chováním nepřizpůsobují učebnicové racionalitě, jejich jednání celkově nevede k „Pareto efektivnímu“ výsledku, avšak je procyklické a vyvolává pozitivní ohlasy, v důsledku čehož zase vznikají bubliny. Sociologové dlouho uznávají, že burza nefunguje podle atomistického tržního modelu: prvky této oblasti jsou síťovité fungování a omezený tok informací, ale také další typy společenských interakcí. Baker zkoumal procesy na burze cenných papírů a zjistil⁴⁷, že větší a segmentované trhy jsou méně stabilní vzhledem k tomu, že mezi skupinami, které je utváří, je **nedostatečný informační tok** a že zde špatně fungují mechanismy koordinace komunit, jež mají zajišťovat dodržování základních norem. Čím jsou však trhy menší, tím menší je prostor pro výkyvy. Toto konstatování je v ostrém protikladu k tradičnímu modelu finančních trhů. George Soros k vysvětlení toho, proč tradiční teorie selhala, užívá pojem „reflexivita“, a tato teorie podle něj opomíjí skutečnost, že tržní procesy utváří aktivní účastníci, kteří na sebe vzájemně reagují.⁴⁸ George Akerlof a Robert Shiller ve své nové práci k vysvětlení vývoje finančních trhů hovoří o „živočišné povaze“ a vychází z pojmu **omezené racionality**, přičemž uplatňují psychologický přístup ke studiu stádního chování.⁴⁹

Hyman Minsky, nedávno znovuobjevený klasický autor prací zaměřených na krize, jako první (po Keynesovi) popsal **cykly finančních bublin**.⁵⁰ V první fázi odhalení nové investiční příležitosti pozitivně ovlivňuje příjmy investorů. Následuje boom a tato atraktivní příležitost podněcuje stále více lidí k investicím. Po tomto rozmachu přichází fáze spekulací, v níž se ceny začínají odchylovat od reálných ekonomických výhledů. Spekulace vrcholí euforií, v jejímž důsledku vzniká bublina. Tento proces však netrvá věčně a upadání výhledů ziskovosti vede investory k tomu, aby se stáhli. Ceny začínají klesat a dochází ke zhroucení. Podstatou tohoto procesu je to, že ani spekulace, ani kolaps hospodářství nepřibližují realistické vyrovnané tržní ceně, v jejich důsledku dochází k výrazným výkyvům.

Stabilitu finančních trhů podle tradiční teorie zaručuje tržní likvidita, rozmanitá aktiva a hloubka trhu. Realita však vypadá jinak. Likvidita jako taková zárukou není, platí to pouze pro heterogenost aktérů, což ovšem není pro moderní finanční trhy typické. Subjekty na trhu nabírají stejný směr a jsou v rámci svých aktivit závislé na podobných informacích, uplatňují téže vzorce a přibližné ukazatele. Jedním z nejdůležitějších prvků této „společné platformy“ jsou finanční modely, které investoři používají, protože jim pomáhají ve stanovování ceny jejich aktiv na základě vzorce tržní fluktuace v minulosti.⁵¹ Tyto vzorce nějakou dobu vzbuzovaly dojem, že napomáhají odstranění rizik ze systému, což přesvědčilo i regulační subjekty, již se domnívali, že aktéři na trhu se jsou schopni sami regulovat, posuzovat reálná rizika a uplatňovat náležité ceny. V důsledku **stejnorodosti aktérů na trhu** strategické chování – kdy si aktéři zvolí, jak se budou chovat, na základě toho, co za chování předpokládají u jiných aktérů – podněcuje v rámci celého trhu jednosměrné tendence. Sociologické a psychologické poznatky do zásadní míry obohatily finanční teorie, jež jsou postaveny na chybných mikroekonomických základech.

Z takového chování aktérů trhu vyplývají celosystémová rizika.⁵² Ta mají dopad na všechny aktéry, na rozdíl od rizik na tržní úrovni nebo individuálních rizik, která se rozkládají na aktéry, a tudíž je lze řešit na úrovni trhu. V případě, že vznikne celosystémové riziko, individuální ztráty jsou v pozitivní korelaci. Proti takovým rizikům neexistuje ochrana na úrovni trhu, neuplatňuje se zde již zásada rizikové komunity vzhledem k tomu,

⁴⁷ Baker (1984).

⁴⁸ Soros (2008).

⁴⁹ Akerlof a Shiller (2009).

⁵⁰ Minsky (1964).

⁵¹ Stojí za zamyšlení, jak vzorce, aniž by měly konkrétní základ, změnily hospodářství. Ekonomika krizi utváří, stejně jako ji popisuje. Viz Mackenzie (2002) a Callonovu převratnou práci (1998), kde naleznete teoretické rozpracování tohoto tématu. Modelování, jakožto hlavní metodologie neoklasické ekonomie, bylo dlouho předmětem kritiky. Skutečnost, že tradiční ekonomie nebyla schopna krizi předvídat, vedla stále více výzkumníků k uznání, že ekonomie potřebuje zásadní reformy. Na takové myšlenky poukazuje mnoho znaků, viz například Dahlemská zpráva (Colander et al. 2009).

⁵² Co se týče celosystémových rizik, viz Eatwell a Taylor (2000), Kaufman a Scott (2003).

že všichni aktéři by měli zároveň získat kompenzaci, v důsledku čehož by se zhroutil systém pojištění. K řešení **celosystémových rizik** jsou nevhodné i vzorce investorů, nemluvě o tom, že – jak jsme viděli výše – přispívají k hromadění celosystémových rizik tím, že sjednocují chování aktérů.

Tato rizika se ještě prohlubují v souvislosti s představou, že určité subjekty „**vzhledem k velikosti neselžou**“, čímž se deformuje podstupování rizik hlavních tržních aktérů, protože si jsou vědomi, že v případě jakýchkoli problémů zasáhne vláda. Chování aktérů na trhu s sebou tedy přineslo situace, jež bez omezení trhu nelze napravit.

4.2 Deregulace

S ohledem na taková selhání trhu má z hlediska krize zásadní význam deregulace, protože se v důsledku krize změnilo institucionální prostředí, které má motivovat tržní aktéry a řešit různé problémy vyplývající z kolektivních akcí. **Institucionální prostředí** finančního systému skutečně prošlo radikální zásadní změnou, jež je výsledkem politického vývoje posledních třiceti let. Na obrázku 1 jsou uvedeny nejdůležitější kroky procesu deregulace.

Obrázek 1: Deregulace amerického finančního systému⁵³

Rok	Zákon (pozměňovací návrh)	Důsledek
1971	Zlom v obchodování s deriváty	William Casey, v roce 1971 jmenovaný předsedou Komise pro cenné papíry (SEC), vyzdvihl zákaz trhu s opcemi a termínovými deriváty.
1980	Zákon o deregulaci depozitních institucí a měnové kontrole	Snížení požadavků na povinné rezervy; založení Výboru pro deregulaci depozitních institucí k postupnému odstranění stropů úrokových sazeb pro vkladové účty.
1982	Zákon Garn-St. Germain o depozitních institucích	Schválená spořicí a úvěrová družstva, aby obchodní půjčky činily až 10 % aktiv; zvýšení stropu přímých investic spořicími a úvěrovými družstvy v nebytových nemovitostech z 20 % na 41 % aktiv.
1999	Zákon Gramm-Leach-Bliley o finanční modernizaci	Zrušil zákon Glass-Steagall, přijatý v rámci Nového úřadu, kterým se zavádí oddělení typů bank (komerční a investiční banky); sloučením těchto dvou aktivit vzrostla tendence bank poskytujících soukromé bankovní služby podstupovat rizika.
2000	Zákon o modernizaci termínovaného obchodování s komoditami	Stanoví se autoregulace mimoburzovního trhu s deriváty, podporuje se rozšíření úvěrových derivátů.
2004	Usnesení Komise pro cenné papíry USA (duben)	Vyloučení makléřů-obchodníků největších investičních bank z oficiálních regulací, které dříve omezovaly výši převodu kapitálu; v důsledku toho se za několik let zvýšil poměr úvěrů a vkladů z 12 : 1 na 33 : 1.

⁵³ Vlastní komplikace na základě: Gilani (2009), Stiglitz (2009a), Tymoigne (2009b), Blackburn (2008), Wade (2008:12), ale i MacKenzie a Millo (2003).

Deregulace americkým bankám umožnila vyhnout se bankovnímu dohledu prostřednictvím zavedení tak zvaného **stínového bankovního systému**. Tento systém umožňuje celé řadě institucí plnit bankovní funkce, které však nepodléhaly bankovním regulacím.⁵⁴ Tyto instituce (zvláštní investiční prostředky a prostředky pro zvláštní účely) převzaly od mateřských bank riskantní investice a s použitím různých účetních triků umožnily expanzi kapitálu (větší podíl úvěrů a vlastního kapitálu). Nějakou dobu jim vznikaly podstatné zisky, ale zároveň to vedlo i k nahromadění výrazných rizik. Stínový bankovní systém není v žádném případě nevýznamnou součástí amerického finančního systému. Podle výpočtů společnosti JP Morgan činil obrát v této neregulované sféře v roce 2007 5,9 bilionů USD, což je více než polovina obrátu oficiálního, regulovaného bankovního systému (9,4 bilionů USD).⁵⁵ Jak upozornil Paul Krugman:

„S tím, jak se stínový bankovní systém rozrostl do té míry, že svým významem konkuroval konvenčnímu bankovníctví či je dokonce překonal, politici a vládní představitelé měli zjistit, že znovu vytváříme takovou finanční zranitelnost, jež umožnila velkou hospodářskou krizi – a měli reagovat tak, že by zvětšili regulaci a rozšířili síť finanční bezpečnosti k tomu, aby tyto nové instituce pokryli. Vlivné osoby měly zavést jednoduché pravidlo: každý subjekt, jenž dělá to, co dělá banka, který musí být v krizích zachráněn tak jako banka, by měl být regulován jako banka.“⁵⁶

Bylo by sotva možné pochopit prudké rozšíření **sekuritizace** bez deregulace⁵⁷, která jednak přispěla k hromadění celosystémových rizik, ale také podnítila spekulace a poskytla nesprávnou zpětnou vazbu na úvěrová rizika. V tradičním modelu hypotečního trhu obvyklé riziko zůstalo na straně banky poskytující hypotéky. Se sekuritizací však banky prodávají hypotéky v podobě cenných papírů („model vzniku a distribuce“). V důsledku sekuritizace trhu s hypotékami a úvěrovými deriváty expandovaly mimořádným tempem. Do roku 2008 jmenovitá hodnota všech mimoburzovních trhů s deriváty dosáhla 683 bilionů USD, tedy desetinásobný vzrůst za deset let.⁵⁸ Šlo o to, aby byla rizika rozložena v celém trhu. Hypoteční agenti obdrželi prémii za každou uzavřenou transakci a banka brzy vyřídila půjčku.⁵⁹ V praxi tedy tento model podněcoval aktéry k tomu, aby podstupovali přemrštěná rizika a učinili úvěrové vztahy netransparentními. Přímo za vypuknutím krize také stály tak zvané zajištěné dluhové obligace, deriváty, s nimiž se nakládá ve stínovém bankovním systému.

Za touto krizí tedy přímo stály také prudká expanze finančního trhu, rozšíření nového druhu finančních aktiv a derivátových cenných papírů, vznik stínového bankovního systému, ale i postupná deregulace a procyklické fungování a vznikání bublin na finančních trzích. Řada zásadních otázek však stále zůstává nezodpovězena. Proč FED podporovala levné půjčky? Proč došlo k deregulaci? Mohly za to chyby jednotlivců, chybná ideologie nebo důsledky změn v hospodářské struktuře? My tvrdíme, že proces deregulace nevysvětluje dostatečně, proč se krize rozvinula přímo na daném místě a v danou dobu, a tudíž je třeba se také zabývat širším sociálně-ekonomickým prostředím. Až poté můžeme vyvozovat poučení a závěry, jež by nám mohly pomoci vyhnout se tomu, aby došlo k podobné situaci.

4.3 Pod povrchem: financializace

V následující části budeme vycházet z některých základních poznatků institucionální ekonomie a politické ekonomie, abychom prohlásili, že hospodářské procesy jsou vždy zasazeny do dané společenské struktury a neustále interagují se státem a jinými společenskými aktéry. V souladu s tím je základ krize zakořeněn v měnících se společenských vztazích, v procesu tak zvané *financializace*.

Pojem „financializace“ označuje složitý proces, prostřednictvím něhož finanční systém expanduje ze společenského, ale i zeměpisného hlediska a v důsledku kterého se mění jeho úloha v rámci ekonomických toků. Prostřednictvím tohoto procesu jsou produktivní a finanční kapitál, ale také vztahy mezi kapitálem

⁵⁴ Blackburn 2008: 69.

⁵⁵ Tett a Guha (2008).

⁵⁶ Krugman (2009: 163).

⁵⁷ Tymoigne (2009a).

⁵⁸ Figlewski, Smith a Walter (2009).

⁵⁹ Brenner (2004: 72–73).

a prací stále více zakořeněny ve finančních procesech.⁶⁰ Z toho vyplynulo, že **finanční systém** je méně schopen naplňovat svou klasickou **ekonomickou funkci**. Na jednu stranu vznikající nová aktiva slouží orientaci na zisky, aniž by zde byla vazba na ekonomické základy, a jak krize dokazuje, nemohou přispívat k prohlubování kapitálových trhů, které by jinak měly zajišťovat stabilitu a rozprostírání rizik. Došlo k přesně opačné situaci: vzrůstající tlak na zisky ve finančním systému vedl k netransparentnosti a nestabilitě. Na druhou stranu tlak na finanční zisky mění fungování produktivního odvětví. Ani politické, ani technologické změny nelze pochopit, aniž bychom se zabývali společenským postavením aktérů v sociálním rozdělení práce, tj. rovnováhou moci ekonomických aktérů.

Míra zisků v americkém hospodářství od počátku 70. let 20. století rovnoměrně klesala.⁶¹ Za touto skutečností stálo mnoho procesů (v první řadě konkurence v okrajových částech a mechanismy přerozdělení, které vytvořil sociální stát), avšak nemáme příležitost zde provést hlubší analýzu. **Pokles míry zisků** vedly hospodářské aktéry k tomu, aby hledali nová řešení prostřednictvím využívání aktiv, jako je podpora produktivity (flexibilním zaměstnáváním, obecně delší pracovní dobou, zachováním reálných mezd, ale i technologickými inovacemi) a zkoumání nových trhů. V rámci hospodářství USA se nové trhy nacházely v oblasti sociálních služeb a financí. Vzrůstající vliv finančního sektoru však také zahrnuje větší moc. Jak současná maďarská stoupenkyně institucionalismu, ekonomka Kamilla Lányiová uvádí:

„Finanční svět jakožto mocenská struktura již v mnoha ohledech působí jako (symbolická) moc, která je založena na autoritě. V této funkci vyžaduje určité výsady: aby obchodní svět přijímal signály finančních a kapitálových trhů jako skutečné tržní signály; aby vlády braly v úvahu jeho možné reakce (jeho „náladu“); a aby byl vyloučen z toho, že ponese materiální a politické důsledky svého chování.“⁶²

Existuje řada příkladů fungování finančního odvětví jako faktoru v mocenských vztazích, od propletení Wall Streetu a Washingtonu přes lobby až po ideologický vliv. Zdůrazněme zde jako příklad skutečnost, že ke vzniku moderního trhu s deriváty nedošlo jenom kvůli technologickému vývoji nebo volné souhře nabídky a poptávky. První trh s deriváty v USA, který pro ně předcházel poptávce, byl založen v 70. letech 20. století v důsledku vědomé zprostředkovatelské činnosti na straně finančních investorů s mocnými kontakty.⁶³ Existují sice příklady transakcí s termínovými komoditami a opcemi, k nimž docházelo v dřívější historii, nicméně moderní podoba derivátů – jejichž podstata spočívá v tom, že se odpoutaly od skutečného pohybu zboží – se rozšířila také až od 70. let. V USA se poučili ze zkušenosti spojené s úlohou obchodování s deriváty v předcházejících krizích, a tak bylo v období 1906 až 1971 nezákonné, pokud je strany nebyly schopné pokrýt reálnými transakcemi se zbožím. V důsledku vědomé politické aktivity se však úloha derivátů v diskusích postupně revalvovala a podpořila to také legitimizace moci monetaristů a důvěra ve vzorce oceňování opcí. Bez **finanční lobby**, upevněné v důsledku strukturálních změn, by byl vznik moderního trhu s deriváty nemyslitelný vzhledem k tomu, že předcházel nejen tržní poptávce po derivátech, ale také rozšířenému oživení neoklasické ekonomie.

Sociální struktura zachovávající keynesiánský konsenzus se tedy změnila, úloha finančních investorů se postupně zvětšila a zároveň se zmenšil vliv odborů. Vzhledem ke strukturálním omezením začalo být více v zájmu ekonomické elity podporovat privatizaci a finanční deregulaci. V rámci nové hospodářské struktury se podmínky sociální samoorganizace neustále narušovaly a zájmem ekonomické elity již nebylo zachovávat **konsenzus keynesiánství a blahobytu**, a proto se koalice průmyslových výrobců a pracovního světa postupně začala rozpadat. Důsledek toho, nový směr začínající Reaganovou érou, je dobře znám. Neměli bychom však zapomínat na změny, k nimž došlo v sociální struktuře, přestože se soustředíme na zkoumání ideologických debat a politických reforem / reforem politik.⁶⁴

V důsledku změn mocenských vztahů přijal v ekonomii svou úlohu také stát. V tomto novém modelu rozvoje se hospodářský růst stále více zakládal na financích a **zadluženosti** obyvatel, stále se zvětšovaly nerovnosti, a tak se americká společnost dostala ještě dále od třídního kompromisu charakteristického pro sociální stát.

⁶⁰ Viz Epstein (2005), Hein et al. (2008), Huffs Schmid (2009), Lapavistas (2009), dos Santos (2009b), McNelly (2009).

⁶¹ Lásd Arrighi a Silver (1999), Duménil a Lévy (2002), Brenner (2006), Wade (2008: 11).

⁶² Lányi (2001: 505).

⁶³ MacKenzie a Millo (2003).

⁶⁴ Tuto strukturální změnu dobře dokládá tak zvaná škola Sociálních struktur akumulace, viz Kotz (2009a).

S postupující privatizací veřejných služeb se otevřely nové příležitosti pojišťovacím společnostem a investičním fondům, díky čemuž získal pozitivní vazbu finanční kapitál a podpořila se jeho koncentrace. Počínaje rokem 2000 se americká vláda snažila podpořit ekonomiku země potýkající se s problémy prostřednictvím snížení daní a zvýšení výdajů na vojsko. Jak také tvrdí Stiglitz⁶⁵, zatímco – navzdory očekáváním – snížení daní hospodářství nestimulovalo a vznikly tak ještě příznivější podmínky pro využívání finančního kapitálu ke spekulacím. Úkol stimulace ekonomiky byl tedy převeden na FED, která toho chtěla dosáhnout udržením úrokových sazeb na nízké úrovni. Výsledkem byl křehký model hospodářského růstu, jenž spočíval na zadluženosti obyvatelstva, expanzi odvětví financí, přebytku dovozu a na přílivu kapitálu.

Financializace změnila hospodářskou strukturu. Podíl finančního odvětví na hrubém národním důchodu se rychle zvyšoval, čímž se také změnil způsob fungování reálné ekonomiky. Průmyslová výroba začala hrát stále méně rozhodující roli a kromě finančního odvětví ti, kteří záviseli na spotřebě a dovozu, začali také prosperovat v ekonomikách, jimž dominovaly finance.⁶⁶ Následkem exponenciálního růstu se úloha finančního odvětví postupně mění, jeho funkce zprostředkování mezi úsporami a investicemi ustoupila do pozadí na úkor ziskového finančního podnikání **expanze dluhů a spekulací**. Výsledek takových řešení byl však pouze dočasný a míra zisků začala od roku 2000 klesat.

To vedlo stále více investorů k **finančním spekulacím**. V rámci celkové úrovně zisků zisk z finančního odvětví od roku 1981 do roku 2001 vzrostly ze 14 % na 39 %. Do roku 2006 více než 40 % celkové míry zisků v americké ekonomice pocházelo z finančního odvětví.⁶⁷ Údaje, které předložil Martin Wolf a jež poukazují na to, že návratnost dlouhodobých investic ve finančním odvětví byla přibližně 7%, zatímco zisky v evropském bankovním sektoru čítaly přibližně 12 % a 20 % v případě bank ve Spojeném království. Takto vysoké míry zisků dokládají vysokou úroveň využívání úvěrů, krátkodobých operací a většího podstupování rizik.⁶⁸

Posílení finančního odvětví znamenalo konkrétní materiální konkurenci, jejímž výsledkem bylo snížení **podílu reálné ekonomiky** na hrubém národním důchodu. Do 80. a 90. let 20. století se podíl zaplacený do finančního sektoru v peněžním toku nefinančních podniků oproti průměrným hodnotám 60. a 70. let zdvojnásobil.⁶⁹ Na druhou stranu se ve vedení společností vynakládalo větší úsilí ke splnění požadavků finančního odvětví a do popředí se také dostala hodnota pro akcionáře (shareholder value). Investoři financí vnímali produktivní investice jako jednu z příležitostí, jak využít kapitál. V tomto novém modelu vedení společností byla v rámci bonusů pro manažery přisouzena větší úloha akciovým opcím. Uplatňování takových bonusů však jasně poukazuje na to, že začala převládat krátkodobá hlediska, a proto posedlost kvartálními zprávami znamenala, že produktivní investice jsou stále více podnikány s cílem **krátkodobé maximalizace zisků**.

Stojí za krátké zamyšlení nad tím, jak nový model vedení společností, utvářený rozvojem financializace, přispěl k **narušení veřejných služeb** a k další polarizaci mocenské struktury. Jak je popsáno v pracích o typech kapitalismu⁷⁰, složité výrobní procesy vyžadovaly vysoce kvalifikovanou a zdravou pracovní sílu, a tak se výrobci v zemích raději podílejí na financování veřejných služeb. Jeden sloupkař deníku The Washington Post⁷¹ upozornil na to, že úroveň vzdělávání amerického obyvatelstva se do 70. let plynule zvyšovala, avšak od roku 1975 nelze v tomto ohledu konstatovat žádné zlepšení. V kontinentálním modelu dlouhodobé plánování nadále hraje důležitou roli, odbory se stále podílejí na rozhodování na úrovni společností, ale i na úrovni státního hospodářství, rozložení příjmů je rovnoměrnější a veřejné statky jsou dostupnější. Kvalitu veřejných služeb samozřejmě určuje také celá řada faktorů, nicméně je důležité upozornit na to, jak financializace – prostřednictvím změněné hospodářské struktury, vyplývající ze změny postavení financí – reaguje na přerozdělovací instituce a mocenské pozice.

Ve Zprávě o světovém bohatství (World Wealth Report), kterou vydává banka Merrill Lynch, najdeme odpovídající přehled **polarizačních efektů** finanční globalizace. Ukazuje se zde, že se v roce 2006 bohatství 9,5 milionů jednotlivců světa s vysokým čistým jměním zvýšilo na přibližně 40 bilionů, což představuje

⁶⁵ Stiglitz (2009b).

⁶⁶ Brenner (2004).

⁶⁷ Gowan (2009).

⁶⁸ Wolf (2007).

⁶⁹ Epstein (2005: 6–7).

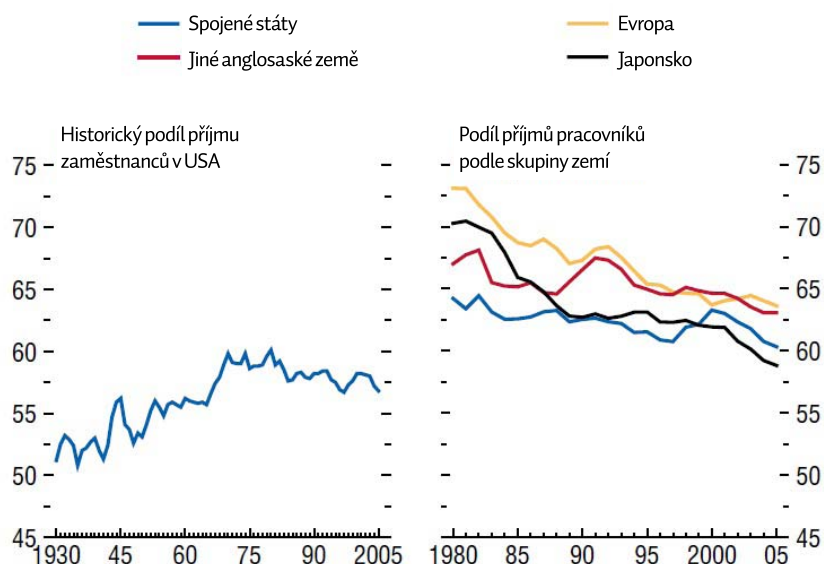
⁷⁰ Hall a Soskice (2001).

⁷¹ Meyerson (2009).

nárůst o 11,4 %.⁷² Společnost Boston Consulting Group zjistila, že hodnota finančních aktiv vlastněných domácnostmi investujícími nejméně 100 000 USD (což představuje 16,5 % všech domácností) vzrostla o 64 %, tedy na 84,5 bilionů USD. Převládající část tohoto bohatství je zahrnuta do portfolií domácností, které vlastní více než 1 000 000 USD. Nezaujmají sice více než 0,7 % veškerých domácností na světě, ale představují více než jednu třetinu celkového světového bohatství.⁷³ Jedná se o investory, kteří se snaží vytvářet velkou (skutečnou!) poptávku pro různé finanční investice, aby si zajistili větší reprodukci svého kapitálu. Exponenciální expanze ve financích je tedy také způsobena ohromným jměním koncentrovaným v důsledku finančních transakcí.

Výraznější nerovnosti lze konstatovat nejen na rovině aktiv. Z podnětu finanční globalizace došlo k výraznému snížení míry pracovních důchodů a příjmů z portfolia. Ve zprávě MOP se ukazuje, že v porovnání s kapitálovými příjmy se ve třech čtvrtinách zkoumaných zemí snížil **podíl pracovních důchodů**. V Latinské Americe byl zaznamenán největší pokles, ale došlo k výrazné změně podílů i jiných industrializovaných zemí, kde podíl pracovních důchodů poklesl o 9 % oproti kapitálovým příjmům.⁷⁴ Podobné trendy dokládají i údaje z USA a údaje MMF také naznačují, že se podíl pracovních důchodů postupně zvyšoval až do počátku 70. let, ale poté začal klesat (viz obrázek 2). Výzkumníci Kalifornské univerzity tvrdí, že zatímco podíl zisků společností ve finančním odvětví se postupně prudce zvětšoval, průměrné mzdy spodních 99 % amerického obyvatelstva v období 1973 až 1999 klesly o 6 % oproti 64% nárůstu horního 1 %.⁷⁵

Obrázek 2: Pracovní důchody v poměru k celkovému národnímu důchodu⁷⁶

V průběhu procesu financializace se reálný životní standard většiny obyvatelstva zhoršil a zároveň se mimořádnou měrou soustředilo bohatství na vrcholu ekonomického žebříčku. Polarizace příjmů a snížení – nebo stagnace, v nejlepším případě – reálných mezd vedly ke vzniku spotřeby nižších společenských tříd založené na úvěrech. Používání kreditních karet, podíl půjček na koupi automobilu a bytů na hypotéku se v hospodářství rychle zvětšovaly. Rozšíření úvěrových derivátů, tj. deregulace finančního trhu, společně se zachováním nízkých úrokových sazeb přispěly k rozšíření osobních půjček. V 70. letech se stále více Američanů rozhodlo zadlužit, aby si udrželi životní standard, na který byli zvyklí. Důležité je povšimnout si, že nejen nižší společenské třídy požadovaly hypotéky, prodej úvěrových derivátů a obchod s nimi byl také jedním z nejziskovějších obchodů Spojených států. Majetní jedinci a investiční fondy o tyto riskantní investiční příležitosti horlivě usilovali.⁷⁷

Nárůst soukromých půjček je klíčem k porozumění krizi. Ve Velké Británii se podíl půjček jednotlivců celkově zvýšil z 11,6 % v roce 1976 na 40,7 % v roce 2006. Podobnou změnu lze konstatovat v Japonsku,

⁷² Merrill Lynch a Capgemini (2007).

⁷³ Boston Consulting Group (2007).

⁷⁴ MOP (2008).

⁷⁵ Picketty a Saez (2006).

⁷⁶ MMF (2007: 168).

⁷⁷ Viz McNally (2009) a dos Santos (2009b).

ale i Spojených státech. V Německu se podíl nehypotečních půjček zmenšil ze 68,2 % HDP (1972) na 26,8 % (2006).⁷⁸ Na rozdíl od toho, co tvrdí neoklasická teorie, Spojené státy a Velká Británie dosáhly poměrně vysokého tempa růstu, protože míra úspor stále klesala, ale navíc se převrátila do záporných hodnot: v roce 2007 byla na úrovni -1 %, což od roku 1933 nemělo obdoby.⁷⁹ K vysvětlení tohoto vývoje, což je z pohledu neoklasické teorie neintuitivní, se musíme podívat blíže na nerovnováhu světového finančního systému. Jak jsme viděli v předchozí části, takové změny rovněž podnítila vláda USA svou politikou na podporu nákupu bytů na hypotéku oproti zachování tradice sociálního bydlení.⁸⁰

Financionalizace v zemích kapitalistického jádra neproběhla v soběstačné ekonomice, ale v historicky určeném prostředí světového rozdělení práce. Americký model růstu zahrnoval neustále negativní obchodní bilance a značné externí dluhy a zároveň přebytek platební bilance v Evropě (zejména v Německu) a Asii (v Japonsku a Číně) a příjmy zemí vyvážejících ropu v dolarech sloužily jako zástěrka deficitu obchodní bilance. Vyrůstající nesouměrnosti v platební bilanci urychlily rozšíření krize. Existence jednotného institucionálního prostředí a světová regulace by takové situaci bývaly předešly. Počínaje 90. lety řada rozvíjejících se zemí nahromadila značné měnové rezervy, aby si zajistily ochranu před stupňujícími se a častějšími finančními krizemi. Za tímto účelem se snažily dosáhnout výrazného přebytku vývozu a platební bilance a podporovaly také hospodářství uplatňováním vědomé průmyslové politiky, ale i udržováním směnného kurzu na nízké úrovni. **Absence světové regulace** a rozšíření jednostranně realizovaných strategií ochrany proti přílivu horkých peněz jsou tedy také důležitými prvky krize.⁸¹

Financionalizace tudíž poskytuje socioekonomické pozadí tomu, abychom pochopili deregulaci a liberalizaci financí. Financionalizace znamená podstatnou změnu, jakou prošla hospodářská struktura, čímž se také změnilo mocenské postavení sociálních a hospodářských aktérů. Mezitřídní aliance a koalice v rámci elity, jež zachovala konsenzus keynesiánství a blahobytu se rozpadla. Střední třída nyní vyžaduje méně solidarity nižších tříd a **finanční elita** na druhou stranu získala v rámci hospodářské elity dominantní úlohu. Rozvoj finančního odvětví také zahrnoval ústup reálné ekonomiky, ale také větší konkurenci ve výrobním odvětví a snížení mezd a platů. Ve změněné mocenské struktuře přeměna regulačního a institucionálního prostředí také odrážela požadavky finančního odvětví, protože stále vlivnější skupiny aktérů mohly prosazovat své zájmy v rozhodování spojeném s veřejnou politikou. Vysoká míra dluhů obyvatelstva a neustálé schodky běžného účtu zdůraznily vratké základy nového ekonomického modelu, který ve změněné mocenské struktuře vznikl, a také to, že hospodářský rozvoj nestojí na základech, jež jsou z dlouhodobého hlediska udržitelné.

Pokud na základě výše zmíněného připustíme, že financionalizace stojí za deregulací a liberalizací amerického finančního odvětví, ale i za nárůstem zadluženosti a větším deficitem platební bilance, musí se reformy zaměřit na více než opětovnou regulaci podporující transparentnost a obezřetné chování. Aniž bychom ovlivnili to, jak se vyvíjí mocenská struktura, nebo umožnili určité **koalice v rámci elit a mezi třídami**, nově regulované prostředí by se neukázalo jako stabilní. Právě na to se zaměříme v poslední části této práce, ale nejprve se podíváme na mechanismy, prostřednictvím nichž krize zasáhla okrajové oblasti.

4.4 Krize východoevropských polookrajových oblastí

4.4.1 Selhání mezinárodních finančních trhů

Tradiční ekonomická teorie tvrdí, že finanční globalizace minulých desetiletí byla klíčem ke světovému rozvoji, bez něhož by ani země Dálného východu nebyly schopny dosáhnout úžasného růstu, jaký zaznamenali. Opětovná regulace světové ekonomiky, jak stoupenci této teorie argumentují, tudíž musí probíhat velice opatrně. Domnívají se, že v rozvojové politice není manévrovací prostor (viz známá metafora Thomase Friedmana, „**zlatá svěrací kazajka**“), což by neměl být problém, protože země, které plní předpisy Washingtonského konsenzu, mohou očekávat příliv kapitálu a hospodářský růst. K úspěchu na světových finančních trzích je pak nezbytné zavést předvídatelný rozpočet s přebytkem, čímž se zajistí náležitě nízká

⁷⁸ dos Santos (2009a: 9–10).

⁷⁹ Steindl (2007).

⁸⁰ Muchau (2007).

⁸¹ UNCTAD (2009).

míra daňového zatížení, a je také potřeba, aby se vláda stáhla z rozvojové politiky. Země, jež se tímto vzorcem neřídí, zůstanou pozadu.

Podle tohoto názoru přesně k tomu došlo v Maďarsku a z tohoto důvodu tuto zemi světová krize zasáhla tak tvrdě, jak tvrdil bývalý ministr financí uplatňující léčbu šokem, Lajos Bokros.⁸² V duchu prosazování procesu dostižení konkurentů, Slovenska a Rumunska, sdílí András Simor, předseda maďarské národní banky, podobné stanovisko⁸³ a stejně je tomu i u předsedy srbské národní banky, který prohlásil, že „je na čase, aby středoevropské a východoevropské země podnikly dlouho potřebné úpravy prostřednictvím rozpočtových a **strukturálních reforem** (...) raději dnes z vlastní vůle místo toho, aby k tomu došlo později pod tlakem trhu“.⁸⁴

Tradiční teorie vychází ze dvou předpokladů. Jedním je to, že nízká míra úspor a nedostatečně vyvinuté finanční trhy představují jednu z nejvýznamnějších překážek hospodářského růstu a rozvoje, a tudíž hospodářský růst stimuluje přístup k zahraničnímu kapitálu a zlepšení mechanismů **finančního zprostředkování**. V souladu s druhým předpokladem se lze nepříznivým důsledkům vyplývajícím z interakce pobídek k externím úvěrovým institucím a státním příjemcům půjček vyhnout **odpovídající obezřetnou regulací**. V následující části zastáváme názor, že tyto podmínky nejsou vždy splněny, a proto přijetí nediferencovaného postoje k zahraničnímu kapitálu zahrnuje závažné chyby a zároveň finanční globalizaci nelze vnímat jako všelék na hospodářský růst. Vzhledem k tomu, že maďarskému veřejnému diskursu vévodí mnoho předsudků, rádi bychom rychle doplnili, že z výše zmíněného nevyplývá fetišizace soběstačnosti, ale potřeba upustit od nekritického postoje k mezinárodním tokům kapitálu i od uplatňování určitých selektivních zásahů na finančním trhu.

Stejně jako se v důsledku finanční globalizace zvětšila nestabilita amerického hospodářství, totéž se stalo i se světovou ekonomikou. Nedílnou součástí rozvojového modelu posledních desetiletí je vznikání bublin. Změny základní struktury světových financí (liberalizace kapitálového toku) přispěly k vystupňování místních a regionálních krizí a k jejich rozšíření na světové úrovni. Ve studii MOP najdeme závěr, že **frekvence finančních krizí** se oproti sedmdesátým letům do 90. let desetkrát zvětšila.⁸⁵ Ve studii MMF se rovněž odhaluje větší rozšíření krizí v rozvíjejících se zemích, což vedlo k větší nestabilitě spotřeby a zaměstnanosti.⁸⁶ Podle Martina Wolfa, novináře deníku Financial Times, v období 1945–1972 došlo celkem k 38 finančním krizím a jejich počet se v letech 1973 až 1997 zvýšil na 139.⁸⁷ Není pochyb, že světový finanční systém se za poslední desetiletí stal méně stabilním. Nestabilita představuje závažné nebezpečí pro rozvoj okrajových oblastí. V 80. letech se 0,6 % HDP rozvíjejících se zemí každoročně vynakládalo na pokrytí nákladů vyplývajících z krizí, zatímco v 90. letech tato hodnota činila 0,7 %.⁸⁸ Světový finanční trh tedy zaznamenal podstatné ztráty blahobytu.

Příčinou toho jsou selhání trhu, které jsme popsali v první části této práce. Lze je zaznamenat na mezinárodních trzích stejně jako ve státních ekonomikách. Kromě toho – kvůli jejich nedostatečně rozvinutým institucím, křehkosti a závislosti na kapitálu – jsou okrajové země silněji zasaženy nestabilitou pramenící z tržních selhání. Zatímco měnové úřady více či méně regulují důsledky celosystémových rizik pro státní ekonomiku (přestože krize v USA spíše poukazuje na to, že by byla potřeba mnohem přísnější kontrola), mezinárodní instituce nevěnují dostatečnou pozornost **celosystémovým rizikům**, jež se hromadí ve světovém hospodářství. Dochází k tomu navzdory skutečnosti, že jednak trvalé deficity, jednak přebytky platební bilance, ale také dominový efekt v mezinárodním toku kapitálu ukazují na existenci celosystémových rizik. Příliv levných půjček může vytvářet realitní bubliny či bubliny na burzovních trzích, k čemuž došlo při asijské finanční krizi v období 1997–1998 a nyní dochází v pobaltských zemích. Se změnou investičního klimatu by prasknutí těchto bublin mohlo mít neblahé důsledky pro celé hospodářství.

Kromě nestability má finanční globalizace nepříznivý vliv na politicko-ekonomické podmínky okrajových zemí, narušuje rozpočtové příjmy, přesouvá rovnováhu **moci k mobilním aktivům** na úkor nemobilních zdrojů pracovní síly, čímž se zvětšuje zranitelnost těchto zemí. V prvé řadě je důležité si všimnout, že prostřednictvím

⁸² Bokros (2009).

⁸³ Simor (2009).

⁸⁴ Jelasic (2009).

⁸⁵ MOP (2008: 48).

⁸⁶ Kose et al. (2006).

⁸⁷ Wolf (2009:31).

⁸⁸ Dobson a Hufbauer (2001).

svého negativního vlivu na výběr daní finanční globalizace snižuje všeobecné příjmy do státního rozpočtu. Možnost relokace jako taková vkládá do rukou investorů silnou zbraň a ti mohou vlády přispět k zavedení podstatných daňových úlev a poskytnutí přímých dotací. Důsledkem toho je pokles **daňové a regulační konkurence**. Ve většině případů sice nástroje a přesné náklady na investiční pobídky nejsou zveřejňovány (v Maďarsku existují pouze jejich volné odhady), s jistotou však víme, že osvobození od daní a přímé dotace jsou nástroji, které vlády používají pravidelně. Například v roce 2001 docházelo k ostré konkurenci Slovenska, České republiky a Německa ohledně umístění nové továrny BMW. Vítězem se nakonec stalo Lipsko, protože německá vláda společnosti BMW zaručila přímou dotaci ve výši 418 milionů eur, tedy 35 % celkové částky investice.⁸⁹

Kromě přímé konkurence je také produktem liberalizovaného kapitálového toku vnitropodniková tvorba cen, jež také slouží ke **krácení daně a snižování základu daně**. Vnitropodniková tvorba cen podnikům umožňuje, aby si uspořádaly vnitřní účetnictví tak, že se zisky objevují v rozpočtových položkách, na něž se vztahuje nejnížší částka v podobě daní. Malé místní podniky přirozeně nejsou schopny této možnosti využívat, týká se to pouze těch velkých. Liberalizace kapitálového toku také umožnila, že se daňové ráje staly jedním z nástrojů snižování daní. Částka ročních ztrát rozvíjejících se zemí kvůli možnostem daňových rájů činí přibližně 500 miliard USD. Tato suma je pětikrát větší než celková částka rozvojové pomoci. Vzhledem k penězům, které do těchto míst přitékají, mají rozvojové země, co se týče peněžního toku, prakticky negativní bilanci: roční odčerpávání 500 miliard USD lze sotva vynahradiť přílivem 90 miliard USD v rozvojové pomoci, přímými investicemi produktivního kapitálu ve výši 240 miliard nebo penězi v hodnotě několika set miliard, jež domů převádějí migranti.⁹⁰

Celkem vzato je možné konstatovat, že finanční globalizace zvětšuje zranitelnost okrajových zemí prostřednictvím mnoha mechanismů a nejdůležitějšími z nich jsou spekulativní horečka a bubliny, které vznikají v důsledku selhání trhů a úniku kapitálu z toho vyplývajícího. Později se dostaneme k tomu, že **růst stimulovaný tokem horkých peněz** má také nepříznivý dopad na hospodářskou strukturu, a tak se podřívají její základy. Dalším kanálem je negativní vliv na rozpočtové příjmy, který zároveň pozměňuje rovnováhu moci spojenou s distribucí, ale také směřováním zdanění k nemobilním pracovníkům v zájmu kapitálu.

V této perspektivě není překvapivé, že údaje naznačují, že na makroúrovni je pozitivní vliv finanční globalizace na hospodářský růst diskutabilní. V podstatě existují tři kanály, které umožňují tok **zahraničního kapitálu** do země: prostřednictvím přímých zahraničních investic, investic do portfolia a bankovních půjček. Empirické údaje potvrzují, že bankovní půjčky nepřispívají k růstu HDP, investice do portfolia jen do malé míry a přímé zahraniční investice za produkčními účely k růstu HDP přispívají nejvíce (10% zvýšení objemu přímých zahraničních investic znamená nárůst HDP o 4 %). Empirické zdroje kromě toho neposkytují důkazy o tom, že by krátkodobý peněžní tok vedl k dalším investicím.⁹¹ Nejkritičtějším prvkem jsou pak horké peníze, v důsledku nichž dochází k nestabilitě.

⁸⁹ Drahekoupil (2008: 205).

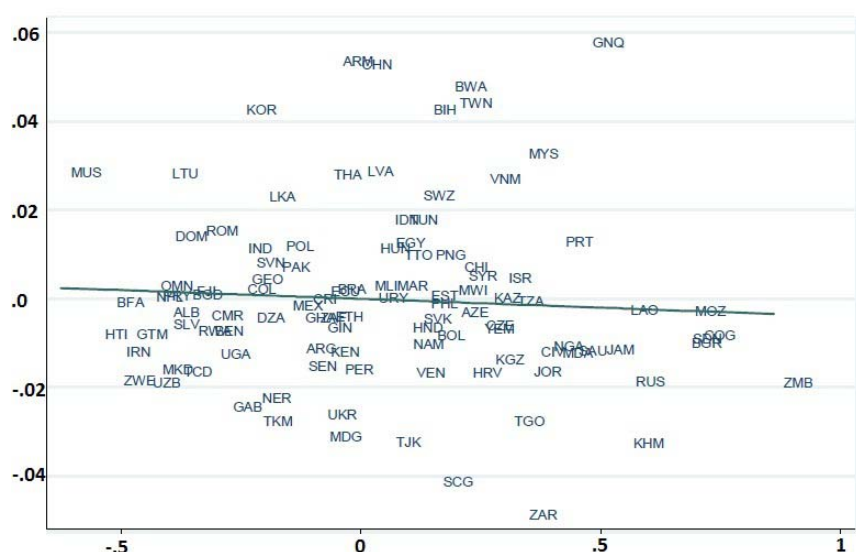
⁹⁰ TJN (2007).

⁹¹ Dobson a Hufbauer (2001).

Obrázek 3: Finanční globalizace a hospodářský růst⁹²

Svislé souřadnice: průměrný roční nárůst HDP (1970–2004)

Vodorovné souřadnice: finanční globalizace (vnější aktiva + vnější pasiva) v procentech HDP

Země, které se rozvíjejí rychlejším tempem, závisí na finanční globalizaci méně a naopak, „nejglobalizovanější“ země vykazují pomalejší tempo růstu.⁹³ Výzkumníci Harvardovy univerzity, Rodrik a Subramanian, jdou v tomto směru ještě dále a tvrdí:

„Přestože je vliv finančních krizí uveden na okraj, je stále jasnější, že **finanční globalizace** nemá žádné výhody. Nevede ani k investiční činnosti, ani k větší míře růstu [viz obrázek 3]. Země s nejdynamičtější expanzí byly méně závislé na přílivu kapitálu. K podpoře finanční globalizace bychom mohli vycházet pouze z nepřímých a spekulativních argumentů, které nejsou ani zdaleka přesvědčivé.“⁹⁴

Země v okrajových oblastech mohly dosáhnout výrazného růstu, čímž se úspěšně snížila míra rizik vyplývajících z finanční globalizace. Zkušenost zatím ukazuje, že omezováním peněžního toku v krátkodobém horizontu nevznikají problémy z hlediska dlouhodobých přímých zahraničních investic. Omezování horkých peněz navíc přináší větší stabilitu zemi, jež by se tak mohla stát atraktivnější pro investory.

4.4.2 Rizikové hypotéky ve východní Evropě

V perspektivě těchto teoretických poznatků krize v okrajových východoevropských zemích také odhaluje jiný obraz. Možnost státního bankrotu, spekulativních útoků na maďarskou státní měnu, forint, a banku OTP byly silnými výstražnými znameními zranitelnosti maďarské ekonomiky. Tato zranitelnost je zčásti způsobena chybnou nedůvěryhodnou vládní hospodářskou politikou posledních let, zčásti strukturou nynějšího světového ekonomického systému, ale také nedostatky maďarské strategie přizpůsobení. Příběh chybné, přemrštěné politiky výdajů a hospodářské politiky, jež postrádá důvěryhodnost, se v Maďarsku v rámci veřejné diskuse o hospodářských záležitostech často uvádí. Státní dluh se blíží 70 % HDP, a tudíž jsou úrokové sazby forintu velmi vysoké, čímž se zároveň podnítila poptávka po půjčkách v zahraničních měnách. **Maďarské hospodářství** se v krátkodobém horizontu potýkalo se dvěma závažnými **nebezpečími**. Jedním byl státní bankrot, stav, kdy stát přestane být schopen financovat své stávající výdaje, protože je trh s vládními dluhopisy – obvyklý zdroj úvěrů – zablokován. S tím je úzce spjata druhá hrozba. Kdyby se stát nebyl schopen financovat, chyběly by mu také finanční prostředky potřebné k záchraně bank potýkajících se s problémy, jako tomu bylo ve Spojených státech a mnoha západoevropských zemích.

⁹² Zdroj: Rodrik a Subramanian (2008: 19).

⁹³ Viz Gourinchas a Olivier (2007).

⁹⁴ Rodrik a Subramanian (2008).

Argumenty spojené s **dluhy a přílišnými výdaji** však v mezinárodním srovnání neobstojí. Na jednu stranu se trh s vládními dluhopisy v celé oblasti, a nikoli pouze v Maďarsku v tutéž dobu zmrazil – to poukazuje na existenci celosystémových rizik a stádní chování. Na druhou stranu byly tyto pobaltské země konfrontovány s největšími problémy, kdy patřil schodek rozpočtu a hrubý státní dluh – ukazatele, které se nejčastěji používají k měření „obezřetné makroekonomické politiky“ – k nejnižším ve východní Evropě. Schodek rozpočtu jako takový tedy není uspokojivým vysvětlením. Zatřetí, není sice pochyb o tom, že rozsah hospodářské politiky byl omezen výší státního dluhu, jenž vznikl v Kádárově éře, nicméně rozvojový model nebyl žádným způsobem změněn, přestože se výše dluhu výrazně snížila. Na druhou stranu Světová banka tuto situaci posoudila tak, že schopnost maďarské vlády ovlivnit ekonomiku je stále dosti velká.⁹⁵ Začtvrté, je jednoduše nepravdivé, že maďarský sociální stát je nezralý. Sociální výdaje jsou v poměru k HDP na téže úrovni jako ve Slovinsku a v České republice, zemích, jež krizi překonaly nejlépe, avšak tato úroveň je výrazně pod úrovní západoevropského průměru.⁹⁶ Zapáté, volební cyklus vyvíjí tlak na rozpočtovou politiku každé vlády, bez ohledu na ohromné rozdíly ve východoevropském regionu, což nelze přisoudit pouze jedné společné příčině, pokud nejsme toho názoru, že maďarská politická elita je zkrátka hloupější než její protějšky v sousedních zemích – to by však sotva představovalo přesvědčivou sociálně-vědeckou argumentaci. Charakteristické rysy krize tedy nelze zpětně přisoudit výhradně stavu veřejného rozpočtu nebo nepřesvědčivé hospodářské politiky s přílišnými výdaji. Klíčem je pozice Maďarska v polookrajové oblasti, jeho strategie, kterou si zvolilo k přizpůsobení se finanční globalizaci, zahraniční hospodářská a průmyslová politika nebo její absence.

Společným prvkem Maďarska a pobaltských států (ale také Islandu a Irska) je **vystavení finanční globalizaci**, skutečnost, že hospodářský růst je do značné míry postaven na přílivu zahraničních horkých peněz.⁹⁷ To bylo možné díky vzniku financionalizace v zemích jádra, kde začal být dostupný stále větší objem prostředků pro spekulativní investice s úvěry a investice do portfolia, které pak rychle směřovaly do polookrajových zemí. V důsledku toho zisky ve finančním odvětví začaly představovat stále větší podíl získaných příjmů. Péter Róna vypočítal, že každoročně v průběhu pětiletého období se ziskovost maďarského finančního odvětví přibližovala dvojnásobku průměru EU či jej překračovala.⁹⁸ I mezinárodní údaje ukazují na podobnou míru odchylky. Investice ve střední Evropě tvořily 11 % aktiv BA-CA (rakouské banky), kterou mezitím koupila UniCredit Bank, zatímco 54 % veškerých zisků v roce 2004 pocházelo z tohoto regionu. Roční přírůstek zisků v regionu střední Evropy v období 2003 až 2007 dosahoval 15 %. V témže období Erste Bank zvýšila své zisky v této oblasti v průměru o 35 %.⁹⁹ V Maďarsku, stejně jako v některých jiných zemích této oblasti, odvětví financí bylo nově ústředním aktérem a nejdynamičtěji se rozvíjícím odvětvím celého hospodářství.

Klesající význam **produktivních aktivit v rámci úvěrů** a skutečnost, že středem zájmu (kreditní karty, hypotéky) začali být jednotlivci, a nikoli společnosti, naznačuje změnu fungování finančního odvětví. K této praxi se přidala také stagnace/pokles reálných mezd v zemích jádra a nestabilní chuť východoevropského obyvatelstva na spotřebu vyplývající z jejich nedostatkových ekonomik.

Jak jsme již viděli, ve většině velkých kapitalistických ekonomik docházelo ke stálému zvyšování podílu veřejných půjček. Tento trend lze konstatovat i v polookrajových zemích východní Evropy. Například podíl **soukromých půjček** v úvěrovém sdružení pěti předních bulharských bank vzrostl ze 6,8 % v roce 2001 na 40 % v roce 2008. V Maďarsku v roce 2008 téměř jednu třetinu celkových půjček zaujímal soukromé půjčky.¹⁰⁰

Zahraničně vlastněné banky, které vévodí bankovnímu systému tohoto regionu, vytvořily riskantní praxi, jež je v mnoha ohledech podobná praxi půjček v USA. Podobně jako pobaltské státy Maďarsko zažilo velký příliv **půjček v zahraničních měnách** (viz obrázek 4). Úrokové sazby zahraničních měn byly mnohem menší než úrokové sazby forintu, přičemž rozdíl někdy činil dokonce i 10 %, a tudíž půjčky v zahraničních měnách umožnily realizaci mnohem větší úrovně zisků. Kromě toho banky na trhu soukromých půjček uplatňovaly větší přírůstek, což znamená, že si přivlastnily velkou část rozdílu v úrocích. To přebíjí skutečnost, že úroková sazba švýcarského franku či eura sice dosáhla samého dna, dostala se na historicky nejnižší úroveň, nicméně sazba forintu se znovu zvýšila po první fázi krize, byly zahájeny mezibankovní půjčky, a nejen že Maďarské

⁹⁵ Kaufmann, Kraay a Mastruzzi (2006).

⁹⁶ Ferge (2009).

⁹⁷ Viz též Becker (2009).

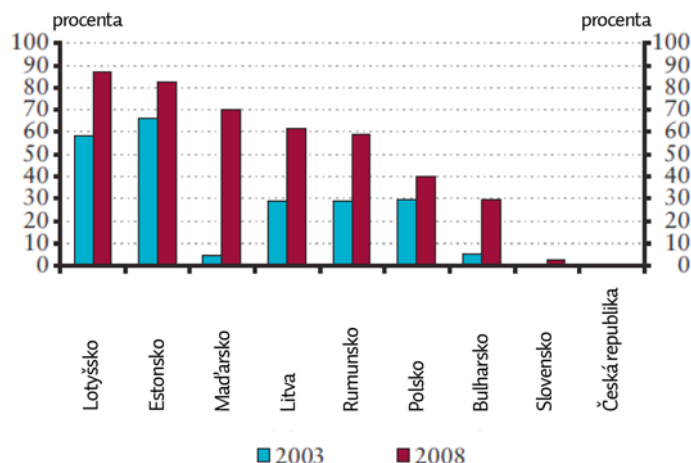
⁹⁸ Róna (2009a).

⁹⁹ Raviv (2008: 306).

¹⁰⁰ Bankwatch (2009: 13).

banky nebyly schopny úrokovou míru půjček snížit, namísto toho ji zvýšily, díky čemuž mohly znovu v průběhu krize dosáhnout ohromných zisků.¹⁰¹ Maďarský úřad pro finanční dohled (PSZÁF) oznámil, že maďarské finanční instituce v prvním čtvrtletí roku 2009 vygenerovaly 116 miliard HUF před zdaněním, tedy o 25 % více než v předchozím roce.¹⁰² Uprostřed krize tak byl roční zisk bankovního odvětví víceméně na stejné úrovni, jako je částka, kterou vláda uspoří díky úsporným opatřením týkajícím se rozpočtových výdajů, penzí, mezd ve veřejném sektoru a sociálních výdajů.¹⁰³

Obrázek 4: Podíl půjček v zahraničních měnách v rámci soukromého úvěrového sdružení bank¹⁰⁴

Poskytováním půjček v zahraničních měnách operace bank začaly být závislé na krátkodobém přílivu zahraniční měny, protože v zahraniční měně byl jen zanedbatelný podíl soukromých a obchodních půjček. **Krátkodobé půjčky** jsou však riziková aktiva: kdyby si banky přestaly důvěřovat, „kohoutky by se zavřely“. Přesně k tomu také došlo v Maďarsku, a právě proto byla země tolik vystavena odlivu horkých peněz. Pro banky bylo stále obtížnější krýt své finanční závazky. V tomto okamžiku se stádní chování, jež je charakteristické pro finanční trhy a v důsledku něj vznikají v porovnání s vyrovnanými cenami výraznější výkyvy, ukázalo jako negativní. Investoři byli z maďarských aktiv stále více zklamaní, začali ze systému stahovat peníze, a tak došlo ke zvrácení peněžního toku, sazba forintu začala klesat, umořování půjček bylo ohroženo a likvidita bank dále upadala, čímž se zhoršila důvěra investorů a nakonec vypukla panika.

Celá řada východoevropských zemí v krizi měla svázané ruce. Ve vybraném modelu integrace není krátkodobý tok kapitálu dobrou volbou – dnes je však jasné, že balíček řízení krize zemí, které východoasijskou měnovou krizi překonaly nejlépe (Čína, Indie a Malajsie), obsahoval důležitý nástroj: **omezení odlivu kapitálu**. Jedinou možností tedy bylo snížit rozpočtové výdaje a shromažďovat finance od mezinárodních organizací, čímž se zase omezil rozsah hospodářské politiky.

Rozbití růstu postaveného na soukromé spotřebě a financovaného z krátkodobých (zahraničních) půjček bylo jen otázkou času. Přílišná rizika, která banky podstupovaly – rizikové hypotéky ve východní Evropě v podobě půjček v zahraničních měnách – celosystémová rizika, jež takto vznikla, a selhání mezinárodních finančních trhů předpověděly prasknutí východoevropské bubliny. Kromě nestability však funkční změna financí měla negativní vliv na reálnou ekonomiku okrajových zemí, ale i zemí jádra.

4.4.3 Závislost a dualita

Vzhledem k nedostatku náležité zahraniční hospodářské a průmyslové politiky finanční globalizace vyvolává **rozštěpení hospodářství**. Tato křehká hospodářská struktura přispěla ke zranitelnosti ekonomiky negativním vlivem na tvorbu pracovních příležitostí a rozpočtové příjmy. Podobně jako většina zemí v tomto regionu – kromě Slovinska a částečně také České republiky – se Maďarsko v 80. letech zavázalo k „usazenému neoliberálnímu hospodářskému modelu“.¹⁰⁵

¹⁰¹ Dzindzisz (2009).

¹⁰² MN (2009).

¹⁰³ Róna (2009b).

¹⁰⁴ Zdroj: MNB (2009: 38).

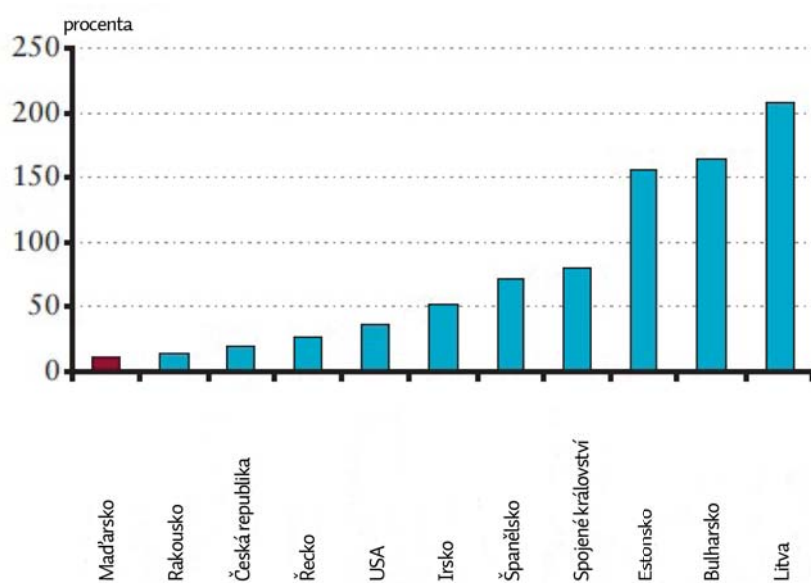
¹⁰⁵ Greskovits a Bohle (2007).

Kromě udržování některých mechanismů přerozdělení byl jeho podstatou poměrně rychle zavedený proces liberalizace a privatizace (v porovnání s gradualistickým Slovinskem a Čínou) a prostřednictvím toho částečně také vývoz založený na přímých zahraničních investicích. Do konce 90. let se však dynamický **tok kapitálu** ze dvou příčin zpomalil: objem aktiv k privatizaci se dramaticky snížil a nebylo již možné se opřít o levnou pracovní sílu vzhledem k tomu, že jiné země tohoto regionu „se probudily“ a zahájily masivní sociální kampaň k přilákání kapitálu, zatímco daňové zatížení maďarské pracovní síly stále vzrůstalo na úkor daňových příjmů. Dnes již daňové úlevy nelze jako metodu přilákání kapitálu uplatňovat, protože EU uvaluje přísnější sankce, aby zamezila daňové konkurenci, a požaduje, aby takové výhody již nebyly poskytovány.

Kromě toho spekulativní peníze a levné půjčky přicházející do tohoto regionu počínaje rokem 2000 financovaly především koupi spotřebního zboží, takže ve skutečnosti nepřispívaly k většímu hospodářskému růstu, ale namísto toho se kvůli nim zhoršila obchodní bilance, neboť značná část tohoto spotřebního zboží byla z dovozu. **Průmyslová výroba**, kterou stimulovala větší konkurence dovozu a absence průmyslové politiky, se v pobaltských zemích potýkala se závažnými problémy, což jasně naznačuje například skutečnost, že komplexní průmyslový vývoz v regionálním srovnání zaostává.¹⁰⁶

Hospodářský růst pobaltských zemí do značné míry stimuloval příliv spekulativních peněz a spotřeba financovaná z půjček. V Maďarsku se k zamezení **realitní bubliny** v důsledku těchto hypoték sešly různé faktory, zatímco v Estonsku a Litvě tomu tak nebylo (viz obrázek 5). Horké peníze, jež do země přicházely, skončily v investicích do nemovitostí a výsledkem toho byl značně prudký nárůst cen realit. Prasknutí podobné realitní bubliny čtenáři musí být povědomé.

Obrázek 5: Nárůst reálných cen nemovitostí v období 2001 až 2007¹⁰⁷

Maďarsko je v lepším postavení než pobaltské země v důležitém ohledu, konkrétně v tom, že investice proudící do komplexního výrobního odvětví jsou mnohem větší. Vzhledem k absenci náležité průmyslové politiky nicméně toto odvětví **náročné na přímé zahraniční investice** v maďarském hospodářství existuje jako „enkláva“, čímž podryvá základ dlouhodobého hospodářského rozvoje.

V návaznosti na to se **maďarská ekonomika rozpůlila**, podobně jako tomu bylo v hospodářství pobaltských zemí, na efektivní a dynamické odvětví zahraničně vlastněných podniků a na stagnující státní odvětví MSP, které pokulhává co do efektivity a příležitostí. Lze říci, že mezi těmito dvěma částmi existují pouze slabé reálné vztahy.¹⁰⁸ Základem tohoto rozštěpení jsou tři významné faktory: výše zmíněné daňové úlevy; zdanění práce, jež získalo v důsledku kapitálové mobility větší váhu; ale také nedostatek průmyslové politiky navržené pro komplexní rozvoj místního hospodářství. V důsledku těchto činitelů zahraniční sektor omezil využívání práce tím, že zastavil tvorbu pracovních míst a nahradil ji kapitálními investicemi.

¹⁰⁶ Greskovits a Bohle (2007:11).

¹⁰⁷ Zdroj: MNB (2009: 44).

¹⁰⁸ Némethné, Sinkovics a Szennyesy (2008).

Následkem překapitalizování se nyní v Maďarsku zahraničním podnikům méně vyplácí investovat. Na druhou stranu maďarské **odvětví MSP** nemá kvůli svému postavení prostor pro růst, protože v podstatě není schopné přistoupit ke kapitálu a překročit práh potřebný k tomu, aby uspělo v konkurenci. Kapitálově náročné banky upřednostňují osobní půjčky a mnohonárodní podniky před MSP. MSP v Maďarsku jsou v nejhorším postavení z hlediska přístupu k úvěrům: průzkum Eurobarometru, který byl proveden u MSP, odhalil, že získat bankovní financování považuje za snadné pouhých 33 % maďarských MSP, oproti východoevropskému průměru, jenž činí 54 %.¹⁰⁹ To však neznamená, že MSP ve východní Evropě vzkvétají, naopak: jejich podíl v celkových půjčkách bank v celém regionu celá léta stagnuje. Sektor MSP by sice měl poskytovat mnoho pracovních míst, v důsledku jednostranné závislosti na finanční globalizaci jsou však MSP v celém regionu v nepříznivém postavení. EBRD zjistila, že pravděpodobnost, že pro MSP v regionu je obtížné získat přístup k bankovním půjčkám, je v průměru dvojnásobně velká jako v západní Evropě.¹¹⁰

Pozice MSP dále zhoršuje to, že vzhledem k nedostatku kapitálu je zaměstnanost založena na snižování daní, což brání uplatňování postupů řízení společností, jež by zvětšily **efektivitu a transparentnost**. Odvětví mnohonárodních společností tedy existuje v rámci maďarského hospodářství izolovaně, jeho stupeň produktivity je 3–4krát vyšší než u státních společností.¹¹¹ Růstu tohoto odvětví však zamezuje nejen překapitalizováním, ale také skutečnost, že jeho výhledy jsou do značné míry závislé na hospodářských výsledcích některých západoevropských ekonomik.

Není pochyb, že sklon maďarských politiků nadměrně utrácet a následný nárůst státního dluhu podstatnou měrou zvětšil zranitelnost Maďarska. Růst vycházející ze spotřeby založené na úvěrech a z toho vyplývající vystavení horkým penězům, ale také dvojí struktura hospodářství jsou prvky charakteristické pro polookrajové země, jež – **bez náležité zahraniční hospodářské a průmyslové politiky** – zvolily nevhodnou strategii přizpůsobení finanční globalizaci. Příčiny krize v Maďarsku tedy spočívají spíše v celosystémových prvcích globalizace než v jakési podivné politické chorobě.

Neoliberální model rozvoje selhal v částech východní Evropy stejně jako ve Spojených státech. Náchylnost tohoto regionu ke krizi koreluje s mírou vystavení finanční globalizaci. Země, které svůj hospodářský růst postavily na zadluženosti obyvatel a přílivu horkého kapitálu v důsledku nadhodnocené měny (Maďarsko, Lotyšsko, Litva, Bulharsko, Ukrajina) a nesoustředily se na ustavení silné jednotné místní ekonomiky, byly pohyblivé na mezinárodních finančních trzích vystaveny více než země, jež svůj růst založily na vývozu a posilování místní ekonomiky. Tato **polookrajová závislost** byla sice sama o sobě nestabilní a nepředstavovala z dlouhodobého hlediska udržitelnou cestu, krize však nedostatky tohoto modelu ještě více zdůraznila.

4.5 Závěry a proměny

Hospodářská krize na Dálném východu v letech 1997–1998 nastartovala diskusi o potřebě postavit světovou hospodářskou regulaci na naprosto novém základě. Tehdy se však krize nerozšířila až do kapitalistických zemí jádra, a tudíž tato debata brzy polevila a jediným závěrem řídicích institucí světové ekonomiky bylo, že by se měla podporovat obezřetná makroekonomická politika. Situace je nyní jiná a máme důvod k naději.

Pod tlakem německé a francouzské vlády se v závěrečném komuniké vrcholné schůzky G-20 v Pittsburghu vyzývá k zavedení **daně z finanční transakce**. Zůstává ještě otázkou, zda je realistické očekávat, že s novou německou vládou koalice CDU-FDP by taková finanční regulace, jakási rozšířená Tobinova daň, skutečně byla zavedena. Je důležité, aby se opětovná regulace financí neomezovala pouze na institucionální podporu větší transparentnosti (regulace mimoburzovních trhů) a obezřetné chování bank. Tento postoj by nepředstavoval **odklon od paradigmatu**, jenž naznačuje, že je trh schopen zvládat rizika. Celosystémová rizika znamenají závažný problém i pro ty nejlepší analytiku rizik, což vede k nestabilitě finančních trhů. Je tedy potřeba opětovná celosystémová regulace, která by v první řadě zmenšila možnost převádění rizik a zahrnovala spekulace, čímž by se systém stabilizoval.

Krize je sice přímo zakořeněna v deregulaci, nicméně deregulace je na oplátku zakotvena v širších sociálních souvislostech, jež prochází změnami. Program řízení krizí tedy musí být vypracován s ohledem na tuto skutečnost

¹⁰⁹ Barabás, Holtzer, Orbán a Vojnits (2008).

¹¹⁰ Raviv (2008: 308).

¹¹¹ Barabás, Holtzer, Orbán a Vojnits (2008).

– měly by se prosazovat mocenské struktury, které stabilizují **nové finančně-ekonomické prostředí**. Opatření k řízení krizí lze rozdělit do tří skupin: záměrem jedné skupiny je omezit spekulace a odstranit celosystémová rizika a zároveň zvýšit podíl produktivního hospodářství, druhá zahrnuje intervenční opatření, jejichž cílem je předcházet opětovné nadbytečné likviditě a zároveň limitovat mezinárodní konkurenci a podporovat silnější místní ekonomiky, třetí skupina má pak za cíl odmítnout úsilí k obcházení a přetváření regulace (regulační zajetí), změnit vzorec mocenských vztahů a zvrátit procesy polarizace bohatství.

Navzdory snížení reálných mezd tržní keynesianismus, který udržuje poptávku prostřednictvím stále větší zadluženosti obyvatelstva, musí být nahrazen politikou, která **do stavu bohatství a příjmů velkých částí společnosti vnáší skutečné zlepšení**, čímž se buduje hospodářský růst na stabilnějším základu. Je tedy potřeba akční plán sestávající ze složitějšího systému středně- a dlouhodobých opatření, který by se měl zavést částečně na místní úrovni, částečně na regionální a také v rámci mezinárodního partnerství.

Důsledky, jež z výše uvedeného vyplývají pro **maďarskou politiku**, jsou následující. Jednak se **musí urovnat cesta zahraničního dluhu** Maďarska a dostat do udržitelné podoby, aby se zajistilo snížení reálné úrokové sazby. To vyžaduje růst, kvůli kterému se však již dále nebude prohlubovat rozdělení hospodářství, nebude se zvyšovat poptávka Maďarska po energii ani rozdíly v příjmech. Za tímto účelem se **musí eliminovat dualismus hospodářské struktury**: jsou zde potřeba **rovné podmínky konkurence a komplexní rozvojové programy** ušité na míru odvětví MSP. K ukončení špatného fungování hospodářského systému by také mohlo přispět **přetvoření daňového systému: musí se snížit stupeň příspěvků a daní spojených se zaměstnaností a naopak zvýšit daně na zdroje a spotřebu**. Musí se skoncovat s daňovými úlevami a podporami pro mnohonárodní společnosti a musí se vyvinout úsilí k zajištění lepšího přístupu odvětví MSP k penězům (úvěry a kapitál).

Maďarsko má jen malou možnost ovlivňovat hospodářskou správu, stávající situace však pro tuto zemi představuje jedinečnou příležitost na sebe upozornit tím, že podpoří takové pozitivní a **progresivní návrhy a iniciativy**. Vláda musí v rámci mezinárodní spolupráce vystoupit za omezování repatriace zisků a vnitropodnikovou tvorbu cen a zajistit tak, že se peníze nepřesouvají bez dozoru a odpovědnosti. Musí podporovat, aby bylo na finanční převody uvaleno zdanění zisků z burzovních trhů, ale i Tobinova daň, díky čemuž se omezí krátkodobé spekulativní přesuny a „ochladí se“ finanční systém. Důležité je také, aby se Maďarsko podílelo na aktivitách směřujících ke zrušení daňových rájů. Měly by se uplatňovat přísnější předpisy pro ratingové instituce, které jednaly otřesným způsobem a jež – navzdory všem upozorněním – stály u rozšíření riskantních půjček. Mělo by se také zajistit prostřednictvím mezinárodní spolupráce, že se radikálně omezí fungování neregulovaných zajišťovacích fondů, jež se specializují na spekulace a institucionalizují krátkodobé myšlení.

V ekonomikách se musí stanovit nový cíl. Spotřeba založená na úvěrech, kvůli níž se nahromadily dluhy a v posledních letech se stala základem světové ekonomiky, je neudržitelná nejen z finančního a sociálního, ale také ekologického hlediska. Model rozvoje, který musíme zvolit, a cíle, jež si musíme stanovit, by měly být takové, aby vzkřísily reálnou ekonomiku tak, že jejich prostřednictvím nevzroste finanční nestabilita a polarizace společnosti a zároveň přispějí ke zmírnění změn klimatu a ekologické krize. Výsledkem těchto změn **nebude to, že se kapitalismus nahradí, ale – podobně, jako tomu bylo v případě opatření přijatých v návaznosti na krizi v 30. letech – bude postaven na nový základ**. Cílem je vytvořit **nový typ kapitalismu**, v němž budou menší nerovnosti jak na světové úrovni, tak v rámci jednotlivých společností, v němž reálná ekonomika není podřízena finančnímu odvětví, MSP poskytující nová pracovní místa mají přístup k investičním zdrojům stejně jako velké společnosti, v němž okrajové oblasti mají skutečnou příležitost se rozvíjet a ve kterém výrobní prostředky náročné na pracovní sílu a spořicí zdroje představují řešení nezaměstnanosti a chudoby.

5. Zemědělství a rozvoj

– od světových problémů k místním alternativám

Csilla Kissová, Borbála Sarbu-Simonyi, Aurèle Destrée

Úvod

V roce 1974 se vlády setkaly na Světové potravinové konferenci, kde se zabývaly světovým problémem výroby a spotřeby potravin a formálně prohlásily, že „každý muž, žena a dítě mají nezczitelné právo netrpět hladem a podvýživou, aby si rozvinuli fyzické a duševní schopnosti“. O více než tři desetiletí později však cíle vymýcení nedostatečného zabezpečení potravin a podvýživy „do deseti let“, jak bylo na této konferenci uvedeno, dosud nebylo dosaženo. Ve skutečnosti hlad od té doby vzrůstá a od roku 2008 dokonce ještě rychleji, v důsledku prudkého nárůstu cen potravin a vypuknutí hospodářské a finanční krize. Více než miliarda lidí dnes trpí neustálým hladem. Těžištěm problému nedostatečného zabezpečení potravin i jeho řešení je zemědělský rozvoj. Je také zásadní pro rozvoj venkovských ekonomik a problémy změn klimatu a ochrany životního prostředí.

V této kapitole se budeme podrobněji zabývat tím, jak jsou spolu spojeny zemědělství, naše živobytí a příroda. V první části si zrekapitulujeme vývoj zemědělství ve 20. století až do nedávné potravinové krize, abychom vysvětlili hlavní příčiny hladu a chudoby a poukázali na environmentální a rozvojové problémy, jež tento vývoj způsobil. Ve druhé kapitole se zaměříme na alternativy těchto problémů. Zdůrazníme zejména, proč je změna našich modelů výroby a spotřeby potravin nyní tak naléhavá, představíme alternativní politický rámec potravinové soběstačnosti, popíšeme podrobně konkrétní alternativy, k nimž v Maďarsku v současné době dochází, a analyzujeme jejich klíčové faktory.

5.1 Problémy spojené s potravinami a zemědělstvím

5.1.1 Chudoba venkovského obyvatelstva

K tomu, abychom pochopili hlavní příčiny hladu, je důležitým východiskem to, že **tři čtvrtiny hladovějících jsou obyvateli venkova a většina z nich jsou drobní zemědělci nebo pracovníci v zemědělství**. Zbytek představuje městská chudina v rozvojových zemích, která byla vytlačena z venkova, skupina, jež byla obzvláště zasažena nedávným prudkým nárůstem cen potravin.

Je také důležité si v souvislosti s tímto problémem všimnout, že velký počet neustále beznadějně hladových lidí není historickým dědictvím, ale výsledkem (v historických souvislostech) rychlého nového procesu, který vyvolal **chudobu stovky milionů zemědělců**. Základem toho je vědecká a technologická revoluce, k níž v zemědělství došlo ve 20. století. Z ní vyplynulo, že vzrostl **rozdíl v produktivitě** nejméně a nejvíce rozvinutých zemědělských systémů světa z podílu 1 : 10 v meziválečném období na 1 : 2 000 koncem 20. století.¹¹²

Hlavními **rysy této revoluce** byla vysoká míra mechanizace, selekce tlaku v důsledku vysoké produktivity, častější využívání umělých hnojiv, herbicidů a pesticidů a využívání koncentrovaných krmiv. Na počátku tohoto období přicházelo do zemědělství rozvinutých zemí mnohem více dotací než dnes, díky čemuž výrobci mohli financovat náklady na zemědělský rozvoj. Protože se však produktivita mimořádným tempem zvýšila, začalo být 90 % zemědělského obyvatelstva těchto zemí nadbytečných a „přebytečnou“ pracovní sílu vstřebalo rozvíjející se průmyslové odvětví a odvětví služeb. Vzhledem k tomu, že produktivita zemědělství vzrůstala mnohem rychleji než v jiných odvětvích, reálné ceny v zemědělství ve druhé polovině 20. století poklesly o 50 % nebo v případě některých zemědělských produktů dokonce o 75 %.

¹¹² Maurice Mazoyer a Laurence Roudart, *Histoire des agricultures du monde (Dějiny světového zemědělství)* (Paris: Éditions du Seuil, 2002), 25.

Velmi výstižnou **současnou kritiku tohoto procesu uvádí** Ernst F. Schumacher ve své základní práci *Malé je milé*: „Hlavní nebezpečí spojené s půdou – tedy nejen se zemědělstvím, ale s celou civilizací – vyplývá z toho, že městský člověk se rozhodl, že na **zemědělství bude uplatňovat průmyslové zásady**“¹¹³. Protože je neodmyslitelnou součástí zemědělství práce s živými látkami, logika průmyslu zaměřená na uzpůsobování živých látek k uspokojení požadavků na standardizaci a předvídatelnost je mu cizí. Základní zásady těchto dvou sfér jsou naprosto odlišné a naše civilizace potřebuje, aby byly v rovnováze.

Učinit z úzce definované hospodářské efektivity samoučelný cíl signalizuje narušení rovnováhy hodnot moderní společnosti, jež představuje závažné nebezpečí pro budoucnost lidstva.

Uznáme-li však, že komplexní živé systémy jako půda a organismy, které v ní rostou, mají hodnotu přesahující ekonomickou rovinu, můžeme změnit i přístup k hospodářské činnosti s nimi spojené. Musíme si dopřát „luxus“ využívání půdy a krajiny v souladu se zásadami krásy, zdraví a trvanlivosti¹¹⁴.

Proces, jenž Schumacherovi dělал starosti, se vyvíjel v západním a východním bloku za jiných podmínek, ale s podobnými výsledky. **Západoevropské země** industrializaci zemědělského odvětví uskutečnily podle **plánů Sicca Mansholta**, tvůrce společné zemědělské politiky EU.

Až na některé ojedinělé výjimky se **rozvíjející země** tohoto procesu neúčastnily. K částečné integraci došlo při „**zelené revoluci**“ v **šedesátých letech**, pro kterou byla podobně jako v západním modelu charakteristická rozsáhlá mechanizace, větší využívání chemických látek a umělých hnojiv a v některých případech zavlažování a také výběr vysoce výnosné odrůdy rýže, kukuřice, pšenice a sóji. Tento vývoj se v konkrétních zemích setkal se značnou politickou podporou n příklad v podobě dotací cen a příznivých státních úvěrů.

Většina drobných výrobců a jejich rodiny čítající přibližně 1 miliardu lidí těmito procesy nebyly dotčeny a dosud pracují manuálně, bez umělých hnojiv či chemikálií a hybridních odrůd rostlin, a jejich úroveň produktivity stagnuje a zaostává za rozvinutým světem. Tento technologický rozdíl dobře dokresluje skutečnost, že 1,3 miliardy zemědělců v celém světě dohromady (3 miliardy lidí s rodinami, polovina obyvatelstva Země) vlastní 28 milionů traktorů. To znamená, že pouze 2 % zemědělců vlastní nějaké zemědělské stroje. Ohromné nerovnosti panují i v přístupu k zemědělské půdě, zejména v někdejších koloniích, kde nezávislost nenásledovala pozemková reforma. V těchto zemích se nachází několik tisíc hektarů pozemků, ale také miliony chudých pracovníků bez pozemků a drobných rolníků.

Země s vysokou produktivitou vyváží své zemědělské přebytky na světový trh za úpadkové ceny. Týká se to 10–12 % světové produkce, zbytek se prodává na místě. **Světový trh je tedy trhem přebytků** od výrobců a **cenu vždy stanoví nejlevnější producent**, tedy novozélandští, brazilští a ukrajinští vývozci, kteří produkují na velkých plochách a vlastní mnoho kapitálu, dobrého vybavení nebo levné pracovní síly. Za takovou cenu by severoameričtí a evropští zemědělci nemohli mít zisky, a tak tyto bohaté společnosti kvůli různým spotřebním, strategickým a sociálním hlediskům dotují státní zemědělskou výrobu. V některých rozvíjejících se zemích, například v jihovýchodní Asii, jsou však s větší produktivitou v důsledku zelené revoluce spjaty tak nízké mzdy, že se rýže vyváží, zatímco obyvatelstvo zde hladoví, protože si ji nemůže dovolit.

Neustále klesající tendence zemědělských cen v rozvíjejících se zemích způsobily, že příjmy drobných zemědělců klesly pod hranici životaschopnosti, takže stále více chudnou, umírají hladem nebo utíkají do městských slumů. Z tohoto důvodu je myšlenka rozvoje, jejímž cílem je v rozvíjejících se zemích zvyšovat produktivitu v duchu zelené revoluce prostřednictvím nákladných technologií, chybná: zvětšilo by se tak jen odsouvání chudých zemědělců na okraj společnosti, podobně jako je tomu v případě politického přístupu, v souvislosti s nímž se do slumů v rozvojových zemích dodávají levné potraviny.

¹¹³ Ernst F. Schumacher, *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtár, 1991), 111. [Česky: *Malé je milé aneb Ekonomie, která by počítala i s člověkem*, Brno: Doplněk, 2000.]]

¹¹⁴ Ernst F. Schumacher, *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtár, 1991). [Česky: *Malé je milé aneb Ekonomie, která by počítala i s člověkem*, Brno: Doplněk, 2000.]]

Pokrok na zemědělských trzích ve druhé polovině 20. století, vytvoření značně koncentrovaných narušených trhů přineslo rozvoj **mezinárodně působících mnohonárodních společností**. Tito aktéři hospodářství, kteří svou vzrůstající ekonomickou moc transformovali do politického tlaku, dosáhli toho, že do osmdesátých let byla vícestranná jednání o volném trhu rozšířena o zemědělské produkty. Proč je pro tyto ohromné mezinárodní korporace volný obchod tak důležitý? V jejich zájmu je maximalizovat možné výhody spojené s jejich mezinárodní aktivitou. Revoluční rozvoj komunikace, informačních technologií, dopravy a logistické organizace posledních desetiletí umožnil několika velkým společnostem, aby měly přístup k novým technologiím, jež jsou stále více závislé na kapitálu, uspořádaly si výrobní a distribuční systémy na světové úrovni s cílem nejnižších nákladů a nejvyšších zisků.

Tento přístup, označovaný jako **světová optimalizace**, do značné míry umožňuje liberalizace politik mezinárodního obchodu. V průzkumu odvětví mnoho národního maloobchodu se ukázalo, že pouze 10 % výrobků, jež tyto společnosti kupují, pochází z mezinárodních trhů, zbytek nakupují na místní úrovni. Tento podíl by chtěly zvednout na třetinu, což by znamenalo lepší využívání jejich příležitostí.¹¹⁵

5.1.2 Odloučení zemědělství od lidí a přírody

Po několika desetiletích zanedbávání se zemědělství opět v posledních letech ocitlo ve středu pozornosti mezinárodních rozvojových institucí. Z opakovaných hladomorů je jasné i rozhodovacím subjektům, že pro boj s chudobou a hladem je klíčový rozvoj zemědělství. Zkušenost se zelenou revolucí šedesátých let v zasažených zemích poukazuje na to, **kolik škod způsobuje rozvoj, aniž by se do něj zapojila místní komunita jakožto rovnocenný partner a uznala se úloha tradičních znalostí**.

Dr. Vandana Šivová na tento proces reaguje tak, že upozorňuje na to, jak je zničení tradičního zemědělství (jak v rozvinutých, tak rozvíjejících se zemích) spojeno s kolonialistickým a patriarchálním rázem západního uvažování. Pasivita přisuzovaná ženám a příroda „popírá aktivní charakter života“. Rozvoj v západním smyslu „vnímá veškerou práci, jež nenese zisk a kapitál, jako zbytečnou“. Utlačování žen, rozvíjejících se zemí a přírody je podle Šivové výsledkem téže mužské logiky.¹¹⁶

Kritika zelené revoluce formulovaná v rozvíjejících se zemích a mezinárodních sociálních hnutích se nesetkává se zásadní odezvou ve strategickém uvažování mezinárodních institucí.¹¹⁷ Jedinou výjimkou je **vlivná zpráva Mezinárodního panelu pro hodnocení zemědělských technologií a vědy pro rozvoj (IAASTD)¹¹⁸ zveřejněná v roce 2008**. Vyplývala z rozsáhlého procesu výzkumu a porad, jež zahrnovaly organizace OSN (FAO, UNDP, UNESCO, UNEP, WHO, Světová banka), ale také vlády, ekonomické aktéry a nevládní organizace. Průzkum se zaměřoval na tuto otázku: Jakou úlohu mají znalosti, technologie a věda spojené se zemědělstvím v ekologicky a sociálně udržitelném rozvoji zemědělství a na co by se měl klást důraz k zajištění budoucnosti?

Stěžejním prohlášením této zprávy je nerozlučnost různých funkcí a rolí zemědělství, tj. multifunkční model zemědělství, vzrůstající produktivita díky upřednostnění ekologických a sociálních zájmů. K zamezení nedostatkům zelené revoluce se ve zprávě do značné míry akcentuje rozvoj zemědělství se zapojením místních komunit jakožto rovnocenných partnerů a zaměřením na jejich specifické potřeby. V první řadě to znamená obnovení tradičních znalostí týkajících se zemědělství. Zadruhé, význam udržování znalostí a technologie v rukou a pod kontrolou místní komunity.

Růst efektivity moderního zemědělství vedl k dlouhodobému snížení spotřebitelských cen. Nic ale není zadarmo: kvůli tomuto vývoji venkovská krajina **v Evropě** v podobě, jakou známe a máme rádi, ustupuje. V rámci politik rozvoje zemědělství a venkova posledních 50 let se podporovalo **větší využívání externích vstupů ke zvýšení produktivity**. Maďarsko a Česká republika sice byly po většinu času součástí východního bloku, tento proces se však

¹¹⁵ Zprávy PriceWaterhouse Coopers, 1999, cituje Mihály Simai, „A globális láncok, a bevásárlóközpontok és a magyar piac“, Magyar Tudomány, 2009/62009.

¹¹⁶ Vandana Shiva. „Életben maradni“ in: Környezet és etika, ed. András Lányi and Benedek Jávor, (Budapest: L'Harmattan, 2005). 297–308.

¹¹⁷ Roman Herre, Strategien zur Globalen Landwirtschaft. (Bonn: Forum Umwelt und Entwicklung, 2008.)

¹¹⁸ IAASTD. International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development: Executive Summary of the Synthesis Report, IAASTD, 2009.

v těchto zemích ukázal jako velmi podobný. V souladu s tím je v posledních desetiletích v zemědělství patrně větší používání pesticidů, herbicidů, krmiv a traktorů. Průměrné roční používání umělých hnojiv na hektar v Maďarsku vzrostlo z 2,2 kg na konci třicátých let na 244,7 kg v osmdesátých letech a používání organických hnojiv pokleslo.¹¹⁹ **Jsou také poškozena přírodní stanoviště a jejich živá fauna**, v důsledku odstraňování křovin a pásů lesa vyhynulo mnoho druhů. Ale upadá také genetická rozmanitost domestikovaných zvířat. Od počátku 20. století v Evropě vymizelo přibližně 750 různých plemen domestikovaných zvířat a zbývajícím 770 hrozí, že do roku 2010 také vyhynou. Co se týče situace v Maďarsku, lze také uvést, že existuje malá pravděpodobnost, že nám místní odrůdy ovoce a obilovin Karpatské kotliny zůstanou pro budoucí generace¹²⁰. **Podle FAO jsme v minulém století přišli o 75 % zemědělského dědictví Země.**¹²¹ Kvůli řídnutí jeho genetického základu je zemědělství zranitelné vůči škůdcům a chorobám a spotřebitelé tak mají menší výběr, a tudíž dochází ke ztrátě blahobytu.

Stále větším problémem je také eroze půdy. Pozemky používané k podzimnímu pěstování obilovin se od roku 1960 ztrojnásobily, především na úkor luk, pastvin a jarních obilovin.¹²² V důsledku eroze v posledních 40 letech se produkce obilovin musela zastavit na 30 % orné půdy světa vhodné pro jejich pěstování.¹²³ Zvětvávání půdy způsobuje škody také zemědělcům a jiným skupinám obyvatel: zemědělec trpí ztrátou výnosnosti půdy, cenami za hnojiva a jiné produkty s tím spojené a zbytek obyvatelstva kvůli erozi sužují záplavy, dopravní nehody a znečištění půdy.

5.1.3 Krize cen potravin

Potravinová krize let 2007 až 2008, která zasáhla čtyřicet zemí celého světa, fungovala jako další varování mezinárodního společenství. Připomněla nám, že boj s hladem jsme zdaleka nevyhráli a že pro zajištění zabezpečení potravin místního obyvatelstva, jež čelí závažným otřesům v dodávkách potravin, jsou zásadní spíše vzkvétající místní potravinové systémy než závislost na mezinárodních trzích.

Panuje zde všeobecná shoda v tom smyslu, že prudký nárůst cen potravin lze přisoudit mnoha různým faktorům. Podstatnou část odpovědnosti nicméně také nese konkrétní soubor politik volného obchodu a privatizace, který se v průběhu dějin stanovoval v zemích Jihu. Tyto politiky, jak jsme naznačili výše, postupně zhoršily rozdíly v produktivitě a odradily místní výrobu potravin v chudých zemích, čímž se podryla schopnost států zabezpečit svým obyvatelům potraviny z místního zemědělství.

Koloniální období nejprve nastartovalo těžbu prvotních surovin včetně nerostů a pěstování tržních plodin jako tabák, kakao a čajovník v koloniích, aby se podnítila hospodářská aktivita Evropy. Později, svypuknutím **krize zadluženosti v 80. letech**, Světová banka a Mezinárodní měnový fond podmiňovaly schválení půjček zavedením „**programů strukturálních změn**“. Kromě jiných doporučení tyto politiky zahrnovaly omezení obchodních překážek. Výsledný příliv dotovaných zemědělských výrobků z Evropské unie a jiných industrializovaných zemí, které se často prodávaly za ceny nižší než výrobní náklady, vytlačil místní drobné zemědělce z domácích trhů rozvíjejících se zemí.¹²⁴ Ještě další složku „rozvoje“ představovala **intenzifikace vývozu**, obvykle sestávajícího z jedné či dvou komodit, například kakaa v Ghaně, bavlny v Burkině Faso, řezaných květin v Keně a Ugandě. V případě zemědělských produktů však příjmy z vývozu obvykle klesají se

¹¹⁹ József Ángyán, *Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás*, (Budapest: Agroinform, 2001), 187.

¹²⁰ Bálint Balázs, Györgyi Bela and György Pataki. (2004) *A termesztett növények genetikai sokféleségének megőrzése Magyarországon*. Kovász, 2004/tavasz-nyár.

¹²¹ Norberg-Hodge, Helena, Todd Merrifield and Steven Gorelick, *Bringing the food economy home* (Devon/Berkeley, CA.: ISEC, 2000), 37.

¹²² Jules Pretty, *The Living Land*, (London and Sterling, VA: Earthscan Publications Ltd., 1998), 79.

¹²³ Norberg-Hodge, Helena, Todd Merrifield and Steven Gorelick, *Bringing the food economy home* (Devon/Berkeley, CA.: ISEC, 2000), 37.

¹²⁴ Viz konkrétní případy v Coordination SUD. „Agriculture: pour une régulation du commerce mondial – Mettre le développement au coeur des négociations de l'Accord sur l'Agriculture à l'OMC“ (Zemědělství: směrem k regulaci světového obchodu – změna orientace v jednáních o dohodě o zemědělství ve WTO na rozvoj.) Recommendation des ONG françaises de la solidarité internationale à l'occasion de la 6e Conférence ministérielle de l'OMC, Hong Kong, Chine, 13-18 décembre 2005 (Doporučení francouzských nevládních organizací pro mezinárodní solidaritu při příležitosti 6. konference ministrů WTO, Hong Kong, Čína, 13.–18. prosince 2005), Coordination SUD, 2005.

vzrůstajícím objemem vývozu. Zároveň nedostatečné **investice do výroby místních** plodin vyvolaly **závislost na dovozu potravin**. Takové uspořádání mělo ničivý efekt na země s nízkými příjmy a deficitem potravin (low-income food-deficit countries, LIFDC)¹²⁵, přičemž mnoho z nich se nachází v subsaharské Africe, a tyto země nebyly během krize schopny platit rostoucí ceny dovážených potravin.¹²⁶ Kromě toho dopad **předpisů WTO**, jako například zničení veřejných zásob obilí, během krize jen zhoršil rozsah nedostatku potravin.

Pod záminkou boje s globálním oteplováním, avšak s úmyslem podnítit marnotratné ekonomiky Severu, **se s posedlostí zemědělskými palivy zvýšila cena základních potravin** jako kukuřice a manioku a komunity rolníků v jižních zemích byly vytlačeny z pozemků.¹²⁷ „**Uchvácení půdy**“, **hon investorů společností a vlád, jejichž státy nejsou z hlediska potravin zabezpečeny, za koupí zámořské zemědělské půdy představuje poslední ohrožení kapacit produkce potravin v zemích jako Súdán, kde se v rámci Světového potravinového programu usiluje o zajištění potravin pro 5,6 milionů utečenců**¹²⁸. **Úspěšné zabezpečení potravin však přesahuje pouhé zvýšení kvantity místně produkováných potravin**. Jak se upozorňuje ve zprávě IAASTD, jakékoli investice v zemědělství, jejichž cílem je rozvinout na místní úrovni odolnost, musí podporovat potřeby drobných rodinných zemědělců, kteří v současné době zajišťují potraviny 70 % obyvatel světa¹²⁹. To znamená, že je potřeba zamezit závislosti na drahých vstupech jako anorganická hnojiva, jejichž ceny jsou úzce spjaty s cenami ropy a patentovaných osiv.

5.2 Hledání alternativ

5.2.1 Proč je zvolení alternativ naléhavé?

Jestliže hladu a chudobě venkovských komunit nikdy nebyla věnována dlouhodobá politická pozornost a vůle, aby se v zemědělském a obchodním modelu stimulovaly změny v duchu politiky ve prospěch chudých, **potravinová krize a současné světové změny podnítily občanskou a politickou diskusi o budoucnosti potravin**. Přestože temné vyhlídky nedostatku potravin ještě nejsou na obzoru industrializovaného světa, trojí krize – klimatický chaos, závislost na fosilních palivech v perspektivě možného zlomu ropy¹³⁰ a ekonomický pokles – všechny nutí k tomu, aby změnili uvažování o tom, jak by se místní potravinové systémy mohly podílet na řešení systémových problémů, které máme pod okny.

Zemědělství stojí za nejméně 14 % našich emisí skleníkových plynů.¹³¹ „Potravní míle“, jak se označuje vzdálenost, jako potravina urazí od výrobce ke spotřebiteli, jsou však jen jedním hlediskem tohoto problému. Podle většiny výzkumníků **má v podstatě většinu emisí skleníkových plynů na svědomí způsob, jakým se potraviny vyrábějí**. Přibližně 50 % až 83 % emisí vzniká dokonce dříve, než se potraviny dostanou z farmy.¹³² Tovární zemědělství, jež je do značné míry závislé na neobnovitelných fosilních palivech pro zemědělské stroje jako nafta nebo benzin, výrazně přispívá k emisím oxidu uhličitého (CO₂), jednoho z hlavních skleníkových plynů, v jejichž důsledku dochází ke globálnímu oteplování. Dalším zdrojem emisí CO₂ je výroba hnojiv, pesticidů a herbicidů, jež se získávají zejména z fosilních paliv. Kromě toho z přírodních syntetických dusíkatých hnojiv

¹²⁵ LIFDC jsou státy s hrubým národním důchodem (HND) na osobu pod 1 735 USD, které jsou čistými dovozci potravin, přičemž jejich dovoz základních potravin v posledních třech letech převažuje nad vývozem.

¹²⁶ Caroline Smaller a Sophia Murphy. Bridging the Divide: a human rights vision for global food trade. Report for the Institute for Agriculture and Trade Policy (2008), 8; A.L. Constantin. A Time of High Prices: An Opportunity for the Rural Poor?, Report for the Institute for Agriculture and Trade Policy, (2008), 11.

¹²⁷ GRAIN. Seedlings – Agrofuels Special Issue, 2007.

¹²⁸ GRAIN. SEIZED! The 2008 land grab for food and financial security, GRAIN, 2008.

¹²⁹ ETC Group. Who Will Feed Us? – Questions for the Food and Climate Crises, ETC Group, 2009, 1.

¹³⁰ Zlom ropy je bod na půli cesty, okamžik, kdy se využije polovina dostupných zásob. Po tomto okamžiku dodávky ropy poklesnou a tato surovina bude stále dražší komoditou. Pokles v objevování nových zásob ropy od 60. let 20. století a netradiční ráz těchto zásob, kdy se často jedná o zdroje, z nichž je ropu obtížné a nákladné získat, jako například ropné písků v kanadské Albertě, naznačuje, že by se svět mohl blížit zlomu. Další podrobnosti: viz Post Carbon Institute, 2009.

¹³¹ ETC Group. Who Will Feed Us? – Questions for the Food and Climate Crises, ETC Group, 2009, 2.

¹³² J. Kleinschmith. Agriculture and Climate- The Critical Connection. Report written for The Institute For Agriculture and Trade Policy (2009), 5.

získávaných ze zemního plynu, jež činí 40 % energie spotřebovávané evropskými farmami¹³³, se uvolňuje oxid dusný, třetí nejvýznamnější skleníkový plyn přispívající ke změnám klimatu. I postupy uplatňované v průmyslovém chovu dobytka se jen přidávají do seznamu faktorů, které jsou hlavní příčinou globálního oteplování.¹³⁴

Zatímco v průmyslovém zemědělství vznikají skleníkové plyny, drobné rodinné hospodaření zase může napomoci ochlazení planety.¹³⁵ Jednak spotřebovává 6–10krát méně energie¹³⁶ než industrializovaný zemědělský systém, čímž se do atmosféry uvolňuje méně skleníkových plynů. A zadruhé, agroekologické postupy hospodaření – zahrnující bezorbové obdělávání půdy, mulčování, používání přírodního kompostu namísto chemických hnojiv, cyklické pěstování plodin s ohledem na ponechávání půdy ladem – mají potenciál izolovat uhlík v půdě, čímž se v ní obnovují organické látky. Tyto postupy přispívají ke zmírňování vlivu změn klimatu podporováním schopnosti půdy zadržovat živiny a vodu. Místní zemědělské systémy bohaté na rozmanité rostliny a živočichy jsou také zásadní pro přizpůsobování měnícím se povětrnostním podmínkám se zachováním produktivity. Podporují také odolnost místních potravinových systémů tak, že tlumí extrémní klimatické jevy, ale i rozšiřování škůdců a chorob v důsledku rostoucích teplot.¹³⁷ V tomto ohledu stojí za povšimnutí, že v průběhu dějin chudí zemědělci chovali 5 000 domestikovaných druhů rostlin, ale průmyslový potravinový řetězec využívá jen 3 % z nich. V tomtéž duchu, zatímco zemědělci do světové genové banky od roku 1960 darovali 1,9 milionů odrůd rostlin, průmysloví pěstitelé rostlin přispěli pouze 80 000 odrůdami, jež jsou nyní dostupné na trhu.¹³⁸

Z **energetické perspektivy** industrializace představuje paradoxní zvrát. Před průmyslovou revolucí zemědělství a lesnictví bylo ve společnosti hlavním čistým výrobcem energie. Dnes je **čistým uživatelem energie** prakticky v každém státě **potravinový systém**. To platí obzvláště v případě industrializovaných zemí, kde každá kalorie potravinové energie, která se vyrobí a dostane na stůl, představuje průměrnou investici přibližně 7,3 kalorií energetických vstupů.¹³⁹ **Sblížením globálního oteplování a zlomu ropy se radikálně změnil celý potravinový systém, od hospodářství až po náš stůl, vzhledem k potřebě drasticky omezit používání fosilních paliv.** Co se týče zemědělských postupů, tato změna zahrnuje přesun produkce potravin, vytvoření potřebné infrastruktury a zmenšení velikosti hospodářství. Bude také znamenat uplatňování nízkovstupových (tj. akroekologických či ekologických) zemědělských postupů, opětovné zavedení místních odrůd rostlin, které jsou přizpůsobeny místní půdě a mikroklimatu a omezení produkce potravin náročných na energii, jako je dobytek krmený obilím. Na straně spotřebitelů se očekávají významné změny stravování. Zlom ropy nás přiměje k tomu, abychom jedli více místního, sezonního a čerstvého jídla a omezili konzumaci masa a vysoce zpracovaných potravin.

Zkušenosti s potravinovou krizí naznačují, že v přípravách na budoucí problémy spojené se zajištěním obživy rostoucí světové populaci potřebujeme politiky, jež umožní venkovským lidem zůstat na pozemcích a městským obyvatelům pěstovat co nejvíce potravin.¹⁴⁰ Zároveň vzájemné propojení tří krizí vysílá výrazný signál přechodu na relokalizované ekonomiky s nízkými emisemi oxidu uhličitého prostřednictvím vytvoření „zelených“ pracovních míst v různých hospodářských odvětvích, včetně ekologicky udržitelného drobného rodinného zemědělství a výroby potravin.¹⁴¹

¹³³ Via Campesina. Small-scale Sustainable Farmers Are Cooling Down the Earth, Via Campesina, 2009, 4.

¹³⁴ Vlivy odvětví chovu dobytka na změny klimatu: viz Kleinschmit, 2009, J. Vandermeer et al. Effects of Industrial Agriculture On Global Warming and the Potential of Small-scale Agroecological Techniques To reverse Those Effects. Report to Via Campesina by The New World Agriculture and Ecology Group (2009), Post Carbon Institute. The Food and Farming Transition: Toward a Post Carbon Food System, Post Carbon Institute, 2009.

¹³⁵ J. Vandermeer et al., Effects of Industrial Agriculture On Global Warming and the Potential of Small-scale Agroecological Techniques To reverse Those Effects. Report to Via Campesina by The New World Agriculture and Ecology Group (2009).

¹³⁶ Ibid, 6.

¹³⁷ FAO. Climate Change and Biodiversity for Food and Agriculture. Technical Background Document from the Expert Consultation Held on February 13-14, 2008.

¹³⁸ ETC Group. Who Will Feed Us? – Questions for the Food and Climate Crises, ETC Group, 2009, 1.

¹³⁹ Post Carbon Institute. The Food and Farming Transition: Toward a Post Carbon Food System, Post Carbon Institute, 2009, 4.

¹⁴⁰ ETC Group. Who Will Feed Us? – Questions for the Food and Climate Crises, ETC Group, 2009, 5.; Post Carbon Institute. The Food and Farming Transition: Toward a Post Carbon Food System, Post Carbon Institute, 2009, 14.

¹⁴¹ New Economics Foundation. A Green New Deal, New Economic Foundation, 2008.

5.2.2 Alternativní politický rámec: potravinová soběstačnost

Koncepce potravinové soběstačnosti se stala v posledním desetiletí ústřední myšlenkou mezinárodních zemědělských hnutí. Zahájilo ji mezinárodní hnutí drobných zemědělců, La Via Campesina, a doposud ji přijalo několik organizací a hnutí, jež bojují proti neoliberálním tendencím v zemědělství. Tato hnutí požadují po subjektech rozhodování, společnostech a institucích, **aby uplatňovaly zemědělský rozvoj upřednostňující zájmy lidí a přírody.**

Zrození této koncepce lze spojovat se sociálními protesty proti zemědělským obchodním vyjednáváním Světové obchodní organizace (WTO). **Potravinová soběstačnost neodmítá obchod, ale upozorňuje na skutečnost, že volný obchod nepodporuje drobné producenty či zemědělství náročné na pracovní sílu.** Drobní zemědělci produkují ohromný podíl potravin v celém světě, jež se dostávají ke spotřebitelům prostřednictvím místních nebo státních trhů. Přesto však mezinárodní prioritou zůstává odstraňování překážek mezi trhy, aby vznikla větší konkurence a údajné „rovné podmínky pro všechny“. V rámci tohoto procesu se přehlíží skutečnosti popsané výše, vede k odsouvání drobných producentů na okraj a ničí místní potravinové systémy. Omezuje také to, čeho lze dosáhnout v rámci zemědělských politik. Politický prostor na místní úrovni je však nezbytný, aby se dosáhlo zemědělského vývoje v nejlepších zájmech místní komunity. Proto namísto naprosté liberalizace, kterou hájí jiné instituce jako Mezinárodní měnový fond a Světová banka, zastánci potravinové soběstačnosti bojují za regulované a obezřetné otvírání trhů zaměřené na podporu rozvoje místního obchodu.

Politické priority hnutí za potravinovou soběstačnost jsou následující:

- nasycit lidi místními zemědělskými výrobky;
- přístup drobných zemědělců, chovatelů dobytka, rybářských národů a lidí nevlastnících půdu k produktivním zdrojům: půda, voda, osivo a chovy dobytka;
- přístup drobných zemědělců k úvěrům;
- právo drobných zemědělců na výrobu potravin a uznání práv zemědělců, zejména zemědělek;
- právo spotřebitelů rozhodnout se, jaké potraviny konzumují a kdo je vyrábí a jak;
- právo států na ochranu svých trhů před podhodnoceným dováženým zemědělským zbožím a potravinami;
- potřeba, aby ceny v zemědělství byly spjaté s výrobními náklady a aby se zastavily veškeré podoby dumpingu;
- účast obyvatel na rozhodování o zemědělské politice, agroekologie jako způsob nejen výroby potravin, ale také dosažení udržitelného životního prostředí, životních podmínek a celistvosti životního prostředí (včetně aktivního přizpůsobení změnám klimatu a jejich zmírnění).

5.2.3 Alternativy v praxi: místní potravinové systémy v Maďarsku

K tomu, aby mělo alternativní politické doporučení konkrétní podobu, hnutí za potravinovou soběstačnost se odkazuje na **iniciativy, které již probíhají a dokazují, že jsou možné i jiné modely produkce potravin, uvádění na trh a spotřeby.** Budeme se zde zabývat maďarským případem alternativních zemědělsko-potravinových sítí.

5.2.3.1 Maďarské souvislosti

Obavy spojené s původem našich potravin a špatného fungování našeho potravinového systému v Maďarsku v posledních letech přitahují značnou pozornost médií a veřejnosti. Potravinové paniky,

od nechvalně proslulého „paprikového skandálu“¹⁴² po padělané označení na prošlém dováženém zboží a guarovou gumu kontaminovanou dioxiny, plnily téměř každý rok novinové titulky. Kromě toho nespravedlivé postupy tvorby cen velkých maloobchodních prodejců a zpracovatelů potravin, kdy se ceny stlačovaly pod výrobní náklady, vyvolaly v roce 2008 nebyvalou vlnu protestů zemědělců. Ohromné mobilizace vedly například až k vysypávání třešní před Parlamentem a zablokování továren na zpracování jablek. Řady protestujících rozšířili producenti mléka, rozhořčení klesajícími cenami maďarského mléka, jež byly částečně vyvolány levným dovozem ze sousedních zemí. Těžištěm těchto skandálů je globalizovaný ráz našeho potravinového systému, jeho neregulované trhy a netransparentní kanály, jimiž se převážejí potraviny, a rostoucí vliv supermarketů, který má nepříznivý dopad na zemědělce a spotřebitele.

Ve snaze **znovu zavést jakousi místní kontrolu potravinového systému se zrodilo několik iniciativ na politické a místní úrovni.** V roce 2008 ministerstvo zemědělství zahájilo dobrovolné přijetí „Etického kodexu“ velkými maloobchodníky, který byl zaměřen na zvýšení podílu maďarských výrobků v supermarketech ze 75 % na 80 %. Tento návrh padnul, protože Státní agentura pro hospodářskou soutěž (GVH) prohlásila, že je kodex v rozporu se zákony o spravedlivé konkurenci, a supermarket, který původně projevil zájem se k němu zavázat, stáhly svůj podpis. Navíc MAGOSZ, jedna z hlavních odborových organizací zemědělců, zahájila vytvoření státní sítě „sociálních obchodů“. Cílem této iniciativy je **zajistit přístup malých producentů na trh** tím, že se zemědělci spojí s obchody s potravinami a spotřebitelům se nabídnou dostupné místní výrobky.

Změnilo se i veřejné mínění. V několika průzkumech veřejného mínění¹⁴³ provedených v roce 2009 se odhalilo, že místní původ potravin patří k nejdůležitějším hlediskům zvyklostí maďarských obyvatel spojených s nákupem potravin, po kvalitě a ceně.

Podporování našeho místního zemědělství prostřednictvím udržování zemědělců na pozemcích a nákupu místních výrobků by mohlo být dosti zásadní pro zajištění zabezpečení potravin a přežití hospodářských odvětví v kritickém stavu, jako je maďarské odvětví mléka,¹⁴⁴ které je pro naši potravinovou soběstačnost také zásadní. **Kromě upřednostňování místního zemědělství však také potřebujeme zvážit, za jakých podmínek se místní potraviny vyrábí a konzumují.** Přesně to mohou vysvětlit „alternativy zemědělsko-potravinářských sítí“, které vznikají v Maďarsku a jiných zemích.

5.2.3.2 Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě

Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě mají nedostatek řetězců dodávek potravin, které charakterizují hospodářské vztahy, jež se liší od tradičních tržních vztahů především **sociální spoluprací či partnerstvím producentů, spotřebitelů a mezi nimi navzájem.** Producenti se těší hospodářské nezávislosti na tradičním zemědělsko-průmyslovém systému jakožto základu výrobních postupů, jež by mohly přinést pozitivnější výnosy v sociálních, hospodářských nebo environmentálních hlediscích. Spotřebitelé se zároveň zavazují k aktivnímu občanství, jež si cení potravinářských výrobků a výroby jako politicko-etického závazku. Obě tyto skupiny usilují o **veřejné zboží, jako je sociální spravedlnost nebo solidarita mezi producenty a spotřebiteli, ochrana životního prostředí alternativními výrobními postupy, regionální rozvoj prostřednictvím místních hospodářských výhod a ohledy na podporování místního dědictví a kultury.** Prostřednictvím těchto složitých a křehkých mimoekonomických charakteristik alternativní zemědělsko—potravinářské sítě podporují alternativní výrobky a výrobní procesy spojené s kvalitou, územním původem a ekologickými výhodami potravin. Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě mohou mít různé podoby, od přímého uvádění na trh

¹⁴² K tomuto skandálu náhle došlo v roce 2004. Vrhlo světlo na obchodování s mletou maďarskou paprikou, známou národní specialitou, která je chráněna označením původu, společně se zbožím dováženým z Brazílie, Jihoafrické republiky a Španělska navíc odhalily vysoký podíl toxinů.

¹⁴³ IPSOS. Press release on polls conducted on the Hungarian population's shopping habits. <http://www.ipsos.hu/site/a-magyars-g-egy-rtelm-term-kel-ny-de-nem-z-loga-a-sikernek>, 2009 a GfK Hungaria. "Shopping Monitor and Shopping Missions 2008-2009", GfK Hungaria, 2009, http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfk-hungaria/pdf/press.h/press_20090507.h.pdf.

¹⁴⁴ Počet jednotlivých maďarských hospodářství produkujících mléko v letech 1996 až 2003 poklesl o 45 % (Cs. Forgács. „A mezőgazdasági kistermelők jövője az átalakuló mezőgazdasági piacokon“. Gazdálkodás, 50/6 (2006): 37). Co se týče vnějšího obchodu, od roku 2004 se Maďarsko stalo čistým dovozcem mléka jak z hlediska objemu, tak hodnoty (G. Udovecz et al., „A Magyar agrárgazdaság versenyesélyei és stratégiai dilemmái“. Gazdálkodás, 53/1 (2009), 8).

(např. trhy zemědělců, systémy pravidelných dodávek v bedýnkách), přes partnerství výrobců a spotřebitelů (např. zemědělství podporované v komunitách), udržitelné veřejné potravinářské systémy (např. programy dodávek z hospodářství do škol), spotřebitele jakožto výrobce (např. zahrady komunit) po agro-ekoturistiku.

Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě jako takové jsou v Maďarsku poměrně novou záležitostí. Jediná studie, která se tímto fenoménem zabývá, je evropský projekt „kooperativního výzkumu“, jenž zapojil organizace občanské společnosti a akademické výzkumníky z pěti evropských zemí včetně Maďarska¹⁴⁵. **Specifické společenské, hospodářské a kulturní souvislosti Maďarska, typické relativně nízkou kupní silou, omezenou účastí občanů a nedůvěrou zemědělců, kteří blokují spolupráci, ale i nedostatečnými obchodními schopnostmi, představují významné problémy, které ovlivňují vznik alternativních zemědělsko-potravinářských sítí.** Poslední léta však byla v Maďarsku zajímavým obdobím sociálních experimentů s různými formami přímého uvádění na trh a alternativních zemědělsko-potravinářských systémů založených na kolektivní organizaci.

Trhy zemědělců, jež přežily období státního socialismu, v Maďarsku stále představují jednu z **nejčastějších podob alternativních zemědělsko-potravinářských sítí** společně s **přímým prodejem na samotné farmě** a místními **festivally potravin**, které se zaměřují na tradiční místní výrobky, a napomáhá jim rozmach agroturistiky v této zemi. V tomto ohledu mohou být zajímavými příklady Švestková stezka v severovýchodním Maďarsku a Cesty vína v různých vinařských oblastech, Šnečí cesta spojená s hnutím Slow Food, ale také *mangalica*¹⁴⁶, tedy festivaly maďarských šedých prasat po celé zemi. Pokud jde o **nově vznikající podoby alternativních zemědělsko-potravinářských sítí**, většinou jsou do Maďarska dováženy ze Západu a nacházejí se v experimentální fázi a patří k nim **zemědělství podporované v komunitách, systémy bedýnek a kolektivní skupiny kupujících**. Koncepce spotřebitelů jakožto výrobců se také začíná objevovat, přestože se momentálně jedná spíše o podobu pronájmu pozemků na farmách než o městské zahrady komunit. Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě spojené se spoluprací zemědělců jsou vzácné¹⁴⁷ z historických a kulturních důvodů. Dodávání potravin do kolektivních restauračních programů veřejných institucí, jako jsou mateřské školy, školy, nemocnice, představuje ekonomicky i společensky zajímavou volbu a v současné době představují hlavní překážku jejich rozvoje politiky veřejných zakázek a jiné faktory.[■]

Faktory ovlivňující rozvoj alternativních zemědělsko-potravinářských sítí

Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě jsou ovlivňovány politikami a určují je také sociální, politické, hospodářské a kulturní rámce, které by v závislosti na specifických souvislostech každé země mohly zabránit vzniku a rozšiřování alternativních zemědělsko-potravinářských sítí nebo je naopak usnadnit.

Politiky

Celkové politické prostředí v Maďarsku a obecně i v Evropě těžce omezuje alternativní zemědělsko-potravinářské sítě. K hlavním překážkám patří oproti konvenčním zemědělsko-potravinářským systémům potíže s přístupem k finančním prostředkům, ale také nepřiměřená finanční a administrativní zátěž. Ve specifickém kontextu Maďarska se k tomu přidávají měnící se a nesoudržné soubory předpisů. Ty zemědělce a občany udržují v nejistotě spojené s jejich právy, což může mít nepříznivý vliv na jejich motivaci k uskutečňování či zahájení alternativních zemědělsko-potravinářských iniciativ.

Společná zemědělská politika (SZP)

První pilíř SZP s režimem přímých plateb na základě obdělávaných ploch a výrobních jednotek **zvýhodňuje velká hospodářství uplatňující spíše zemědělsko-průmyslové postupy** než drobná rodinná hospodářství, jež jsou zapojena do alternativních zemědělsko-potravinářských systémů. Jediný způsob, jak mohl první pilíř nepřímo přispět k podpoře alternativních zemědělsko-potravinářských sítí, by bylo, kdyby se využila nová

¹⁴⁵ Projekt financovaný ze 7. rámcového programu EU: FAAN – Facilitating Alternative Agro-Food Networks: Stakeholder Perspectives on research Needs, 2008–2010. Většina informací o alternativních zemědělsko-potravinářských sítích uvedených v této výzkumné práci je založena na poznatcích projektu FAAN.

¹⁴⁶ Typické maďarské plemeno prasat chované extenzivně.

¹⁴⁷ Podrobné informace: viz O. Kovács, *Alternative Food Systems in Public Procurement*, Masters Thesis, Agricultural Sciences University of Gödöllő, Hungary, 2009.

možnost spojená s reformou SZP z roku 2003 a převod 10 % financí z přímých plateb (pilíř 1) na programy rozvoje venkova (pilíř 2). Touto **úpravou** by se potenciálně zvýšilo financování místních transformačních kapacit, trhů, školení atd. Na období 2007–2013 se však žádný z nových členských států nerozhodl uskutečnit úpravu, protože přímé platby jejich producentů již byly na 75 % oproti úrovni plateb starých členských států, i když se postupně zvyšovaly, aby do roku 2013 dosáhly úrovně EU-15. V rámci diskuse o SZP na období po roce 2013 maďarská vláda nápad převést finance nadále odmítá. Jedním argumentem je, že by nemělo smysl snižovat platby ihned poté, co v Maďarsku konečně dosáhnou úrovně starých členských států.

Dalším je, že toto opatření by mělo negativní vliv na přibližně 30 tisíc maďarských zemědělců¹⁴⁸, protože úprava mění finance tak, že stanoví strop plateb splatných na jednotlivých hospodářstvích, kvůli čemuž jsou negativně zasaženi největší producenti.

Zatřetí, zatímco rozvoj venkova vyžaduje státní spolufinancování, přímé platby nikoli. Navzdory jeho potenciálnímu významu pro alternativní zemědělsko-potravinářské sítě **se v rámci druhého pilíře SZP nepodporuje ani rozvoj alternativních zemědělsko-potravinářských sítí**. Vytvoření pracovních míst na venkově zlepšením místních zpracujících kapacit a rozvoj produktů maďarská vláda prohlásila za jednu ze svých priorit strategie rozvoje venkova na období 2004–2006. Finanční prostředky přidělené na různé programy však potvrdily spíše preferování modernizace zemědělství než zmírnění chudoby venkovského obyvatelstva prostřednictvím místních potravinářských systémů a výroby produktů s přidanou hodnotou.

Nový maďarský program rozvoje venkova na období 2007–2013 poukazuje na tentýž trend a v rámci jeho priorit se opomíjí veškeré odkazy na přímé uvádění na trh, místní transformační kapacity či místní rozvoj produktů. To odráží postoj vlády¹⁴⁹, která trvá na tom, že hospodářský rozvoj maďarského venkova závisí na poskytování většího kapitálu odvětví zemědělství nezbytného k tomu, aby byli maďarští producenti konkurenceschopní na stále liberalizovanějším světovém trhu. V souladu s tím se finanční prostředky na rozvoj venkova soustředí v prvních osách (45 %), jejichž cílem je zlepšit konkurenceschopnost odvětví zemědělství, a v osách spojených s rozvojem fyzického kapitálu (39,35 %). V týchž osách se nepřidělují žádné prostředky na zvýšení kvality zemědělské produkce a produktů.

Podle ministerstva zemědělství¹⁵⁰ je hlavními prioritami:

- soustředit se na odvětví chovu dobytka a poskytovat v souvislosti s tím producentům moderní technologii, aby dosáhli konkurenceschopnosti;
- upřednostňovat zahradnictví s ohledem na jeho přidanou hodnotu a rostoucí význam v zaměstnanosti venkova, zejména co se týče maďarských podnebných a půdních podmínek;
- produkce obilovin se musí orientovat na produkci zemědělských paliv, a tudíž tento program musí přispívat k budování potřebné infrastruktury.

Kromě toho, s ohledem na požadavek dosáhnout oficiálního prahu evropské hospodářské životaschopnosti, bylo pro předložení žádosti, nemluvě o samotném obdržení jakýchkoli prostředků, způsobilých pouze 22 % z 200 000 registrovaných profesionálních hospodářství, jež představují pouze 6,8 % ze 700 000 registrovaných zemědělských jednotek.¹⁵¹ Skupiny zainteresovaných subjektů, včetně organizací občanské společnosti a zemědělců, navíc ostře kritizovaly nedostatečnou transparentnost a skutečně veřejnou diskusi v rámci procesu navrhování tohoto programu.

¹⁴⁸ FVM. "Magyarország több kifogást emelt a tervezett uniós agrárreformok ellen", FVM, 2008. <http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2290&articleID=13149&ctag=articlelist&iid=1>.

¹⁴⁹ Á. Ficsor. Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv. Gazdálkodás, 50/6 (2006).

¹⁵⁰ FVM. Történelmi felelősség a fejlesztési támogatások felhasználása. FVM, 2007, <http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2103&articleID=10134&ctag=articlelist&iid=1>.

¹⁵¹ J. Ángyán, A Critical Commentary on the Financial Planning and Agri-Environmental Measures of the New Hungary Rural Development Programme in the Light of Recent Developments. Internetové stránky NAKP. 2007.

Hygienické předpisy

Soulad s hygienickými předpisy na úrovni EU a státní úrovni, které jsou většinou určeny zemědělsko-průmyslovému odvětví, je zásadním problémem drobných zemědělců zejména v nových členských státech EU. V Maďarsku je hlavním právním nástrojem pro regulaci výroby, zpracování potravin a jejich uvádění na trh drobnými rodinnými zemědělci výnos (14/2006, II.16), který ministerstvo zemědělství přijalo v roce 2006 společně s ministerstvem zdravotnictví, sociálních věcí a práce. Tento výnos byl sice vypracován rychle po vstoupení do EU s cílem usnadnit přímé uvádění na trh ze strany drobných zemědělců, obsahuje však řadu problematických oblastí, jež je třeba napravit.

Zprvée, **výnos přináší iracionální kvantitativní a hygienická omezení**, co se týče určitých kategorií produktů. Množství produktů, která výnos povoluje, do značné míry určuje přítomnost či absence lobbistických skupin, jež brání zájmy drobných zemědělců v různých řetězcích produktů. Výnos tedy umožňuje uvádět na trh poměrně velké množství medu a ryb, protože do procesu konzultací byli zapojeni včelaři a organizace rybářů, a na druhou stranu lze uvádět na trh malé množství masa v důsledku absence jakéhokoli zastoupení drobných zemědělců, jež by ovlivnilo lobby průmyslové produkce masa. Kromě toho bylo po vstoupení do EU zavřeno mnoho jatek, v důsledku čehož zůstaly velké oblasti bez náležitých zařízení k drobné produkci kozího, vepřového, jehněčího a skopového a hovězího masa. Zadruhé, **výnos uvaluje nepřiměřenou zátěž na drobné zemědělce** tím, že podstatným způsobem vymezuje jejich právo prodávat prvotní i zpracované produkty obchodům, restauracím a veřejným potravinářským systémům.

Několik organizací občanské společnosti, k nimž patří Vedegylet a Aliance pro živou Tisu, zahájilo **v roce 2009 lobbystickou kampaň**. Požadují po ministerstvu zemědělství, aby výnos upravilo tak, že plně využije odchylky spojené s trvalým uplatňováním tradičních postupů ve všech fázích produkce, zpracování či distribuce potravin, které jsou specifikovány v nařízení ES o hygieně potravin (852/2004). Tyto organizace kladou důraz na potenciál pružnějšího nařízení vytvořit pracovní místa v souvislosti s hospodářským poklesem, který v Maďarsku vyvolala finanční krize.

Zpracování potravin a přímé uvádění potravin na trh drobnými zemědělci ovlivňuje také **soubor jiných předpisů, jež nespádají do pravomocí ministerstva zemědělství** (například výnosy týkající se trhů a jarmarků a různá nařízení o hygieně a inspekci potravin). Nedostatečná koordinace těchto ministerstev znamená, že se zákony jen výjimečně aktualizují zároveň, což vede k nekonzistentnímu právnímu rámci. Převod odpovědnosti za inspekce výroby, zpracování potravin a jejich přímého uvádění na trh z ministerstva zdravotnictví na ministerstvo zemědělství jen přispívá ke zmatení a dostupnosti spolehlivých informací.

Daňové zákony

Vysoká úroveň daně z přidané hodnoty (DPH) a sociálních poplatků v Maďarsku, které přesahují průměrné náklady převládající v západní Evropě, **společně s neustálými změnami právních rámců a nedostatečná transparentnost daňového systému mají nepříznivý vliv na malé podniky**. Tato skutečnost má tendenci podporovat vývoj neformální ekonomiky zejména v zemědělských regionech s nízkými příjmy, protože vstup do oficiálního družstva či skupiny zemědělců je z komerčního hlediska neatraktivní¹⁵².

Prvotní producenti – kteří zemědělství provozují jako druhotnou činnost k doplnění svých příjmů – jsou osvobozeni od placení daně z příjmů v případě ročních příjmů nižších než 600 000 HUF (přibližně 2 300 EUR). Vzhledem k velkému objemu zemědělských produktů, s nimiž se obchoduje bez jakýchkoli záznamů či faktur, počínaje rokem 2008 jsou prvotní producenti povinni mít daňové číslo a oznámit to Úřadu pro rozvoj zemědělství a venkova. Po provedení každé transakce – i v případě prodeje toho nejmenšího množství potravin – jsou navíc povinni předkládat fakturu.

Sohledem na naléhavou potřebu zvýšit veřejné příjmy z daní v důsledku vypuknutí hospodářské krize maďarská vláda v roce 2009 odstranila roční nezdanitelnou částku ve výši 800 000 HUF (přibližně 3 000 EUR) vyhrazenou pro drobné agroturistické iniciativy. Organizace občanské společnosti toto rozhodnutí ostře kritizovaly a zdůrazňovaly přitom minimální výhody, k nimž dojde oproti jeho negativním důsledkům pro venkov, mimo jiné k rozšíření neformální ekonomiky a nezaměstnanosti.

¹⁵² G. Udovecz et al., A Magyar agrárgazdaság versenyesélyei és stratégiai dilemmái. Gazdálkodás, 53/1 (2009) 3.

Biologická rozmanitost

Původní vyšlechtěné odrůdy, místní odrůdy ovoce a zeleniny představují cenný přírodní zdroj pro rozvoj vysoce kvalitních tradičních místních produktů spojených s kulinářským dědictvím a kulturními tradicemi. S rozšířením průmyslového zemědělství a světového zemědělsko-potravinářského průmyslu však **postupně mizely z našich polí a talířů. Problémem s tím spojeným je skutečnost, že v rámci formálního systému osiv**, který byl vytvořen k tomu, aby sloužil potřebám průmyslového zemědělství, se až donedávna uznávaly pouze odrůdy, jež jsou „jednotné“ a „stabilní“ v různých prostředích. Místní odrůdy jsou však rozmanité a proměnlivé, protože se přizpůsobují neustále se měnícímu místnímu prostředí.

V roce 2008 a 2009 Evropská komise zavedla dvě směrnice, které umožňují uvádění osiv místních odrůd obilí a zeleniny na trh ohrožených narušováním genetických vlastností a pěstovaných za specifických podmínek. Členské státy tyto směrnice musí provést do své státní legislativy, což Maďarsko již provedlo v případě původních šlechtěných odrůd obilí. **Právní předpisy o místních odrůdách jsou zásadní, avšak samy o sobě nedostatečné.** Je třeba investovat podstatné veřejné finance do skutečného zavedení místních odrůd jak v našich hospodářstvích, tak v naší stravě. V tomto ohledu je v Maďarsku malým krokem kupředu přidělení finančních prostředků v rámci zemědělsko-environmentálního programu financování rozvoje venkova k podpoře pěstování omezeného seznamu místních vzácných odrůd. Většina místních odrůd je dostupná pouze v genetických bankách a musí se regenerovat, aby se přizpůsobily místním podmínkám. To vyžaduje, aby se zajistil přístup zemědělců k osivům ukládaným ve veřejných sbírkách. Zemědělci si také musí znovu osvojit znalosti spojené s jejich pěstováním, zpracováním a používáním, o které přišli. Musí se rozvinout a posílit iniciativy přímého uvádění na trh, protože místní odrůdy mohou vzkvétat pouze v krátkých řetězcích dodávek potravin. V případě místních odrůd obilí to s sebou nese spojení drobných zemědělců, mlynářů a pekařů, kteří uplatňují tradiční postupy. Zemědělci se také musí zapojit do rozhodovacího procesu týkajícího se zachování a obnovení biologické rozmanitosti plodin. Jejich právo se také uznává v Mezinárodní smlouvě o genetických zdrojích rostlin pro výživu a zemědělství organizace FAO.

Další faktory¹⁵³

Kromě politik **alternativní zemědělsko-potravinářské sítě určují různé kulturní, hospodářské, sociální a politické faktory, z nichž mohou být úspěšné strategie**, budou-li vědomě rozplánovány a dobře uskutečněny. Některé z nich by bylo možné odvodit z „alternativního“ charakteru této iniciativy, čímž by se stala atraktivní pro producenty a spotřebitele, kteří hledají možnosti mimo tradiční potravinový řetězec. Jiné faktory, například dostupnost finančních prostředků či kupní síla spotřebitelů, by mohly být mimo kontrolu alternativních zemědělsko-potravinářských sítí.

Poskytování specialit prostřednictvím alternativních procesů

Jedním faktorem, který může podpořit úspěch iniciativy, je její **schopnost zajistit alternativní rovinu produktů i podmínek, za jakých se** v rámci alternativní zemědělsko-potravinářské sítě **směňují. Specialita** může oslovovat kulturní hrdost a dědictví spotřebitelů, může se jednat například o vzácnou místní odrůdu švestek nebo klobás z masa odrůdy prasat *mangalica* nebo mohou být šetrné k životnímu prostředí. Jedna alternativní zemědělsko-potravinářská síť, Aliance pro živou Tisu, vytvořila zvláštní označení místních produktů vyráběných bez chemických látek s uplatněním zemědělských postupů udržitelných z hlediska životního prostředí. Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě jsou krátkými řetězci dodávek potravin, jež mohou zkrátit vzdálenost jak ze zeměpisného (v případě místních, regionálních iniciativ), tak ze společenského hlediska (snížením počtu prostředníků). **Osobní interakce a komunikace** mohou na oplátku přispět k navázání vztahů založených na důvěře a vzniku solidarity mezi zemědělci a spotřebiteli. V případě jednoho tradičního zemědělského trhu, který se koná v centru Budapešti, na Hunyadiho náměstí, se to promítá do toho, že si spotřebitelé mohou u svého oblíbeného producenta předem objednat a rezervovat speciality dostupné v malém množství (například koriandr nebo první třešně v sezoně). Spotřebitelé na oplátku mohou akceptovat vyšší ceny za produkty, což znamená výhodu pro zemědělce. Co se týče nakupování na tomto trhu, odlišuje se od uniformních supermarketů jedinečným uspořádáním jednotlivých stánků. Na Hunyadiho

¹⁵³ Seznam dalších faktorů vychází z: B. Balázs. Facilitating Alternative Agro-Food Networks: Stakeholder Perspectives on Research Needs. Deliverable D3: Comparative analysis of the context of AAFNs at local, national and European level, FAAN project, 2009.

tržišti zástěra prodavačky nebo vzory na ubruse, které ladí s iris, jež nabízí, někteří nakupující označují jako „antidesign“ a ten žádný design 21. století nenahradí.

Východisko: kulturně relevantní podoby alternativních zemědělsko-potravinářských sítí

Stěžejní strategií úspěchu alternativních zemědělsko-potravinářských sítí je **vycházení z kulturně relevantních podob přímého uvádění na trh oživením či přetvořením kulturních tradicí**. Trhy zemědělců, které jsou v maďarské kultuře hluboce zakořeněny, jsou stále rozšířené. Ocitají se však čím dál více v ohrožení, protože jsou zemědělci z tržišť vytlačováni kvůli rostoucímu nájemnému za stánek, což je vyvoláno snahou trhy „modernizovat“. Za tímto účelem se skupina občanů sestávající z místních obyvatel, „Náš poklad – tržiště“, snaží zachránit tržiště na Hunyadiho náměstí a propaguje vzácné klenoty, jež se na tomto tržišti prodávají, jako jsou místní odrůdy ovoce a zeleniny nebo vzácné plodiny jako okra, a pořádá zvláštní kulturní programy, aby rozšířila povědomí o společenských, kulturních, hospodářských a environmentálních hodnotách s tímto tržištěm spojených.

Zajištění hospodářské životaschopnosti

Zajištění hospodářské životaschopnosti alternativních zemědělsko-potravinářských sítí je také zásadní pro jejich přežití a úspěšné fungování. Na řadu těchto sítí má negativní vliv značná pracovní zátěž, která má často podobu neplacené dobrovolné práce. V tomto ohledu je zásadní pro konsolidaci činnosti dané sítě **přístup k dobře orientovanému financování**, zejména v počáteční fázi. V Rakousku, Francii a Spojeném království mají úspěch v podpoře kolektivních místních potravinářských iniciativ různé vlny fondů LEADER a jiných programů zaměřených na podporu endogenního rozvoje venkova. V Maďarsku však programy LEADER ještě nenesou očekávané ovoce. K příčinám patří to, že je zde tento program poměrně nový, ale také administrativní náročnost přípravy návrhů projektů. To se násobí s absencí přípravy obou místních agentur, které tento program realizují, a místních komunit, jež se potýkají s obtížemi při identifikování společných cílů a spolupráci.¹⁵⁴ Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě se v Maďarsku pokusily s různým úspěchem dostat k jiným financím, včetně nových programů v rámci Evropského sociálního fondu nebo státních sociálních fondů pro tvorbu pracovních míst pro marginalizované skupiny. Co se týče hospodářské **životaschopnosti** alternativních zemědělsko-potravinářských sítí, **může být důležitá diverzifikace tržních kanálů**. Aliance pro živou Tisu například kombinuje uvádění na tradiční trhy s režimy dodávek do domácností, spolupráci s podniky, jež na své pulty umísťují výrobky s označením „Živá Tisa“, ale i s agroturistickými aktivitami. Nebudou-li mít iniciativy příležitost vytvořit vlastní zpracující zařízení, ukázala se spolupráce s malými podniky, jež mohou vyrábět z třešní a jablek šťávu, jako nezbytná k obohacení místních produktů o přidanou hodnotu a podpoře hospodářské životaschopnosti místních potravinářských sítí.

Nabývání nových znalostí a zplnomocnění prostřednictvím spolupráce

Schopnost **shromáždit zainteresované strany**, členy, ale i financující subjekty, k nimž se řadí vizionáři i snílci, s různými znalostmi a dovednostmi (včetně tradičních, místních znalostí i odborných, vědeckých znalostí) je zásadní pro úspěch alternativních zemědělsko-potravinářských sítí. V tomto ohledu je rozhodující vytvoření výše zmíněné skupiny občanů Náš poklad – tržiště, která bojuje za zachování trhu zemědělců na Hunyadiho náměstí, jemuž hrozí, že bude kvůli plánům revitalizace města zahrnutým netransparentní investice do realit odstraněn. Příkladná je navíc schopnost mobilizovat urbanisty, právníky, pouliční klauny a jiné odborníky, kteří pomáhají při jednáních a soudních sporech s místní vládou, ale také mobilizují veřejné mínění a média. V tomtéž duchu Aliance pro živou Tisu začlenila znalosti místních odborníků na podnikání a vytvořila díky nim alternativní certifikační systém pro zemědělce a právníky, kteří pomohli s vysvětlením právních souvislostí spojených se zpracováním potravin a přímým uváděním na trh ze strany drobných zemědělců a vypracováním alternativního návrhu, jenž byl předložen ministerstvu zemědělství.

V mnoha případech v Maďarsku, ale i jiných evropských zemích je **výhodou této sítě, že může hrát a hraje zprostředkovatelskou roli, díky níž se zemědělci případně kontaktují s producenty** nebo provádějí různé úkoly nezbytné pro existenci a fungování alternativní zemědělsko-potravinářské sítě. Vzhledem k významu procesu sociálního vzdělávání a silného závazku k etickým a politickým otázkám v rámci alternativních zemědělsko-potravinářských sítí je třeba poznamenat, že zprostředkovatelská úloha, kterou tyto sítě mají,

¹⁵⁴ L. Simon. Európai uniós tapasztalatok. *Gazdálkodás*, 52/21 (2008).

přesahuje klasickou představu zprostředkovatelů v průmyslovém zemědělsko-potravinářském systému. Tyto sítě sice mohou usnadnit logistiku uvádění na trh, jejich hlavním cílem je však v rámci procesu „zplnomocnit“ zemědělce. Nejlépe to dokládá role Aliance pro živou Tisu, jež iniciovala vytvoření certifikační označení účasti. Důležitou funkcí tohoto označení je vytvořit pro zemědělce přidanou hodnotu a větší ekonomické výhody tím, že se zdůrazní místní původ produktů, ale také určitý počet dalších výhod, k nimž patří udržitelné zemědělské postupy bez použití chemických látek. Kromě toho, že zemědělci musí splňovat několik kritérií závazných v souvislosti s tímto označením, však mají možnost vybrat si a osobně zaručit další volitelné výhody, například označit, že produkt neobsahuje přísady nebo že se jedná o místní odrůdu. Ve spojení s tímto označením se berou v potaz potřeby drobných maďarských zemědělců, protože je flexibilní, povzbuzuje smysl zemědělců pro odpovědnost, vyžaduje minimální administrativu a není nákladné. Kromě obchodních hledisek Aliance pro živou Tisu zemědělce také zplnomocňuje tím, že provádí právní a lobbistickou práci s cílem usnadnit drobným rodinným zemědělcům podmínky spojené s uváděním na trh. V případě iniciativy Náš poklad – tržiště se někteří členové aktivně účastní podpory zemědělců tím, že organizují výměnu osiv a školení v technikách permakultury, navrhuji, jaké původní rostliny by se mohly pěstovat nebo jak by se mohly produkty zpracovávat, aby se zemědělcům pomohlo odlišit jejich výrobky na trhu a získat přidanou hodnotu.

Přesáhnutí stávajících předpisů

Alternativní zemědělsko-potravinářské sítě radikálně zpochybňují převládající struktury a stávající předpisy konvenčních zemědělsko-potravinářských systémů. Jejich členové vytvářejí alternativní řízení a postupy uvádění na trh a požadují změnu politického kontextu tak, aby vyhovoval jejich potřebám. Několik ohromných úspěchů, které byly zkoumány v Maďarsku, ale také jiných evropských zemích, dokazuje, jak se různým iniciativám podařilo systematicky dosáhnout přidané hodnoty, jak zrealizovaly to, že zlomily předpisy zemědělsko-potravinářských systémů, získaly či rozšířily různé výjimky nebo znovu nabyly nezávislosti. To platí také v případě mnoha alternativních zemědělsko-potravinářských sítí, jež mají silné kontakty na sociální hnutí nebo jsou zakotveny v ekologickém aktivismu. Aliance pro živou Tisu pociťuje solidaritu se zemědělci, jež zasáhla nespravedlivá praxe tvorby cen v supermarketech, a začala organizovat alternativní kanály pro producenty třešní a jablek, aby mohli uvádět na trhy a jiná místa svou sklizeň, kterou nejsou schopni prodat. Spontánní činnost se se vznikem rozmanitých obchodních možností rozvinula v pořádání pravidelných obchodních aktivit. Lobbování za změnu výnosu o zpracování potravin a jejich uvádění na trh pro drobné zemědělce také dokládá pevné odhodlání změnit stávající právní rámec, v němž drobní zemědělci musí působit. Iniciativa Náš poklad – tržiště zároveň oživila v sousedství místní demokracii tím, že se odvážila oslovit místní orgány jakožto občanská skupina a vnesla revoluci do urbanistických postupů tak, že do mapy zaznamenala zájmy místních komunit. Díky takové účasti tržiště zemědělců existuje dodnes a místní orgány nyní plánují, že zachovají a obnoví venkovní část, která je vyhrazena drobným zemědělcům, namísto toho, aby zde byla postavena podzemní garáž a prostor tržní haly se pronajal supermarketům.

Použitá literatura

- Ángyán, József: Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás. Budapest: Agroinform, 2001
- Ángyán, József: „A Critical Commentary on the Financial Planning and Agri-Environmental Measures of the New Hungary Rural Development Programme in the Light of Recent Developments”, „. NAKP website, posted on June 13, 2007., <https://www.nakp.hu/counter/click.php?id=265> (accessed March 10, 2010)
- Balázs, Bálint, Györgyi Bela and György Pataki. (2004) A termesztett növények genetikai sokféleségének megőrzése Magyarországon. Kovász, 2004/tavaszi-nyár.
- Balázs, Bálint. „Facilitating Alternative Agro-Food Networks: Stakeholder Perspectives on Research Needs”. Deliverable D3: Comparative analysis of the context of AAFNs at local, national and European level, FAAN project, 2009, www.faanweb.eu
- Constantin, Anne-Laure. „A Time of High Prices: An Opportunity for the Rural Poor?”, Report for the Institute for Agriculture and Trade Policy (IATP), 2008.
- Coordination SUD. „Agriculture: pour une régulation du commerce mondial – Mettre le développement au coeur des négociations de l’Accord sur l’Agriculture à l’OMC”. Recommendation des ONG françaises de la solidarité internationale à l’occasion de la 6e Conférence ministérielle de l’OMC, Hong Kong, Chine, 13-18 décembre 2005, Coordination SUD, 2005.
- Csáki, Csaba. „Gondolatok a magyar mezőgazdaság versenyképességéről”. Gazdálkodás, 52./6, (2008).
- ETC Group. „Who Will Feed Us? – Questions for the Food and Climate Crises”, ETC Group, 2009, www.etcgroup.org
- FAO. „Climate Change and Biodiversity for Food and Agriculture. Technical Background Document from the Expert Consultation Held on February 13-14”, 2008.
- Ficsor, Ádám. „Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv”. Gazdálkodás, 50/6 (2006)
- Forgács, Csaba. „A mezőgazdasági kistermelők jövője az átalakuló mezőgazdasági piacokon”. Gazdálkodás, 50./6. (2006): 29-41
- FVM. „Történelmi felelősség a fejlesztési támogatások felhasználása.” FVM, 2007, <http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2103&articleID=10134&ctag=articlelist&iid=1> (accessed March 10, 2010)
- FVM. „Magyarország több kifogást emelt a tervezett uniós agrárreformok ellen”, FVM, 2008. <http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2290&articleID=13149&ctag=articlelist&iid=1> (accessed March 10, 2010)
- GfK Hungaria. „Shopping Monitor and Shopping Missions 2008-2009”, GfK Hungaria, 2009, http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/press_20090507_h.pdf, (accessed March 10, 2010)
- GRAIN. Seedlings – Agrofuels Special Issue, 2007, www.grain.org
- GRAIN. „SEIZED! The 2008 land grab for food and financial security”, GRAIN, 2008, www.grain.org
- Herre, Roman. Strategien zur Globalen Landwirtschaft. Bonn: Forum Umwelt und Entwicklung, 2008.
- IAASTD. “International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development: Executive Summary of the Synthesis Report”. IAASTD, Washington DC, 2009
- IPSOS. Press release on polls conducted on the Hungarian population’s shopping habits. <http://www.ipsos.hu/site/a-magyars-g-egy-rtelm-term-kel-ny-de-nem-z-loga-a-sikerne> (accessed March 10, 2010)
- Kleinschmit, Jim. „Agriculture and Climate- The Critical Connection”. Report written for The Institute For Agriculture and Trade Policy (IATP), 2009, www.iatp.org
- Kovács, Orsolya. “Alternative Food Systems in Public Procurement”, Masters Thesis, Agricultural Sciences University of Gödöllő, Hungary, 2009.
- Kovács, I. Eszter Kelemen and Boldizsár Megyesi. „Encouraging Collective Farmers’ Marketing Initiatives, : Status-quo analysis (WP3) – National Report Hungary (D3.2)”, COFAMI Project, 2006, www.cofami.org
- Mazoyer, Maurice and Laurence Roudart. Histoire des agricultures du monde. Paris: Éditions du Seuil, 2002.
- New Economics Foundation. „A Green New Deal”, New Economic Foundation, 2008, www.neweconomics.org
- Norberg-Hodge, Helena, Todd Merrifield and Steven Gorelick. Bringing the food economy home. Devon/Berkeley, CA.: ISEC, 2000.
- Post Carbon Institute. “The Food and Farming Transition: Toward a Post Carbon Food System”, Post Carbon Institute, 2009, www.postcarbon.org
- Pretty, Jules. The Living Land. London and Sterling, VA: Earthscan Publications Ltd, 1998.
- Shiva, Vandana. „Életben maradni” in : Környezet és etika, ed. András Lányi and Benedek Jávors, (Budapest: L’Harmattan, 2005).
- Schumacher, Ernst F.: A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.
- Simai, Mihály. „A globális láncok, a bevásárlóközpontok és a magyar piac”. Magyar Tudomány, 2009/6

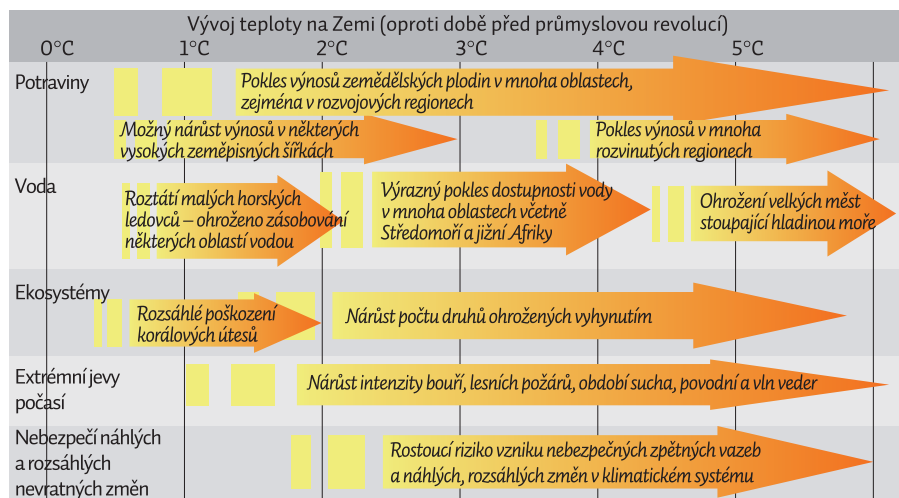
- Simon, László. „Európai uniós tapasztalatok”. *Gazdálkodás*, 52/21 (2008): 26-31.
- Smaller, Caroline and Sophia Murphy. “Bridging the Divide: a human rights vision for global food trade”. Report for the Institute for Agriculture and Trade Policy (IATP), 2008.
- Udovecz, Gábor, József Popp and Norbert Potori. „A Magyar agrárgazdaság versenyességei és stratégiai dilemmái”. *Gazdálkodás*, 53/1 (2009): 2-15
- Vandermeer, John, Gerald Smith and Eileen Quintero. “Effects of Industrial Agriculture On Global Warming and the Potential of Small-scale Agroecological Techniques To reverse Those Effects”. Report to Via Campesina by The New World Agriculture and Ecology Group, 2009, www.viacampesina.org
- Via Campesina. “Small-scale Sustainable Farmers Are Cooling Down the Earth”, Via Campesina, 2009, www.viacampesina.org

6. Klima a energie. Energetická závislost a zranitelnost

V současné době se mnozí shodují na tom, že klimatické změny představují naléhavý problém ve vztahu k prosperitě všech zemí, zejména těch nejhudších a jejich nejhudších obyvatel. Ukazují, jak složité jsou problémy rozvoje ve sjednocujícím se světě, který je ale stále plný rozdílů. Posilují rostoucí obavy z nedostatku potravin, vody a energie. Jsou znepokojivou ekologickou hrozbou, která vyvolává složité otázky ekonomické nerovnosti, politické moci a sociální spravedlnosti. Mezi hlavní přímé důsledky klimatických změn patří častější období sucha a povodně, vyšší pravděpodobnost silnějších tropických bouří a častější sezónní průtoková maxima v říčních tocích. Zřejmě nejvíce trpí nejhudší země a společenství kvůli své geografické poloze, nízkým příjmům a nízké kompetentnosti úřadů, ale i proto, že více závisí na odvětvích (např. zemědělství), která jsou ovlivňována počasím. Tyto okolnosti by mohly vést k vysídlování a stěhování obyvatelstva a možným konfliktům. Z dlouhodobějšího hlediska ohrožuje stoupání hladiny moře a tání ledovců existenci některých národů a základy pro rozvoj subkontinentů.

Pokud chceme efektivně reagovat na klimatické změny, musíme je zároveň zmírňovat, abychom se vyhnuli neřešitelným situacím, i se jim přizpůsobovat, abychom se vyrovnali s tím, co je nevyhnutelné. Oteplování pozorované od poloviny 20. století je zřejmě z velké části způsobeno zvýšenou koncentrací antropogenních skleníkových plynů, zvláště oxidu uhličitého (CO₂) v důsledku aktivit, jako je spotřeba fosilních paliv a změny využívání půdy. Ačkoli se již zřejmě usiluje o to, aby se míra oteplování Země udržela pod hranicí 2 °C, stále přetrvává problém, jak snížit celosvětové emise skleníkových plynů, aby bylo možné se vypořádat s nevyhnutelnými situacemi, aby nevznikly následky a finanční náklady katastrofálních rozměrů (viz obr. 1). Prodlevy ve snižování emisí skleníkových plynů značně omezují možnost ustálit koncentraci skleníkových plynů v atmosféře na nižších hodnotách a mohly by zvýšit riziko závažných (a možná nezvratných) následků a s nimi spojených vysokých finančních nákladů.

Obrázek 1: Důsledky klimatických změn

Zdroj: Mezivládní panel pro změnu klimatu (IPCC) 2007

V této kapitole se zaměříme na vztahy mezi klimatickými změnami a jejich dopady na rozvojové země, výrobu energie a dostupnost elektrické energie. V první části prostudujeme tyto negativní dopady na rozvojové země. Mezi ně patří extrémní jevy počasí, tání horských ledovců, zvyšování hladiny moře atd. Nejprve popíšeme jejich příčiny a vliv na chudé země a poté ukážeme vztahy mezi změnami klimatu a energií, protože celosvětově k produkci emisí skleníkových plynů nejvíce přispívá výroba, přeměna a spotřeba energie a tento trend bude v následujících letech pokračovat. V této části se také budeme zabývat možnostmi obnovitelných zdrojů energie, energetickou účinností a decentralizovaných energetických služeb nejen v rozvinutém světě, ale především v tom rozvojovém. Závěrečná část je věnována řešení otázek klimatu na mezinárodní úrovni a odpovědnosti České republiky ve světě, který se stále musí zabývat problémy spojenými s klimatem.

6.1 Dopad klimatických změn na rozvojové země

Pomocí složitých počítačových modelů lze vypočítat konkrétní následky většího znečištění ovzduší skleníkovými plyny a následné oteplení. Tyto výsledky samozřejmě platí s určitou mírou nepřesnosti:

Množství srážek se změní – v rozdílné míře v různých částech světa. S velkou pravděpodobností by mělo přibýt srážek ve vysokých zeměpisných šířkách – v Arktidě, Kanadě, Skandinávii a na Sibiři. Více srážek se také očekává v některých tropických oblastech.

Ve většině subtropických oblastí se naproti tomu dá očekávat značný úbytek srážek. I kdyby emise oxidu uhličitého (CO₂) rostly jen do roku 2050 a pak začaly klesat, v některých částech Afriky by nastal pokles srážek o 20 %.

Horské ledovce budou relativně rychle tát, což bude mít za následek radikální zmenšení jejich plochy již v příštích desetiletích. To ovlivní především stovky milionů lidí v Indii a Latinské Americe, kteří jsou závislí na řekách zásobovaných vodou z himálajských a andských ledovců.

Hladina oceánů bude stoupat. Hlavním důvodem je tepelná roztažnost vody – s vyšší teplotou získává kapalina větší objem. Totéž platí také pro moře. Tání polárních ledovců má v současnosti na hladinu oceánů daleko menší vliv, ale za několik desítek let se může projevit jako klíčový faktor.

Můžeme očekávat více přírodních katastrof. Teplejší atmosféra způsobuje častější extrémní změny počasí. Proto by se častěji mohly objevovat silné tropické cyklony a tajfuny, větrné smrště, povodně, období sucha nebo vlny veder.

Některé části světa se úplně změní. Pokud se bude pokračovat v produkci vysokých emisí oxidu uhličitého (CO₂), koncem tohoto století z Arktického oceánu každé léto téměř úplně zmizí led. Velké plochy jihoamerických deštných lesů se by se mohly přeměnit na suché savany.

Teplejší klima, mizející horské ledovce, méně vody v řekách, změna množství srážek a vyšší hladina moře – co se dnes na počítačové obrazovce jeví pouze jako model vzdálené budoucnosti, mohou za několik desítek let naprosto konkrétně pocítit stovky milionů lidí.

„Malárie, průjmy a podvýživa každý rok zabijí miliony lidí, převážně dětí. Pokud nepodnikneme účinná opatření proti klimatickým změnám a nebudeme schopni se těmto změnám přizpůsobit, tyto problémy se ještě zhorší a bude složitější a dražší je udržet pod kontrolou,“ říká Dr. Margaret Chanová, hlavní představitelka Světové zdravotnické organizace (WHO)¹⁵⁵.

Celosvětové klimatické změny neznamenají „pouze“ zatopení malých ostrovů v Karibském moři a Tichém oceánu, o kterém se v poslední době mluví. Stoupající hladina oceánů vytlačí zemědělce z úrodných delt Nilu, Nigeru nebo Mekongu a jiných rozlehlých oblastí. Pravidelné sezónní deště se změní a oblasti, které jsou doposud úrodné, se mohou změnit v suché pouště. Nebude trvat dlouho a přijde doba špatné úrody. Lidské životy a zdraví budou ohroženy nejen podvýživou, ale také šířením tropických nemocí do nových oblastí, přírodními katastrofami nebo nedostatkem vody v důsledku tání horských ledovců.

6.1.1 Horské ledovce

„Pravděpodobně první a nejzávažnější dopad (globálního oteplování) na chudé lidi budou mít následky rychlého tání horských ledovců,“ varuje studie mezinárodní rozvojové organizace Oxfam.¹⁵⁶ Zatímco svět pečlivě sleduje pohyb polárního ledu v Grónsku a Antarktidě, mnohem naléhavější krize se nenápadně rozvíjí v Himálaji, Andách nebo středoasijských pohořích.

¹⁵⁵ WHO: Health in a changing climate. Prohlášení generální ředitelky WHO Dr. Margaret Chanové při příležitosti Světového dne životního prostředí. www.who.int/mediacentre/news/statements/2007/s11/en/index.html, 23. 9. 2007

¹⁵⁶ MAGRATH, J.: Glacier melt. http://www.oxfam.org.uk/resources/policy/climate_change/glacier_melt.html

Bílé vrcholky vysokých hor neznamenaají jenom vyšší příjmy pro místní obyvatele díky cestovnímu ruchu. Více než jedna šestina světové populace, tedy asi jedna miliarda lidí, je závislá na vodě z řek vznikajících z horských ledovců nebo sezónního sněhu¹⁵⁷. Sněhové srážky postupně zase ledovou masu doplňují. Jenom ledovce v Himálaji obsahují 12 000 km³ sladké vody¹⁵⁸, což by se dalo přirovnat k bazénu, který je jeden kilometr hluboký a má rozlohu jako Středočeský kraj včetně Prahy. Tyto ledovce zásobují vodou sedm velkých asijských řek: Gangu, Indus, Brahmaputru, Salwin, Mekong, Jang-c'-ťiang a Chuang-che.

Himálajských ledovců ale rychle ubývá. Pokud se stávající oteplování nezastaví, jejich rozloha se do roku 2035 zřejmě sníží na jednu pětinu¹⁵⁹. A tento úbytek bude pokračovat. Dlouhodobým následkem bude trvalý nedostatek vody v postižených zemích. Mezivládní panel pro změnu klimatu varuje: „Ze současného vývoje tání ledovců usuzujeme, že Ganga, Indus, Brahmaputra a další řeky v severní Indii by se mohly v blízké době v důsledku klimatických změn změnit v sezónní řeky.“¹⁶⁰

Počet postižených lidí se pohybuje v miliardách. Půl miliardy lidí žije v povodí Gangy, Brahmaputry a Meghny.¹⁶¹ V Číně je čtvrt miliardy lidí závislých na řekách tekoucích z ledovců, které pro ně představují hlavní zdroj vody¹⁶². Ledovce rychle ustupují také v Andách. Zde jsou také desítky milionů lidí závislých na vodě z ledovců.¹⁶³

Ubývání horských ledovců je skutečným problémem již dnes, není to záležitost vzdálené budoucnosti. Je doprovázeno přechodným stoupáním hladiny řek a následnými záplavami. Ze simulace vlivu na jedenáct horských ledovců v různých částech planety se dá usoudit, že tyto ledovce do roku 2050 ztratí okolo 60 % svého objemu. Tyto modely ukazují, že mnohé horské ledovce úplně zmizí, až se koncentrace oxidu uhličitého (CO₂) ve vzduchu zdvojnásobí v porovnání s dobou před průmyslovou revolucí – tedy někdy v druhé polovině 21. století.

Podobné následky jako tání horských ledovců má i úbytek sněhu. Časnější tání sněhu v Tibetu, Ujgursku a středním Mongolsku způsobí, že voda bude odtékat rychleji a jarní měsíce budou sušší. V souvislosti s tím může v některých částech Číny dojít ke snížení průtoků v některých řekách o 20–40 %.¹⁶⁴

Vysychání řek je až konečný důsledek úbytku ledovců. Než k němu dojde, hladiny řek budou naopak dočasně stoupat kvůli rychlému tání. A to také není dobrá zpráva. Záplavy se objevují stále častěji, a co je ještě důležitější, voda z ustupujících ledovců se řadí v desítkách horských jezer. Náhlé průvaly, ke kterým může dojít kvůli tlaku nahromaděné vody při sesuvech půdy nebo kvůli tání ledu, zaplavují rozsáhlá území. Počet takovýchto případů narůstá již dnes¹⁶⁵.

6.1.2 Sucho a zemědělství

Na začátku 70. let náhle a rapidně ubylo srážek v Sahelu, tvořeném pásem zemí na jižním okraji Sahary.¹⁶⁶ Svět byl šokován televizními záběry, které ukazovaly tragický hladomor. Ačkoli za posledních přibližně patnáct let deště v této oblasti opět trochu přibýlo, původních hodnot stále zdaleka nedosahují a neobvyklá sucha pokračují. Média a učitelé zeměpisu přinášeli po celé roky stále stejné vysvětlení – všechno je způsobeno nadměrným

¹⁵⁷ KUNDZEWICZ, Z.W. et al.: *Freshwater resources and their management*. In: PARRY, M.L. et al. (eds.): *Climate Change 2007: impacts, adaptation and vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the IPCC. Cambridge University Press: Cambridge, 2007, s. 187.

¹⁵⁸ CRUZ, R.V. et al.: *Asia*. In: PARRY, M.L. et al. (eds.) 2007, s. 493

¹⁵⁹ Ibid., p.493

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ MIRZA, M.Q. et al.: *Trends and persistence in precipitation in the Ganges, Brahmaputra and Meghna river basins*. *Hydrological Sciences* 43 (6): 845-858.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ KUNDZEWICZ, Z.W. et al. (2007)

¹⁶⁴ CRUZ, R.V. et al. (2007)

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Joint Institute for the Study of the Atmosphere and Ocean: *Sahel rainfall index 1898-2004*. www.jisao.washington.edu/data/sahel

pastevectvím. Za příčinu přeměny půdy v poušť byla označována stáda místních nomádů, a protože společně s vegetací mizela i vlhkost, změnilo se také mikroklima. Avšak nové výpočty ukázaly, že vše se odehrálo jinak.

Před pěti lety Alessandra Gianniniová z Národního centra pro atmosférický výzkum v americkém Boulderu zjistila, že hlavní příčina katastrofálně malé úrody je tisíce kilometrů daleko. Prokázala, že na vině není tradiční pastevectví, ale oteplování hladiny Indického oceánu.¹⁶⁷ Toto oteplování způsobené komplikovanými vazbami v klimatickém systému změnilo směr monzunových dešťů nad Afrikou, což vedlo k úbytku srážek v Sahelu. Závěry Gianniniové později potvrdili odborníci z amerického Národního úřadu pro oceán a atmosféru Jian Lu a Thomas Delworth.¹⁶⁸

Postupující změny světového klimatu mohou zapříčinit podobné problémy i v jiných částech planety. Jak naznačují zkušenosti ze Sahelu, katastrofální následky by se nejzávažněji projevíly v zemědělství.

Lidé žijící v průmyslových zemích by to nepovažovali za příliš velký problém, protože v zemědělství je v těchto státech zaměstnáno pouze několik procent obyvatelstva. Situace v rozvojovém světě je však odlišná – zemědělství živí okolo 70 % obyvatel Afriky.¹⁶⁹ Tři čtvrtiny všech extrémně chudých lidí na světě žijí na venkově, a proto zcela závisejí na kvalitě úrody.¹⁷⁰

Již v letech 1981–2002 oteplování snížilo produkci pšenice, kukuřice a ječmene o 40 milionů tun (5 milionů dolarů) ročně.¹⁷¹ Výnosy ale rostly díky pokroku v zemědělských technologiích, čímž se mohly zmírnit konečné ztráty. Nicméně tato zkušenost prokazuje, jak jsou mnohé plodiny citlivé i na malé výkyvy počasí.

Toto platí dvojnásob v suchých a horkých částech světa. A trojnásob v místech, kde jsou zemědělci závislí na tradičních postupech a nemohou využívat nákladné zavlažování a velké množství průmyslových hnojiv. Již dnes umírají během větších vln sucha desítky procent ovcí a skotu afrických pastevců.¹⁷² Téměř jedna miliarda lidí žije v suchých oblastech a 46 % plochy afrického kontinentu je náchylných k dezertifikaci. I malá změna klimatu může mnoha vesnicím zničit úrodu, a tím pádem jejich jediný zdroj obživy.

Pro extenzivní zemědělství, které je běžné ve většině rozvojových zemí, nejsou důležité jen dlouhodobé klimatické podmínky, ale také předvídatelnost počasí. Tisícileté zkušenosti naučily drobné zemědělce pracovat v náročných podmínkách horké a suché krajiny. Tito lidé přesně vědí, jak se během roku mění teploty a srážky, takže se jim mohou přizpůsobit. Tyto zkušenosti ovšem pozbývají významu, když se náhle objeví klimatické změny nebo častější změny počasí.

6.1.3 Srážky

Devadesát procent polí v Africe je zcela závislých na srážkách. Avšak následkem globálního oteplování prudce klesne množství srážek v suchých a horkých částech světa. Další úbytek vláhy navíc nebude mít vliv jen na zemědělce, ale i na více než miliardu lidí, kteří nemají přístup k dostatku pitné vody.¹⁷³

Výpočty ukazují, že pokud koncentrace skleníkových plynů ve vzduchu bude přetrvávat, bude v příštích desetiletích na Zemi v průměru více srážek. Navzdory růstu populace bude růst i množství vody na jednoho obyvatele. Může za to ovšem velké zvýšení průtoků v řekách jižní a východní Asie, které se soustředí do beztak již velmi vlhkého monzunového období. Nárůst srážek se očekává také v polárním a mírném pásmu a v některých tropických oblastech, například ve východní Africe a Indonésii.¹⁷⁴

¹⁶⁷ GIANNINI, A. et al.: *Oceanic forcing of Sahel rainfall in interannual and interdecadal time scales*. Science 302: 1027-1030, 2003

¹⁶⁸ LU, J. et DELWORTH, T.L.: *Oceanic forcing of the late 20th century Sahel drought*. Geophysical Research Letters 32: L22706, 2005.

¹⁶⁹ McGHIE, J. et al.: *Climate of poverty: facts, fears and hope*. Christian Aid: London, 2006.

¹⁷⁰ EASTERLING, W.E. et al.: *Food, fibre and forest products*. In: PARRY, M.L. et al. (eds.) 2007.

¹⁷¹ LOBELL, D.B. et FIELD, C.B.: *Global scale climate-crop yield relationships and the impacts of recent warming*. Environmental Research Letters 2 (1): 014002, 2007.

¹⁷² EASTERLING et al. 2007.

¹⁷³ UNEP: *Global Environment Outlook 3. Past, present and future perspectives*. Nairobi: 2002.

¹⁷⁴ MEEHL, et al. 2007.

Naopak úbytek deště a vláhly lze očekávat hlavně v subtropích¹⁷⁵. V kombinaci s táním horských ledovců to znamená, že vody bude méně v oblastech, které již dnes trpí jejím nedostatkem, a naopak přibude v místech, kde již dnes prší víc než dostatečně. Názorným příkladem může být severozápad indického subkontinentu. Řeky vytékající z ubývajících ledovců v Himálaji, které zásobují rozsáhlou Indoganžskou nížinu, budou vysychat. Hlavním zdrojem vody se postupně stane déšť, ale v zimním období, které je již dnes suché, zde bude pršet ještě méně. Zato pravděpodobnost silných letních monzunových dešťů a s nimi spojených záplav několikanásobně stoupne. Obdobně se ve střední a západní Asii mírně zvýší sněhové srážky, ale srážek v suchém létě ubude.¹⁷⁶

6.1.3.1 Kde by méně pršelo?

Pokud se emise skleníkových plynů nezastaví, méně deště lze očekávat ve Středomoří, v Karibiku, Mexiku a Střední Americe nebo severní Brazílii. V Africe budou k nejpostiženějším patřit země na jihu – například v případě Namibie prognózy ukazují pokles zimních srážek o 40 %. Výrazně úbytek srážek pocítí také západoafrické státy od Maroka po Senegal. V Asii se to týká Blízkého a Středního východu. Také středoasijské země zažijí pokles průměrných srážek a více velmi suchých jar, let a podzimů.

6.1.3.2 Sucho

Změny v množství srážek a mizející horské ledovce by mohly způsobit, že koncem století budou na mapě světa podstatně sušší a podstatně vlhčí místa. Celosvětový trend nicméně bude směřovat k vysychání. Pokud se nesníží emise, klesne v jižní Africe, ve Středomoří nebo severním Mexiku během příštích 40 let průtok v řekách o 10–30 %.¹⁷⁷ Stejně tak se sníží rychlost, jakou se obnovují spodní vody.

Odhady, kolik lidí bude trpět nedostatkem vody, se liší podle jednotlivých emisních scénářů. Přibližně se ale shodují, že v polovině století sucho může zasáhnout o jednu až dvě miliardy lidí více než dnes.¹⁷⁸

Změní se také možnosti využití zemědělské půdy. Plocha vyprahlé a polovyprahlé půdy v Africe by se tak do roku 2080 mohla rozšířit o 60–90 milionů hektarů¹⁷⁹. Rozloha světové půdy vhodné pro pěstování pšenice se tou dobou zmenší o 15–45 % s tím, že „v Africe by prakticky mohla zmizet.“¹⁸⁰

Větší proměnlivost klimatu s sebou přinese také častější vlny mimořádného sucha, které dramaticky ovlivňují úrodu. Při rychlém nárůstu emisí skleníkových plynů by koncem století postihovaly téměř třetinu pevniny oproti současným necelým třem procentům.

Proto klimatologové předpokládají, že Sahel – pro který již nepředpovídají další výrazný pokles srážek – zažije více extrémně vlhkých a extrémně suchých let.¹⁸¹ Podobnou situaci lze očekávat i ve vnitrozemských oblastech středních zeměpisných šířek, například ve střední Asii nebo Mongolsku.

6.1.3.3 Úroda

Chceme-li předpovědět, jak se klimatické změny podepíší na úrodě, musíme vzít kromě proměnlivých srážek a vysychání v úvahu i další faktory.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ PALMER, T.N. et RÄISÄNEN, J.: *Quantifying the risk of extreme seasonal precipitation event in a changing climate*. Nature 415 (6871): 512-514, 2002.

¹⁷⁷ KUNDZEWICZ et al. 2007.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ BOKO et al. 2007.

¹⁸⁰ FISCHER, G. et al.: *Socio-economic and climate change impacts on agriculture: an integrated assessment, 1990-2080*. Philosophical Transactions of the Royal Society B 360: 2067-2083, 2005.

¹⁸¹ BOKO et al. 2007.

Vyšší koncentrace oxidu uhličitého ve vzduchu sice zvyšuje teplotu na Zemi a odebírá na řadě míst vlhkost, ale rostliny ho zase využívají při fotosyntéze. Ačkoli se nyní ukazuje, že pozitivní efekt tohoto plynu je menší, než se očekávalo, je třeba si ho také uvědomit. Všechny rostliny však z CO₂ nemají stejný užitek, protože různé druhy mají během fotosyntézy různé biochemické reakce. Například kukuřice, proso a cukrová třtina patří k takzvaným C4 rostlinám, které by z vyšší koncentrace CO₂ ve vzduchu těžily mnohem méně než obiloviny a plevele.

Navíc v teplejší atmosféře bude vznikat více přízemního ozonu, nazývaného „letní smog“, který škodí nejen lidskému zdraví, ale i plodinám. Vzniká tak směs protichůdných vlivů, které není snadné plně porozumět. Vědci jsou nicméně po letech práce schopni určit, jaké jsou přibližně očekávané dopady globálního oteplování na úrodu.

V tropických a subtropických oblastech by produkce kukuřice, pšenice a rýže začala klesat již při zvýšení teploty o jediný stupeň Celsia. Ve filipínském Mezinárodním ústavu pro výzkum rýže zjistili, že každé zvýšení průměrné noční teploty o jeden stupeň sníží úrodu rýže o jednu desetinu.¹⁸² V jiné studii se odborníci snažili ukázat, jak by vyšší koncentrace skleníkových plynů ovlivnila zemědělskou produkci v různých částech světa.¹⁸³ Největší problémy by podle nich postihly skupinu dvaceti až čtyřiceti nejchudších zemí, které už teď nemají dostatek potravin. V závislosti na konkrétním znečištění by zde úroda klesla o dalších 10–20 %.

Naproti tomu ve středních a vysokých zeměpisných šířkách – například v Evropě – by výnosy zpočátku rostly. Proto světová produkce potravin ve scénářích globálních klimatických změn v několika prvních desetiletích roste.

Pro chudé lidi však není důležité, kolik potravin vyrobí svět, ale jaká bude jejich vlastní úroda. Nemohou si jídlo koupit nikde jinde, protože nemají žádný jiný velký příjem. Země subsaharské Afriky by přišly o přibližně 12 %¹⁸⁴ produkce potravin a sebevětší nárůst produkce v Kanadě nebo Skandinávii by pro ně stejně jako pro zbytek rozvojového světa neměl žádný význam.

Mimo to začnou výnosy klesat také v chladnějších částech planety, jestliže se oteplí o více než 3°C. Takové oteplení by znamenalo také citelný pokles produktivity pastvin v semiaridních oblastech, např. na mnoha místech Asie, Afriky nebo Mexika. Celosvětová čísla by tedy poměrně brzy začala klesat.

Zemědělskou produkci ale nesnižuje jen horko a sucho. Negativní dopad mají také častější záplavy nebo bouře jako tropické cyklony a tajfuny. Konkrétní odhady jejich následků bohužel v současné době nejsou k dispozici.

6.1.4 Hlad a podvýživa

Určit, jak oteplování ovlivní množství lidí trpících hladem a podvýživou, vyžaduje komplexnější přístup než výše zmíněné prognózy. Kromě místního klimatu záleží na populačním růstu, globalizaci obchodu s potravinami a dalších faktorech.

První odhady ale varují, že globální klimatické změny mohou na několik desítek let zmařit všechny snahy o zmírnění světového hladu. I když budeme počítat s malým růstem světové populace, pokrok můžeme očekávat až ve třicátých a v případě subsaharské Afriky čtyřicátých letech 21. století.¹⁸⁵

I ty optimističtější scénáře, které předpokládají pomalu přibývajících emise, silný pozitivní efekt CO₂ na úrodu a menší populační růst, odhadují, že počet hladovějících lidí bude v roce 2080 zhruba stejný jako dnes. Pokud bychom však vzali v potaz všechny faktory vyjma klimatických změn, počet hladovějících lidí by byl v té době menší asi o tři třetiny.¹⁸⁶

¹⁸² PENG, S. et al.: *Rice yields decline with higher night temperature from global warming*. Proceedings of the National Academy of Sciences 101 (27): 9971-9975, 2004.

¹⁸³ FISCHER, G. et al. 2005.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ PARRY, M.L. et al.: *Effects of climate change on global food production under SRES emissions and socio-economic scenarios*. Global Environmental Change 14: 53-67, 2004.

6.1.5 Extrémní jevy počasí

Protože teplejší atmosféra snižuje stabilitu klimatického systému, patří mezi očekávané dopady rostoucích emisí i častější extrémní výkyvy počasí. Mělo by přibývat silných povodňových dešťů, vln mimořádného sucha nebo horka, tropických cyklonů, tajfunů nebo bouřek.¹⁸⁷

Odhady to potvrzují. Při vyšší koncentraci CO₂ ve vzduchu vzroste s devadesátiprocentní statistickou pravděpodobností síla tropických cyklonů a tajfunů. Jejich celkový počet ovšem poklesne, protože bude ubývat těch slabších.

Obdobně má přibýt prudkých srážek, které způsobují záplavy, a to dokonce i v těch částech světa, které budou obecně vysychat. Na první pohled to nedává smysl. Klimatologové však předpovídají, že deště budou méně časté, ale intenzivnější a budou je střídát delší období sucha. Ve zprávě Programu OSN pro životní prostředí se uvádí: „Škodami na úrodě, které jsou způsobeny záplavami a obdobími sucha, trpí nejvíce chudí lidé. Obdělávají totiž téměř neúrodnou půdu a nemohou si tvořit zásoby na horší časy.“¹⁸⁸

Také asijské monzuny budou při vyšší koncentraci skleníkových plynů ve vzduchu přinášet silnější deště než doposud. Pokud se koncentrace CO₂ zdvojnásobí, v severní Indii a Bangladéši se budou třicetileté monzunové deště spojené s rozsáhlými záplavami objevovat třikrát častěji.¹⁸⁹

Větrné smrště a další bouře nebo záplavy přinášejí lidské oběti, utrpení a hospodářský úpadek. Zároveň ničí úrodu, na které závisí lidské živobytí. Zvláště tragické důsledky mají v rozvojových zemích, které postrádají infrastrukturu, systémy varování, prostředky na stavbu přehrad a další bezpečnostní opatření. Počty obětí nejhorších bouří, jako byl středoamerický hurikán Mitch (1998), přesahují deset tisíc. Některé jihoasijské tajfuny připravily o život dokonce přes sto tisíc lidí.

Skoro každý extrémní jev počasí vyvolává veřejnou debatu o tom, zda nejde o první známku globálních klimatických změn. Přispěly k tomu i některé práce,¹⁹⁰ které naznačují nárůst mimořádně silných tropických cyklonů v posledních desetiletích nebo ukazují jejich spojitost s rostoucí povrchovou teplotou oceánů.

Naproti tomu se objevil názor, že se nejedná o trend, ale o náhodný statistický důsledek přesnějších měřicích metod. Nejde ale o to určit, zda hurikán Katrina nebo snad české záplavy v roce 2002 byly způsobeny bezprostředně oteplováním. Každá taková událost může vzniknout naprosto náhodně, bez ohledu na lidskou činnost. Důležité je zkoumat statistickou pravděpodobnost: zda takových událostí přibývá (dosavadní trend) nebo – a to hlavně – zda jich bude přibývat s rostoucí koncentrací skleníkových plynů.

6.1.6 Mořská hladina

Nížiny kolem ústí velkých řek patří k nejhustěji osídleným místům na Zemi. V Bangladéši, který leží při ústích Gangy a Brahmaputry do oceánu, se na čtverečním kilometru tísní v průměru přes tisíc lidí. Deltý velkých řek na indickém subkontinentu, Mekongu, velkých čínských řek, Nigeru nebo Nilu zároveň patří mezi nejurodnější oblasti v rozvojovém světě.

Všechny tyto oblasti by byly bezprostředně ovlivněny stoupáním hladiny moře. Ta by do konce století při rapidním růstu emisí stoupla asi o půl metru, při pomalém přibývání uhlíku v atmosféře asi o 20–40 cm¹⁹¹.

Na první pohled se tato čísla mohou zdát nevinná, ale pro některé části světa tak nízká nejsou. Kdyby mořská hladina stoupla o pouhých 30 cm, voda by jen u ústí Chuang-che zaplavila přes 21 000 km². V celé

¹⁸⁷ MEEHL, G.A. et al. 2007.

¹⁸⁸ GEO 3, s. 277

¹⁸⁹ PALMER, T.N. et RÄISÄNEN, J. 2002.

¹⁹⁰ EMANUEL, K.: *Increasing destructiveness of tropical cyclones over the past 30 year*. Nature 436: 686–688, 2005. Or HOYOS, C.D. et al.: *Deconvolution of the factors contributing to the increase in global hurricane intensity*. Science 312: 94–97, 2006.

¹⁹¹ MEEHL, G.A. et al. 2007.

Číně by zaplavená oblast byla větší než Česká republika.¹⁹² Následky pro mezinárodní obchod by pocítili až v Mongolsku a dalších vnitrozemských státech.

Asi tři čtvrtiny lidí, které by rostoucí hladina oceánu ohrozila v příštích desetiletích, žijí v Asii. Pokud by růst hladiny moře, který se pozoruje v posledních desetiletích v deltách Mekongu, Gangy, Brahmaputry a Nilu, pouze pokračoval a nezrychloval se, milion lidí v každém z těchto míst by do roku 2050 ztratil střechu nad hlavou.¹⁹³ V egyptských městech Alexandrie, Port Said a Rosetta by vzestup vodní hladiny o půl metru vyhnal z domovů více než 2 miliony lidí.¹⁹⁴

Patrně ještě větší škody než přímé zatopení by však způsobily až druhotné následky. Bouře s velkými přívaly vody zaplaví místa, kterých moře nikdy nedosáhlo ani v nejhorších situacích. Přispějí k tomu také silnější tropické cyklony, tajfuny a větší mořské vlny, které se také předpovídají. Počet lidí zasažených pobřežními záplavami by v roce 2080 přesáhl 100 milionů ročně, pokud bude zachován současný stav ochrany pomocí hrází a růst emisí bude relativně pomalý.¹⁹⁵ Zemědělci přijdou nejen o zatopenou půdu, ale také o další pozemky, které budou zasoleny. Voda s vysokým obsahem solí také poškodí důležité zdroje pitné vody.

Hlavní příčinou stoupaní hladiny moře je v současnosti teplotní roztažnost vody. Později může nabýt většího významu i úbytek horských ledovců. Výpočty ukazují, že při globálním oteplování o 1,9–4,6 °C by došlo k nevratnému tání grónského ledovcového štítu.¹⁹⁶ Reálně tedy hrozí, že pokud koncentrace skleníkových plynů v atmosféře nepřestane růst, teplota ještě v tomto století překročí hranici, za kterou se již Grónsko nebude dát zachránit.

Odtávání ledové masy by trvalo několik stovek let a hladina světového oceánu by postupně stoupla o 7 metrů. O dalších 5 metrů by mohla stoupnout kvůli tání Západoantarktického ledového štítu. Led tu sice má během tohoto století přibývat i přes rostoucí znečištění, protože bude více sněžit, ale až bude dosažena jistá teplotní hranice, ani zde se již nebude možné nic vrátit. Vědci zatím nemají přesná čísla, ale odhadují, že již oteplení o 5 °C by mohlo být kritické.¹⁹⁷ Tání grónského a antarktického ledovce by však trvalo alespoň několik století, takže v nejbližších desetiletích hladina moře rozhodně o tolik nestoupne.

6.1.7 Lidské zdraví

Ve východoafrických nížinách zamořených malárií se nacházejí místa, kam se tato nemoc ještě nedostala. Jsou to kopce, kde díky chladnějšímu podnebí nežijí komáři, kteří nemoc přenášejí. Oteplení by přineslo tuto smrtelnou nemoc i sem. Rozšíření tropických nemocí do míst, kde se nikdy nevyskytovaly, je další důsledek globálních klimatických změn.¹⁹⁸

Nepro všechny budou tyto změny znamenat obrát k horšímu. Malárie zmizí z některých afrických a středoamerických oblastí hlavně díky suššímu podnebí. Vědci se nicméně domnívají, že postižených míst celkově přibude.

Při očekávaném oteplování se území v jižní Africe napadené malárií zdvojnásobí. Komáři rodu *Anopheles* se objeví v etiopských, keňských nebo rwandských vysočinách, kterým se zatím vyhýbali.¹⁹⁹

Šíření malárie bude představovat větší nebezpečí, protože nově nakaženým milionovým populacím chybí vrozená obranyschopnost. Lidé žijící v dlouhodobě nakažených oblastech si tuto obranu vytvořili prostřednictvím genetické adaptace.

Komáři také přenášejí horečku dengue, která je nejzávažnějším virovým onemocněním přenášeným hmyzem. Přesný vztah mezi výskytem přenašeče a podnebím není znám, ale teplo a silné deště zřejmě podporují jeho

¹⁹² CRUZ, R.V. et al. 2007.

¹⁹³ NICHOLLS, R.J. et al.: *Coastal systems and low-lying areas*. In: PARRY, M.L. et al. (eds.) 2007.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ CRUZ, R.V. et al. 2007.

¹⁹⁷ MEEHL, G.A. et al. 2007.

¹⁹⁸ PATZ, J.A. et KOVATS, R.S.: *Hotspots in climate change and human health*. British Medical Journal 325 (7372): 1094-1098, 2002.

¹⁹⁹ BOKO, M. et al., 2007.

rozšíření. Pokud ročně přibude ve vzduchu jedno procento CO_2 , horečkou dengue se do roku 2080 nakazí 5–6 miliard lidí, zatímco nebýt oteplování, bylo by ohroženo asi 3,5 miliardy.²⁰⁰ Naproti tomu meningitidě vyhovuje suché a prašné prostředí. Proto se bude rychle šířit ve velmi suchých podmínkách, jaké vědci očekávají v subtropické Africe.

Negativní dopad na lidské zdraví budou mít v rozvojovém světě nejen virová onemocnění, ale také následky podvýživy nebo přírodních katastrof. Během záplav se rychle šíří některé nemoci, jako je průjem nebo cholera. V roce 2030 bude riziko vážných průjemových onemocnění v některých oblastech o 10 % vyšší, než by bylo, kdyby nenastaly klimatické změny.

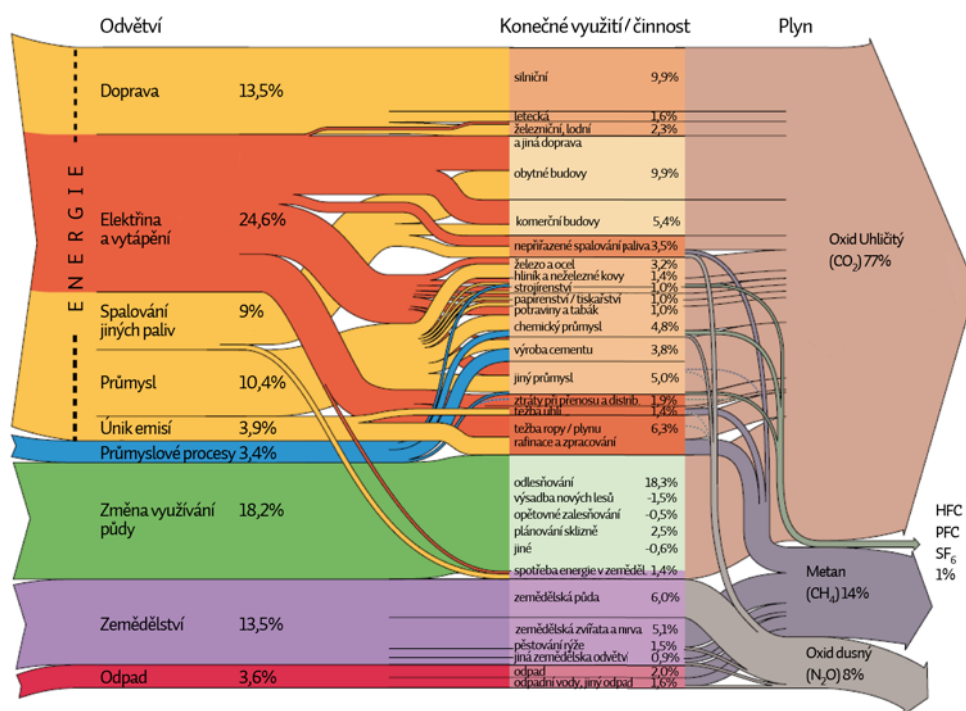
Častějšími vlnami veder budou nejvíce postiženi chudí lidé ze zemí s tropickým podnebím, kteří si nemohou dovolit klimatizační zařízení. Ve velkých městech třetího světa jako např. Mexico City teplejší klima ještě zhorší negativní vlivy smogu na zdraví.

„Chudoba představuje největší překážku, která stojí v cestě úspěšnému přizpůsobení se klimatickým změnám,“ potvrzuje zpráva Mezivládního panelu pro změnu klimatu o vlivech na lidské zdraví. Právě chudí lidé pocítí výše zmíněné změny nejkritičtěji. Nemají totiž finanční prostředky na zdravotní péči a nejnovější léky, přístup k pitné vodě a nemohou se dostatečně chránit před horkým počasím a smogem.

6.2 Vazby mezi klimatickými změnami a energií

Jestliže se chceme celosvětově vypořádat s klimatickými změnami, budeme muset od základu změnit hospodářství a způsoby využívání energie. Výroba a spotřeba energie se na emisích antropogenních skleníkových plynů podílí ze 65 %, a jsou tak jejich hlavním zdrojem (viz obr. 2). S rostoucí spotřebou energie vzrostou emise vznikající v energetickém průmyslu obzvláště v rychle se rozvíjejících ekonomikách. Největší nárůst emisí se v budoucnu očekává v rozvojových zemích. Energie bude hlavním faktorem v zmírňování klimatických změn, a vyžaduje tedy zvláštní politická opatření, která se musí rozvíjet na více politických úrovních.

Obrázek 2: Celosvětové emise skleníkových plynů podle odvětví

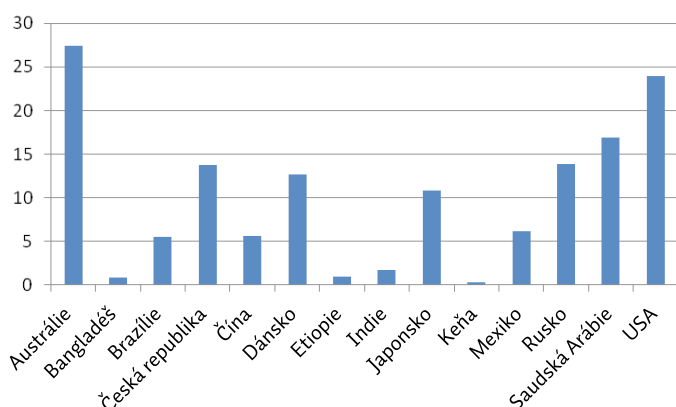
Zdroj: Světový ústav zdrojů (2005)

²⁰⁰ HALES, S. et al.: Potential effect of population and climate changes on global distribution of dengue fever: an empirical model. Lancet 360 (9336): 830-834, 2002.

Jestliže se má lidstvo vyhnout vážným následkům klimatických změn, nemůže se spoléhat na převládající model rozvoje, který je založený na neobnovitelných zdrojích a vysokých emisích CO₂ a dalších skleníkových plynů. Pro rozvinuté i rozvojové země to znamená, že stojí na stejné startovní čáře a budou muset vyvinout ekonomiku i společnost založenou na nízkouhlíkových technologiích.

Je pravda, že emise skleníkových plynů, tedy příčina pokračujícího globálního oteplování, jsou celosvětově rozloženy velice nerovnoměrně. **Historická odpovědnost** za převážnou většinu emisí v posledních více než 250 letech leží na globálním Severu, který po dlouhou dobu zakládal svůj hospodářský růst na levné energii z ropy, uhlí a zemního plynu a stále zůstává hlavním producentem emisí (viz obr. 3).

Obrázek 3: Emise skleníkových plynů na jednoho obyvatele, 2005

Zdroj: *Světový ústav zdrojů*

Rychle se rozvíjející ekonomiky se jistě musí podílet na snižování růstu emisí skleníkových plynů tím, že budou snižovat své emise. Největší odpovědnost za radikální snížení emisí skleníkových plynů však leží právě na vyspělých státech. Důvodem nemusí být jen boj s klimatickými změnami, ale také snaha zajistit energetickou bezpečnost. Současná finanční krize tak pro ně nemusí znamenat překážku, ale spíše příležitost nově směřovat hospodářství k udržitelné budoucnosti prostřednictvím investic do čistých zdrojů energie doma i v rozvojových zemích a vytváření milionů „zelených“ pracovních míst.

Aby se opravdu zásadně pokročilo ve snižování emisí, musí se vyvinout nový přístup společnosti ke zdrojům energie a tomu, jak je vytvářet a využívat. Doba levné energie je pryč a nikdy se nevrátí. Výnosnost energie, tedy poměr mezi spotřebovanou a vyrobenou energií, se stále snižuje;²⁰¹ zatímco celková poptávka po energii roste²⁰² (viz obr. 4). Noviny po celém světě stále častěji varují před **energetickou krizí**. Každá krize s sebou ale přináší počátek něčeho nového. V tomto případě můžeme mluvit o vytváření nezávislosti na zásobách energie z fosilních paliv a nastartování hospodářství upřednostňujícího nízkouhlíkové technologie a výrobu a spotřebu energie na místní úrovni.

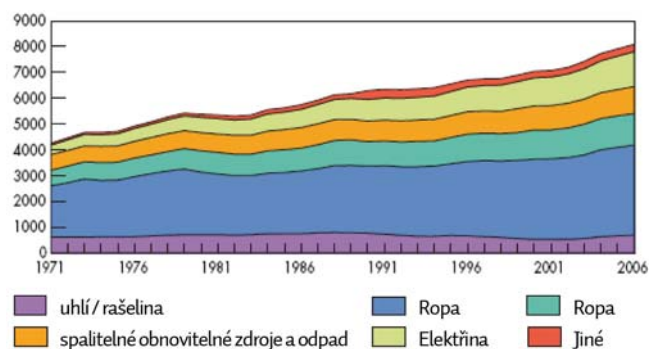
Základním kamenem takovéto progresivní energetické politiky je důraz na:

- **zvýšení účinnosti** existujících zdrojů energie a **snížení celkové spotřeby** energie (pokud jde o domácnosti, průmysl a stát jako celek);
- zavedení **obnovitelných zdrojů** energie;
- **decentralizaci** výrobních kapacit a přenosových systémů.

²⁰¹ See V. Cílek and M. Kašík, *Nejistý plamen: průvodce ropný světem*. (Prague: Dokořán, 2008), 16nn.

²⁰² Demand rose by 25% between 1990–2006. The year-on-year rise in demand is roughly 1.6% See OECD/IEA, *World Energy Outlook* (Paris: OECD/IEA, 2008), 506.

Obrázek 4: Vývoj světové celkové konečné spotřeby energie v letech 1971–2006 podle paliva (Mtoe)

Zdroj: Mezinárodní energetická agentura (IEA, 2008)

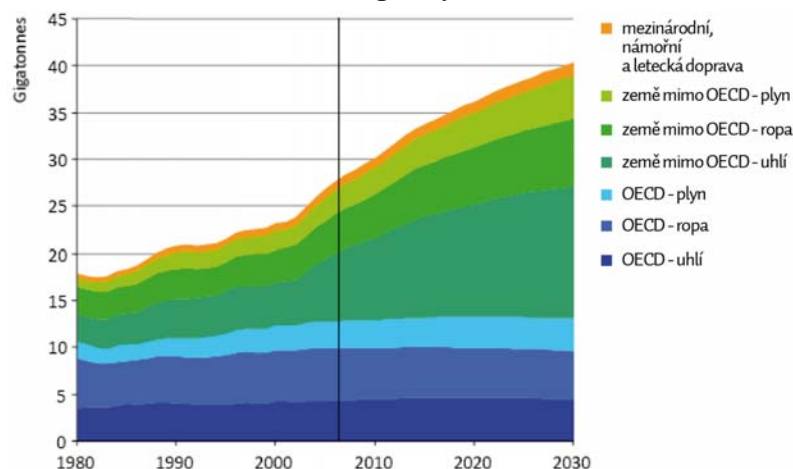
6.3 Celosvětové vyhlídky v oblasti energie a klimatu

Vzhledem k růstu celosvětové poptávky i spotřeby se očekává, že hlavním zdrojem energie budou do roku 2030 i nadále fosilní paliva (ropa, plyn a uhlí), která v letech 2006 až 2030 budou podle výpočtů Mezinárodní agentury pro energii (IEA) uspokojovat celkový nárůst poptávky z 80 %. ²⁰³ Za nárůst světové poptávky po energii z primárních zdrojů v letech 2006–2030 odpovídají vzhledem k velkému hospodářskému růstu z 51 % Čína a Indie. Celkově připadá na země, které nejsou členy OECD, 87 % nárůstu celosvětové poptávky v letech 2006–2030. V důsledku toho se jejich podíl na celosvětové poptávce po energii z primárních zdrojů zvyšuje z 51 % na 62 % ²⁰⁴

Rychle rostoucí ekonomiky v rozvojovém světě dokazují, že energie je pro rozvoj nezbytná. Zvláště v Číně, Indii, Brazílii, jihovýchodní Asii a v zemích Blízkého východu poptávka roste a nadále poroste v míře, která se dotýká celého světa. Rychle rostoucí spotřeba energie v rozvojových zemích změní podobu celosvětových emisí uhlíku. Ačkoli světové emise na jednotku elektrické energie díky zvyšující se efektivitě a většímu podílu obnovitelných zdrojů klesají, nárůst poptávky dosahuje takových rozměrů, že celkový objem emisí roste.

Pokud budou země řešit zvyšující se poptávku po energii spalováním fosilních paliv, budou emise CO₂ spojené s energetikou neúprosně narůstat. Na očekávaném nárůstu emisí skleníkových plynů se ze tří čtvrtin bude podílet Čína, Indie a země Blízkého východu. Celkově bude do roku 2030 podíl všech zemí, které nejsou členy OECD, na tomto nárůstu 97 % (viz obr. 5), což bude převážně způsobeno rostoucím zájmem o uhlí (dnes se k výrobě elektrické energie využívá ze tří čtvrtin). Čína se již v roce 2007 stala největším producentem emisí skleníkových plynů, a předstihla tak Spojené státy, emise CO₂ na jednoho obyvatele jsou však v Číně stále výrazně nižší než ve většině zemí OECD.

Obrázek 5: Emise CO₂ z energetiky podle referenčního scénáře

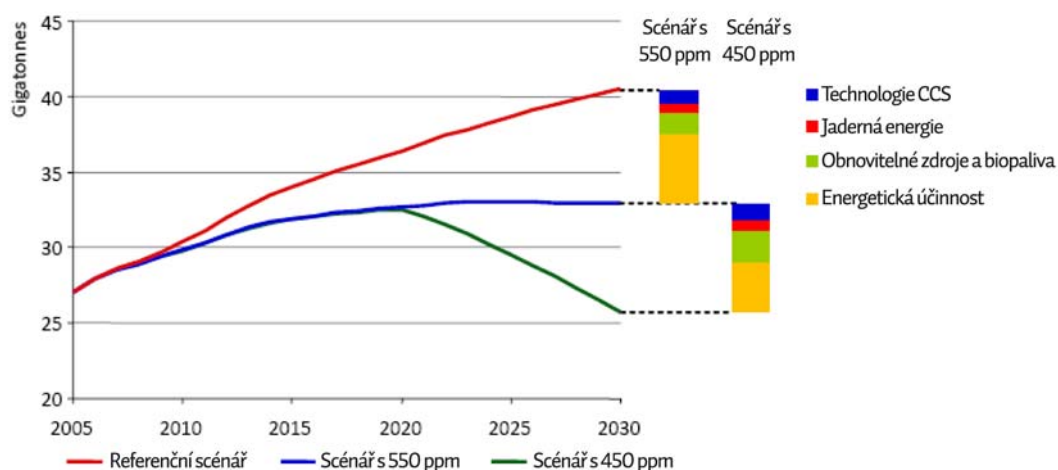
Zdroj: World Energy Outlook 2008

²⁰³ IEA: World Energy Outlook 2008. Paříž: 2009, s. 77.

²⁰⁴ Ibid.

I přesto, že historicky nesou rychle rostoucí ekonomiky méně odpovědnosti za emise skleníkových plynů, v důsledku rychlého hospodářského rozvoje, který je často postaven na fosilních palivech, se na problému začínají podílet, a je tedy třeba počítat s nimi i při jeho řešení. Protože mají omezené možnosti, potýkají se s řadou problémů – s potřebou rozvoje společnosti, s nutností zmírnit chudobu a nově také s důsledky změn klimatu, které dosažení prvních dvou cílů ještě znesnadňují. Lepší přístup k energetickým službám byl ve většině případů až do nynějška spojen s masovou produkcí skleníkových plynů. Existuje však stále řada možností, jak tyto vyhlídky (scénář při zachování stavu / referenční scénář) odvrátit pomocí politik zaměřených na zmírňování, které by vedly ke snižování emisí na celosvětové úrovni (viz obr. 6). K tomu, abychom si zachovali atmosféru a životní prostředí a zároveň zajistili energii chudým lidem v rozvojových zemích, je zapotřebí zásadní změny spočívající na třech výše uvedených pilířích.

Obrázek 6: Snižování emisí CO_2 z energetiky podle scénářů založených na přijetí politiky v oblasti klimatu

Zdroj: World Energy Outlook 2008

6.4 Zmírňování změny klimatu a přístup k energii

Tato kapitola se zabývá tím, jak mohou obnovitelné zdroje energie napomoci dosažení obou cílů – zmírnění změny klimatu a zlepšení dostupnosti energetických služeb v rozvojových zemích. Celkem 1,5 miliardy lidí na světě dnes stále nemá přístup k moderním energetickým službám (viz obr. 7) a 2,5 miliardy používá na vaření tradiční paliva z biomasy.²⁰⁵ Přístup k elektrické energii nemá 60 % obyvatel Afriky a 40 % obyvatel jižní Asie. To představuje zásadní překážku pro hospodářský růst a plnění rozvojových cílů. Moderní energetické služby jsou klíčem k dosažení rozvojových cílů tisíciletí, protože stimulují produktivitu, rozvoj zdravotnictví a školství, zásobování nezávadnou vodou, prosazování rovnosti žen a mužů atd.

Obrázek 7: Dostupnost elektrické energie, 2008

	Počet obyvatel bez elektřiny (v milionech)	Elektrifikace (%)	Elektrifikace ve městech (%)	Elektrifikace na venkově (%)
Afrika	589	40	66,8	22,7
Severní Afrika	2	98,9	99,6	98,2
Subsaharská Afrika	587	28,5	57,5	11,9
Rozvojová Asie	809	77,2	93,5	67,2
Čína a východní Asie	195	90,2	96,2	85,5
Jižní Asie	614	60,2	88,4	48,4
Jižní Amerika	34	92,7	98,7	70,2
Blízký východ	21	89,1	98,5	70,6
Rozvojové Země	1 453	72	90	58,4
Ekonomiky v procesu transformace a OECD	3	99,8	100	99,5
Svět	1 456	78,2	93,4	63,2

Zdroj: IEA

Zároveň je třeba podniknout radikální kroky zaměřené na zmírňování změny klimatu i na přizpůsobování se této změně, jinak se vydáme cestou rozvoje náročného na energii a závislého na fosilních palivech, odkud nebude návratu. Pro některé lidi představuje zlepšování dostupnosti energie a zmírňování změny klimatu dva neslučitelné cíle. Panuje pevné přesvědčení, že větší dostupnost energie by nutně znamenala zvýšení spotřeby energie z fosilních zdrojů, a tedy i nárůst emisí skleníkových plynů (jako je tomu v případě scénáře při zachování stavu / referenčního scénáře). Snížení emisí skleníkových plynů by naopak automaticky znamenalo omezení energetických služeb, pohodlí a rozvoje. Je zde však prostor pro všeobecně prospěšné strategie, které řeší potřebu energetických služeb, ale nepoškozují životní prostředí. Poskytování energetických služeb mohou zlepšit také politiky a nové mechanismy financování zaměřené na snižování emisí skleníkových plynů.

Větší energetickou účinností a využíváním místních obnovitelných energetických řešení je možné zároveň usnadňovat přístup k energii i snižovat emise uhlíku. Efektivní využívání těchto řešení však závisí na odstranění překážek, které brání jejich rozvoji. Zásadní úlohu v tomto procesu může hrát rozvojová pomoc, která rozvojovým zemím umožňuje vytvářet příznivější podmínky pro vznik politik, pro investice a pro rozšiřování tržních nástrojů (stanovování emisních stropů a obchodování s emisemi apod.) a inovativních finančních řešení (uhlíková daň, daň z finančních transakcí apod.), díky nimž by energie byla pro všechny dostupnější.

²⁰⁵ OECD/IEA: World Energy Outlook 2009 Factsheet.

6.4.1 Význam energie pro rozvoj

Za špatnou dostupností moderních zdrojů energie stojí kromě jiného nízký příjem občanů, nerovnoměrné rozložení energetických služeb, nedostatek finančních prostředků na vybudování potřebné infrastruktury, přírodní bariéry jako např. vysoká pohoří nebo deštné pralesy, které znemožňují napojení izolovaných oblastí na energetické sítě, a v neposlední řadě také nedostatek institucionálních a legislativních kapacit a často i slabá politická vůle tyto problémy řešit.

Dostupnost energie a její spotřeba úzce souvisí se stupněm rozvoje společnosti. Nejméně rozvinuté země mají zároveň špatný přístup k energetickým zdrojům, ale i velice malé zlepšení dostupnosti energie vede k výrazné pozitivní změně indexu lidského rozvoje (HDI)²⁰⁶. Přístup k energii je základní podmínkou pro vznik konkurenceschopných malých a středních podniků a pro rozvoj průmyslu, dopravy, zdravotnictví, školství, podnikání a zemědělství. Ačkoli přístup k vhodným, finančně dostupným a udržitelným zdrojům energie není přímo jedním z rozvojových cílů tisíciletí, je nutnou podmínkou k jejich naplnění. U všech těchto osmi cílů (zmírnění chudoby a hladomoru, větší rovnoprávnost, boj proti AIDS atd.) je zřejmé, jak může dostupnější energie přispět k jejich splnění.

Dostupnější moderní zdroje energie mohou zabránit předčasným úmrtím a zraněním způsobeným tradičními způsoby spalování biomasy v domácnostech. Elektrické osvětlení umožňuje trávit více času studiem ve škole i doma. Členové domácnosti vybavené účinnějšími zdroji tepla a světla, než jsou tradiční otevřené ohně, mohou místo sbírání biomasy trávit čas studiem nebo prací v zemědělství či jinou výdělečnou činností, což může zlepšit jejich ekonomickou situaci a také přispět ke zrovnoprávnění mužů a žen. Vyšší úroveň energetických služeb může vést ke zlepšení zdravotního stavu obyvatel díky lepší zdravotní péči (např. nutné chlazení očkovacích látek), napomoci efektivnějšímu boji proti HIV tím, že ohrožené skupiny budou o této nebezpečné chorobě získávat informace z rozhlasu, televize nebo internetu, nebo usnadnit přístup k pitné vodě využitím čerpadel.

V mnoha zemích se v rámci rozvoje věnuje jen málo pozornosti zlepšování životních podmínek většiny obyvatel. Příliš často se investuje do velkých energetických projektů zaměřených spíše na potřeby velkých nadnárodních společností nebo na vývoz zdrojů do zahraničí a do velkých měst, aby se získalo co nejvíce peněz do státního rozpočtu, bez ohledu na potřeby místních obyvatel. Boji proti chudobě na místní úrovni se věnuje méně pozornosti a spoléhá se na to, že všechny problémy vyřeší hospodářský růst sám o sobě.

6.4.2 Rozvojový skok

Rozvojovým skokem je míněna šance přeskočit a prakticky vynechat celé jedno rozvojové období díky tomu, že velké oblasti v rozvojových zemích stále nejsou vybaveny centralizovanými zdroji a hustou sítí přenosových soustav a rozvodných sítí. Nejsou tedy závislé na infrastruktuře 20. století, což znamená, že jsou decentralizované. Jasnou alternativou a zároveň velkou výzvou pro 21. století se pro ně stávají obnovitelné zdroje a snaha zvyšovat účinnost. Hospodářský růst a prosperita společnosti tedy již nejsou strukturně podmíněny vysokými emisemi skleníkových plynů a **osudnou závislostí** na omezených fosilních zdrojích energie.

6.4.3 Obnovitelné zdroje energie

Výhodou moderních technologií je kromě jiného usnadnění přístupu chudých obyvatel rozvojových zemí k **účinnější, čistší a spolehlivější energii**. Tím je míněno zavádění místních obnovitelných zdrojů energie v podobě malých vodních a větrných elektráren, solárních panelů, bioplynových stanic při zemědělských podnicích nebo efektivnějšího využívání tradičních zdrojů – vždy v souladu s potřebami a možnostmi místních společenství.

Afrika i další kontinenty mají dostatek obnovitelných zdrojů energie. Tropické země mohou využívat silné sluneční záření, přímořské země zase vítr, mořské vlny nebo příliv a odliv. Nejenže tak mohou dosáhnout

²⁰⁶ Gaye, A. *Acces to Energy and Human Development*. 2007/25. In: Human Development Report 2008, s. 4.

vyšší životní úroveň, aniž by musely zvyšovat emise skleníkových plynů, ale často je to **jediné řešení** – v mnoha oblastech na Zemi nejde o výběr mezi čistou a špinavou energií, ale mezi čistou energií a naprostým nedostatkem energie.

Negativem fosilních paliv nejsou jen emise uhlíku, ale také distribuce energie. Miliardy vesničanů v Africe, Indii a dalších oblastech se nemohou spolehnout na to, že se do jejich vesnic v blízké budoucnosti začne **dodávat** energie z velkých elektráren. Budování a údržba infrastruktury je pro tyto chudé země příliš nákladná. A právě zde vidíme jasné výhody obnovitelných zdrojů – díky nim není třeba stavět nákladné rozvodné soustavy, aby i nejvzdálenější oblasti měly přístup k elektrické energii.

V Keni například v 80. letech 20. století vznikl díky podpoře dárců soukromý trh se solárními systémy na výrobu elektrické energie, který i v budoucnu poroste o 10 až 20 % ročně. V domácnostech jsou nesmírně oblíbené malé fotovoltaické panely o výkonu 10–15 wattů.²⁰⁷ Malé zdroje mají velký vliv – na osvětlení domu, provoz malého rozhlasového přijímače nebo televizoru a jednoho dalšího elektrického spotřebiče stačí jen 15–100 wattů.²⁰⁸ Elektrárna o výkonu 1 megawatt zajistí osvětlení a provoz menších podniků pro třítisícové město.²⁰⁹

6.4.4 Nižší náklady

Čína schválila nový zákon o podpoře obnovitelných zdrojů energie a plánuje, že kolem roku 2010 bude z obnovitelných zdrojů získávat instalovaný výkon 60 gigawattů, tedy přibližně desetinu veškeré elektrické energie.²¹⁰ Proč? Protože tato země ve větrných turbínách, solárních panelech a podobných technologiích vidí nejen možnost snížit emise skleníkových plynů, ale především zajistit si dostatečnou **energetickou nezávislost**.

Hospodářské riziko využívání fosilních paliv se váže k prostému faktu, že zásoby jsou omezené. Pokud ve světě vzroste poptávka po energii, znamená to systematické zvyšování ceny těchto paliv a navíc i jejich kolísání. Ceny se zjevně budou dále zvyšovat. Stojí za tím rostoucí **hlad po energii** v rozvojových zemích a zvyšování nákladů na těžbu fosilních paliv, která se stále více komplikuje. Země zcela závislé na dodávkách fosilních paliv (hlavně ropy) ze zahraničí musí počítat s nárůstem energetických nákladů. Z toho vyplývá, že jim pak v rozpočtu zbývá méně prostředků na veřejné služby – na nemocnice a školy – a na udržování sociální sítě, nebo jsou nuceny si půjčovat, což může vést k rostoucímu zadlužení.

To, že neobnovitelné zdroje energie nemají velkou budoucnost, si již začaly uvědomovat nejen vlády, ale i podniky. V roce 2008 se navzdory počínající hospodářské krizi investovalo více do obnovitelných zdrojů (přibližně 120 dolarů) než do technologií založených na fosilních palivech. To představuje šestinásobný nárůst od roku 2004.²¹¹ Dnešní rozšiřování portfolia obnovitelné energie přinese plody v době budoucího hospodářského oživení a rostoucí poptávky po energii.

6.4.5 Energetika bez korupce a diktátorů

Závislost na fosilních palivech má i svůj politický rozměr. Především jde opět o vztahy mezi dovozci a vývozci ropy. Země závislé na ropě často „přivírají oči“ nad autoritářskými režimy v zemích, od nichž ropu kupují. Ve skutečnosti tak takovým vládám dodávají legitimitu, a ty mohou dál neomezeně pronásledovat své občany. Samotná EU dováží fosilní paliva většinou ze zemí, kde vládou nedemokratické režimy, např. z Libye nebo Ázerbájdžánu, a do určité míry je tak odpovědná za porušování lidských práv, protože vládám těchto zemí poskytuje finanční prostředky, které nezbytně potřebují. Do budoucna EU počítá s diversifikací svého portfolia

²⁰⁷ Ibid s. 128.

²⁰⁸ BAST, E. et Waskow D.: Power Failure: How the World Bank is Failing to Adequately Finance Renewable Energy for Development. Washington, D.C.: Friends of the Earth, 2005.

²⁰⁹ Ibid, 130.

²¹⁰ SOHN, J. et al.: Mainstreaming Climate Change Considerations at the Multilateral Development Banks Washington, D.C.: World Resources Institute, 2005.

²¹¹ Renewables Global Status Report 2009 Update. REN21, s. 9-14

dodavatelů a přepravních tras. Bude se soustředit převážně na oblast východní Asie, např. na Turkmenistán nebo Kazachstán, tedy na země, kde neplatí příliš vysoké **demokratické standardy**. EU tedy riskuje svou pozici v boji za dodržování **lidských práv**, protože tento boj víceméně vzdává za cenu pokračování závislosti svého hospodářství na fosilních palivech.

Další problém představuje silné postavení velkých energetických společností. Ty se těší značné politické moci, takže je často obtížné je přesvědčit, aby se podřídily veřejné kontrole. Vzniká tak obrovský prostor pro korupci, vytváří se šedá politická zóna a stát s velkými společnostmi spolupracuje na prosazování jejich společných zájmů na úkor obyčejného občana. To se děje například v Nigérii, kde v oblasti ropných polí dochází k rozsáhlé devastaci krajiny. Půda je znečištěna ropou a jedovatými látkami a často vznikají požáry způsobené unikajícím plynem.²¹²

Politickému a hospodářskému **tlaku velkých energetických společností** musejí čelit i bohaté země s dlouhou tradicí demokratických institucí. Jak tedy můžeme realisticky očekávat, že chudé rozvojové země s nižšími demokratickými standardy takovému tlaku odolají?

V neposlední řadě pak soustředění zásob fosilních paliv v rukou nedemokratických vlád umožňuje, aby část zisku sloužila k **podpoře terorismu** (Saudská Arábie, Írán) nebo aby některé země zneužívaly vývoz jako nástroj zahraniční politiky (Rusko).

6.4.6 Energetická účinnost – sázka na negawatty

Většina CO₂ vzniká při spalování uhlí, surové ropy a zemního plynu. Proto při snižování emisí skleníkových plynů hraje zásadní úlohu hospodaření s energií. Je nezbytné najít způsob, jak zvyšovat současnou životní úroveň a zároveň spotřebovávat méně energie a využívat čisté energetické zdroje.

Prvním důležitým bodem tedy je energetická účinnost. Musíme stimulovat inovace, které na trh přinesou vysoce efektivní technologie – musíme místo megawattů produkovat negawatty, tedy nespotřebovanou energii. Možnosti jsou obrovské – například izolace budov, nízkoenergetické a pasivní stavby nebo modernizace průmyslové výroby. Jen těmito změnami by se ušetřily desítky procent našich emisí. Další dobře známou možností je výroba automobilů s nižší spotřebou paliva a účinnějších domácích spotřebičů. Investice do veřejné dopravy a do železnic umožní přepravu osob i zboží jinak než automobily nebo kamiony.

Druhým důležitým bodem je zavádění nových technologií. K výrobě tepla a elektrické energie může sloužit biomasa, sluneční energie, vítr nebo mořské vlny. Možnosti výroby čisté energie jsou značné i v České republice, a jinde ve světě jsou ještě širší.

Mezivládní panel pro změnu klimatu vypočítal, že již dnes používané technologie umožňují snížení emisí o desítky procent. Přibližně do 25 let je možné zredukovat produkci skleníkových plynů o množství odpovídající 16–31 miliardám tun CO₂. Tím však možnosti nejsou vyčerpány. Profesori Stephen Pacala a Robert Socolow z Princetonské univerzity ve své vlivné studii uvádějí, že potenciál jednotlivých opatření postupně roste, protože ceny dostupných technologií budou díky inovacím a vývoji nadále klesat a jejich účinnost se bude zvyšovat.

Snižování emisí bude samozřejmě něco stát, ale je to výhodná investice. Udržování růstu teploty pod hodnotou 2 °C do roku 2030 bude stát tolik, na kolik by vyšlo průměrné zpomalování hospodářského růstu o 0,12 procentního bodu ročně. V sedmisetstránkové Sternově zprávě, kterou si britský ministr financí zadal u bývalého hlavního ekonoma Světové banky, je však spočítáno, že i když se na situaci budeme dívat jen z čistě ekonomického hlediska, dojdeme k jasnému závěru, že škoda, která by vznikla, je mnohem větší než vynaložené náklady.

²¹² OSUOKA, A. et RODERICK, P.: *Gas Flaring in Nigeria: a Human Rights, Environmental and Economic Monstrosity*. Environmental Rights Action/Friends of the Earth Nigeria – Climate Justice Programme (Port Harcourt–Amsterdam, 2005).

6.4.7 Decentralizované energetické služby

Ve venkovských oblastech v rozvojových zemích se k dodávání elektrické energie těm, kdo k ní mají přístup, využívají jak systémy napojené na rozvodnou síť, tak systémy mimo síť. Většina elektrické energie však v současnosti pochází z rozvodné sítě a přístup k elektrické energii se většinou zlepšuje tak, že se rozvodná síť rozšiřuje z velkých měst do menších měst a vesnic. V dopravě se využívají ropné deriváty, nafta a benzín a k topení a vaření slouží jako palivo biomasa.

V městských oblastech se elektřina dodává hlavně z rozvodné sítě, jejíž provoz je díky velké koncentraci odběratelů hospodárnější než na venkově. Na vaření, vytápění i v dopravě se využívá hlavně ropa, plyn a uhlí. V Asii a Africe se i ve městech často na topení a vaření používá dřevo a dřevěné uhlí.

Možností, jak získávat energii na výrobu elektřiny a palivo na topení a vaření, je celá řada, ale těch, které jsou prokazatelně udržitelné, mnoho není. K výrobě elektřiny mimo rozvodnou síť se v mnoha oblastech používají malá vodní, větrná, fotovoltaická nebo naftová zařízení. Pokud jde o palivo na vaření, očekává se, že hlavním palivem bude v blízké budoucnosti biomasa, přičemž důležitou roli při zvyšování energetické účinnosti a úspor energie bude hrát používání dokonalejších kamen a sporáků.

Úvahy v oblasti energetických politik jsou výrazně ovlivněny rozsáhlými technologickými změnami, k nimž v posledních letech došlo. Velká část těchto změn se odehrála ve velkých průmyslových odvětvích, ale ke zvýšení efektivity a snížení nákladů přispěly i pokroky v oblasti menších technologií, díky nimž vznikla řada řešení umožňujících výhodně zajišťovat decentralizované dodávky energie v malém měřítku.

Celé systémy poskytující odběratelům decentralizované energetické služby, nebo jejich hlavní součásti – zdroj energie, řízení, distribuce a účtování – fungují na místní úrovni v těsné blízkosti odběratelů. V rozvinutých i rozvojových zemích mohou být decentralizované systémy výhodnější vzhledem k místním podmínkám:

- Decentralizované systémy založené na malých výrobních jednotkách tvořících samostatné moduly se snadněji a rychleji instalují a jejich financování je méně náročné díky nízkým nákladům na jednotku.
- Decentralizované systémy jsou lépe uzpůsobené k využívání rozptýlených obnovitelných zdrojů energie, jako je solární nebo větrná energie. Tyto systémy jsou méně náchylné k přerušování dodávek, a přispívají tak k místní energetické bezpečnosti.
- Decentralizované systémy často zajišťují vyšší zaměstnanost na místní úrovni a vyšší přidanou hodnotu na úrovni státu.

V zemích s nízkou hustotou obyvatelstva nebo s nízkou kupní silou spotřebitelů, jako v případě mnoha zemí subsaharské Afriky, může být rozšiřování centralizovaných systémů, například celostátních elektrických rozvodných sítí, příliš nákladné. Decentralizované systémy mohou být v takových případech atraktivním řešením poskytování energetických služeb.

Ačkoli mohou být decentralizované energetické systémy za určitých okolností – zvláště v chudých, řídko osídlených venkovských oblastech – nejefektivnějším způsobem dodávání energetických služeb, je důležité mít na paměti, že decentralizované systémy nejsou totéž co energie z obnovitelných zdrojů. Některá obnovitelná řešení nedokáží zajistit některé energetické služby, které jsou na místní úrovni zapotřebí, například pohon vozidel.

6.4.8 Ekonomická motivace

Čisté technologie se na trhu neobjeví samy od sebe. K jejich zavádění je zapotřebí zvláštních opatření – právních předpisů, příznivého daňového systému, dotací apod. První podmínkou je změna ekonomického prostředí.

Aby tržní ekonomika účinně přispívala ke snižování emisí, musí se poškozování životního prostředí zahrnout do ceny zboží. Služby, které nám poskytují přírodní ekosystémy (např. pohlcování CO₂ lesními ekosystémy), v současné době nejsou součástí světa financí a cen. Protože se při využívání fosilních paliv neplatí za škody, které se tím způsobují, mají tyto zdroje konkurenční výhodu oproti čistým zdrojům. Je tedy nutné zahrnout ekologické náklady přímo nebo nepřímo do ekonomických úvah firem, manažerů i všech domácností.

K tomu by měla sloužit vhodná politická opatření. Jednou z možností jsou různé modely obchodování s emisemi. Další spočívá v ekologické daňové reformě, kterou by se část zdanění práce a zisku postupně přesunula na vypouštění CO₂ nebo spotřebu energie. Je zde také možnost zrušit dotace pro výrobní odvětví nebo firmy, které spotřebovávají příliš energie nebo spalují pouze fosilní paliva. Organizace OECD vypočítala, že jen zrušením takových dotací by se světové emise snížily mnohem více než uplatňováním Kjótského protokolu.

Zavedení tržní ceny emisí skleníkových plynů pomůže i průmyslu, protože dlouhodobě předvídatelné ceny stabilizují trh. Firmy je mohou zahrnout do svých dlouhodobých odhadů nákladů a investic. Ekologická daňová reforma nejen podpoří rozvoj vysoce účinných a čistých technologií, ale také se díky ní sníží zdanění práce, což bude stimulovat vytváření nových pracovních míst.

Zároveň je třeba otevřít trh nízkouhlíkovým technologiím. Příkladem mohou být zákony na podporu obnovitelných zdrojů energie, které byly schváleny v České republice, Německu, Španělsku a dalších evropských zemích. Ty představují přiměřenou záruku, že se investice do větrných elektráren, kotlů na biomasu a podobných projektů vyplatí, a motivují tak investory. Podobné právní normy přimějí výrobce chladniček, automobilů a dalšího zboží, aby dodávali výrobky s nižší spotřebou energie a nižšími emisemi.

Spojí-li se konkrétně zaměřené právní předpisy, započítávání emisí do cen a investice do výzkumu a vývoje, nastartuje se tak energeticky účinná výroba a inovace. To bude stimulovat hospodářský růst a vznik nových odvětví s vysokou přidanou hodnotou, otevře se tak světový trh s novými výrobky a vytvoří se více pracovních míst.

6.4.9 Poučení z planých nadějí vkládaných do biopaliv

Složitost problému, kterým je změna klimatu, lze dobře popsat na příkladu biopaliv, na němž můžeme ukázat, že ne všechna řešení předkládaná veřejnosti jsou ekologicky udržitelná a šetrná ke klimatu. Biopaliva se nedávno stala velmi populárním fenoménem. Zdálo se totiž, že by mohla nabízet řešení na dva zásadní globální problémy naší doby: na klimatickou a energetickou krizi. S tím, jak se zejména v rozvinutých zemích definují stále ambicióznější cíle ohledně využívání biopaliv v dopravě a začínají se ve velkém uvádět v život plány na pěstování potřebných komodit, vyvstávají vážné pochybnosti o jejich skutečném pozitivním přínosu pro dosažení energetické bezpečnosti a pro zmírnění klimatických změn. Kromě toho je zřejmé, že boom biopaliv byl jednou z příčin dalšího globálního problému – potravinové krize.

6.5 Negativní dopady „boomu“ biopaliv

Analýzy jasně ukazují, že EU i USA by velice těžko splnily své biopalivové cíle, pokud by zároveň neimportovaly velké množství biomasy či biopaliv ze třetích zemí.

V EU současná domácí produkce pokrývá pouze 3 % celkové spotřeby biopaliv (první generace). Přitom ve zprávě OECD²¹³ se uvádí: „*například v Evropě zabírá pěstování olejnin pro energetické účely 22% celkové plochy osázené olejninami. Splnění cíle EU pro rok 2012 bude vyžadovat 84% této plochy, což je zcela nerealistické. Proto bude zapotřebí značných objemů importu.*“ To se ani podle neoptimističtějších scénářů radikálně nezmění ani po roce 2012. Aby EU dokázala pokrýt poptávku odpovídající 10 % cíli biopaliv v dopravě, musela by podle Francouzského národního institutu pro zemědělský výzkum (INRA)²¹⁴ na jejich výrobu vyhradit okolo 35 % zemědělské půdy.

²¹³ DOORNBOSCH, R., STEENBLIK, R., s. 34

²¹⁴ INRA: „Les enjeux du développement des biocarburants dans l'Union européenne.“ INRA Sciences sociales, č. z 23. září 2007.

Evropa je tedy pro pokrytí svých budoucích potřeb v oblasti biopaliv odkázána na masivní dovoz. Z projekcí uvedených v dodatku Strategie EU pro biopaliva²¹⁵ vyplývá, že EU bude muset pro dosažení svého cíle pro rok 2010 importovat minimálně 30–50 % biopaliv. V roce 2020 bude EU pro splnění svého závazku potřebovat ročně 20,6 miliard litrů biodieselu.²¹⁶ Z toho by 4,1 miliard, tedy 20 %, mělo pocházet z malajského a indonéskeho palmového oleje a 0,5 miliardy litrů by bylo dovezeno odjinud. Asi 5,7 miliard by měla pokrýt biopaliva druhé generace. Z domácích zásob by mělo být vyrobeno maximálně 9 miliard litrů, tedy méně než 50 %.²¹⁷ Biopaliva tedy rozhodně nejsou cestou k energetické bezpečnosti Evropské unie. Není tomu tak ani v případě USA. Ty sice své kvóty zatím dokážou pokrývat z domácí produkce kukuřice, v budoucnu už ale podle odborníků možné nebude. V letošním roce byla na výrobu biopaliv v USA spotřebována celá třetina produkce kukuřice, v roce 2007 to bylo 24 %.²¹⁸

Produkce biopaliv je jednoznačným konkurentem zemědělské výroby potravin. Obě odvětví spolu soupeří o stejné vstupy, především o zemědělskou půdu a vodu. Proto je zde tlak na růst cen potravin, stejně tak jako na biodiverzitu a degradaci životního prostředí ve formě odlesňování, vysoušení rašelinišť, vysazování monokultur, používání umělých hnojiv a podobně. Zvýšená poptávka po biopalivech má na degradaci životního prostředí vliv také nepřímo. Například Evropská unie je nucena v potravinářství nahrazovat řepkový olej, využívaný čím dál více pro výrobu biopaliv, dovozem palmového oleje zejména z Indonésie a Malajsie. Obě země jsou nechvalně známé odlesňováním půdy, vysoušením rašelinišť a následným vysazováním dalších a dalších hektarů monokultur palmy olejné.

Biopaliva nejsou velkou nadějí ani pro zastavení klimatických změn. Pokud se započítá celý životní cyklus biopaliv včetně přímých a nepřímých dopadů způsobených změnou využívání půdy, úspory skleníkových plynů jsou velmi nízké či zcela záporné.²¹⁹

Jak vidíme, nepřímé a nezamýšlené důsledky politik vedených obavami o energetickou bezpečnost a klima přispěly ke vzniku konkurence mezi pěstováním plodin na výrobu potravin a na výrobu paliv. Dalším činitelem, který přispívá ke zvyšování cen potravin, je stoupající cena paliv. Oblastí, která s ohledem na budoucnost vyžaduje další analýzu, je dopad vývoje cen energie, ke kterému pravděpodobně dojde v důsledku očekávaných celosvětových snah o zmírnění změny klimatu, a odpovídajícího vývoje cen dalších komodit na ceny potravin. K nejistotě ohledně výnosů zemědělských plodin a k nestabilitě cen potravin pravděpodobně přispěje také proměnlivost klimatu a měnící se ráz počasí, který se již začíná projevovat. Na úrovni jednotlivých zemí je nezbytné lépe pochopit a řešit důsledky, které spojení těchto a dalších faktorů přinese chudším skupinám obyvatel.

6.6 Celosvětová dohoda o změně klimatu

Velký objem emisí skleníkových plynů a změna klimatu, již způsobují, jsou celosvětovým problémem, který se musí řešit na mezinárodní úrovni. Nástrojem či politickým fórem, které si klade za cíl zabránit vážným a nepředvídatelným dopadům změn klimatu, jsou mnohostranná jednání vedená na základě Rámcové úmluvy OSN o změně klimatu. Z nich by měla vzejít nová dohoda smluvních stran nahrazující nynější Kjótský protokol, která má začít platit od roku 2013.

Závazky jednotlivých zemí se určují podle „zásady společných, **ale odlišných povinností a schopností**“²²⁰, na nichž je celá úmluva založena. V úmluvě je stanoven **konečný cíl** stabilizovat koncentraci skleníkových plynů v atmosféře na takové úrovni, aby nedocházelo k „nebezpečnému“ zasahování člověka do klimatického systému. Této úrovni, která v úmluvě není vyčíslena, by se mělo dosáhnout za dostatečně dlouhou dobu na to, aby se ekosystémy dokázaly změně klimatu přirozeně přizpůsobit, aby nebyla ohrožena produkce potravin a aby mohl udržitelným způsobem pokračovat hospodářský rozvoj. Aby tohoto cíle dosáhly, učinily všechny

²¹⁵ Dodatek SEK/2006/142 ke KOM (2006) 34, s. 20nn.

²¹⁶ Oxfam: Another Inconvenient Truth – How biofuel policies are deepening poverty and accelerating climate change, 25. června 2008, s. 41.

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ ActionAid, říjen 2008.

²¹⁹ ActionAid, říjen 2008.

²²⁰ Rámcová úmluva OSN o změně klimatu, čl. 3 odst. 1

smluvní strany úmluvy – země, které ji ratifikovaly, přijaly, schválily nebo k ní přistoupily – řadu důležitých závazků, z nichž pro vyspělé i rozvojové země vyplývá základní povinnost řešit změnu klimatu.

Z úmluvy dále vychází zásada, že rozvinuté země se zavazují poskytovat rozvojovým zemím finanční i jinou podporu nad rámec oficiální rozvojové pomoci. To se týká především podpory při přizpůsobování se negativním dopadům změn klimatu v zemích, které jsou jimi nejvíce ohroženy, a pomoci při přechodu na nízkouhlíkový model rozvoje prostřednictvím přístupu k moderním technologiím.

6.6.1 Kjótský protokol

Kjótský protokol z roku 1997 má stejné cíle, zásady a instituce jako úmluva, ale výrazně ji posiluje tím, že zavazuje smluvní strany Dodatku I (vyspělé země se závaznými povinnostmi uvedené v Dodatku I k Rámcové úmluvě OSN o změně klimatu) ke stanovení jednotlivých právně závazných cílů týkajících se snižování emisí skleníkových plynů. Po vstupu protokolu v platnost jsou však povinnostmi v něm uvedenými vázány jen ty smluvní strany úmluvy, které se zároveň staly smluvními stranami protokolu (tzn. že ho ratifikovaly, přijaly, schválily nebo k němu přistoupily). Jednotlivé cíle pro smluvní strany Dodatku I jsou uvedeny v Příloze B Kjótského protokolu. Celkem představují v **období závazku** 2008–2012 snížení nejmeně o 5 % v porovnání s úrovní z roku 1990.

Země uvedené v Příloze B Kjótského protokolu a jejich emisní cíle

Země	Cíl (1990 ² -2008/2012)
EU-15, Bulharsko, Česká republika, Estonsko, Lichtenštejnsko, Litva, Lotyšsko, Monako, Rumunsko, Slovensko, Slovinsko, Švýcarsko	-8%
Japonsko, Kanada, Maďarsko, Polsko	-6%
Chorvatsko	-5%
Nový Zéland, Ruská federace, Ukrajina	0
Norsko	+1%
Austrálie	+8%
Island	+10%

Protokol také zavádí tři „flexibilní mechanismy“ známé jako **společné provádění**, **mechanismus čistého rozvoje** a **obchodování s emisemi**. Tyto mechanismy mají smluvním stranám Dodatku I pomoci snížit náklady na plnění emisních cílů tím, že jim otevrou možnosti snižování emisí nebo zvyšování objemu likvidovaných skleníkových plynů, které jsou v jiných zemích méně nákladné než doma.

Kjótský protokol lze vnímat jako nutný krok, který je ale teprve prvním z mnoha a který je třeba v „druhém období závazku“ výrazně zdokonalit. Pro příští protokol nebo režim bychom se měli poučit z nedostatku ambicí, z neočekávaných negativních (ekologických a sociálních) dopadů Kjótského protokolu a jeho mechanismů (např. vyvažování emisí skleníkových plynů Severu eukalyptovými plantážemi v Brazílii) a z různých nedostatků umožňujících protokol obcházet,²²¹ které ohrožují hlavní cíl úmluvy, tedy snižování emisí skleníkových plynů. Pro ilustraci: aby se koncentrace CO₂ v atmosféře ustálila na dvojnásobku množství, které v ní bylo v době průmyslové revoluce, bylo by třeba třiceti Kjótských protokolů.²²²

²²¹ To, že flexibilní mechanismy podle Kjótského protokolu nejsou dostatečné, podrobně popisují Gilbertson, T., a Reyes, O.: Carbon Trading. How it works and why it fails. Dag Hammarskjöld Foundation. Upsalla 2009.

²²² Gilbertson, T., Reyes, O. Carbon Trading. How it works and why it fails. Dag Hammarskjöld Foundation. Upsalla 2009, s. 9.

6.6.2 Akční plán z Bali jako plán vedoucí ke Kodani

V roce 2007 se konalo setkání smluvních stran Úmluvy z Bali, na němž vznikl Akční plán z Bali.²²³ Tento plán vytyčuje cestu k závěrečné dohodě o změně klimatu. Plán obsahuje čtyři „**stavební kameny**“ budoucí dohody a nastiňuje proces vyjednávání.

Hlavním bodem je **společná vize**, neboli stanovení dlouhodobých a střednědobých cílů v oblasti **snížování emisí skleníkových plynů**. Podle odborných studií, které vypracoval Mezivládní panel pro změny klimatu (IPCC), je nutné až do konce století udržovat celosvětový růst průměrné teploty v rozmezí 2 °C, aby nedošlo k takové změně klimatu, kterou by bylo obtížné řešit. K tomu je zapotřebí snížit do roku 2050 objem emisí o polovinu oproti roku 1990.

Dalším bodem jsou **opatření zaměřená na přizpůsobování** se probíhajícím nevyhnutelným změnám v atmosféře. Tato opatření se týkají především rozvojových zemí. Právě v těchto zemích je třeba začít budovat infrastrukturu odolnou vůči častým a extrémním výkyvům počasí a přizpůsobovat jejich hospodářství a místní společenství novým, tvrdším přírodním podmínkám.

K transformaci energetického systému a k přizpůsobení rychle se měnícím přírodním podmínkám je třeba také modernizace v oblasti technologií, na níž se budou podílet rozvojové i rozvinuté země. Tento **přenos technologií** závisí především na financování výzkumu a vývoje, na sdílení informací a neformální spolupráci výzkumných institucí a odborníků z různých zemí, na vytváření vhodného prostředí pro investice do moderních technologií a v neposlední řadě i na navyšování institucionálních a personálních kapacit v rozvojových zemích.

Poslední, nejnaléhavější otázkou v rámci mnohostranných jednání je otázka financí. Tady se jedná o vytvoření **finanční struktury** na základě Rámcové úmluvy OSN o změně klimatu, která by pokryla náklady na adaptační opatření v rozvojových zemích a na přenos technologií. Nezastupitelnou úlohu v tomto procesu hraje EU jakožto největší světová ekonomika. V příštím roce musí potvrdit svou „vůdčí“ úlohu tím, že zaujme aktivní přístup k závazkům v oblasti snížování emisí v členských státech, bude poskytovat účinnou podporu rozvojovým zemím, aby se mohly přizpůsobovat dopadům klimatických změn, a bude podporovat model rozvoje nezávislý na spalování fosilních paliv.

Cílem nynější fáze jednání na základě Rámcové úmluvy OSN o změně klimatu je položit základy nezbytné reformy politik, a tato jednání budou vyžadovat spolupráci a společnou snahu jednotlivých zemí, firem i občanské společnosti. S tím, jak se jednání s výhledem na setkání v Kodani v prosinci 2009 i dále urychlují, stávají se zásadním prvkem nového celosvětového rámce hospodářské a obchodní politiky a nástroje. Efektivní a úspěšná realizace závazků, jejichž cílem je zmírnit změnu klimatu, předpokládá přijetí určitých strategických opatření (motivačních nástrojů) na celosvětové úrovni, která budou zaměřena na zvyšování účinnosti výroby a spotřeby energie, na vyvíjení čistých zdrojů energie a přechod na tyto zdroje, na snížování emisí ze zemědělství a lesnictví, na vyvíjení a šíření čistých technologií do rozvojových zemí a na vytváření domácího i světového trhu s nízkouhlíkovými výrobky a technologiemi.

Jednání založená na Rámcové úmluvě OSN o změně klimatu jsou poznamenána rozpory mezi vědou a reálnou politikou, nedostatkem důvěry mezi rozvinutým a rozvojovým světem, rozdíly v zájmech rychle se rozvíjejících ekonomik a nejvyspělejších zemí, různých podniků a odvětví lidské činnosti. Mezinárodní společenství by s ohledem na vědecké poznatky a na současné i očekávané dopady změny klimatu mělo zajistit, aby režim nahrazující Kjótský protokol byl z hlediska životního prostředí i rozvoje ucelený navzdory řadě protichůdných zájmů. Je bezpodmínečně třeba nalézt všeobecně prospěšná řešení jak v oblasti udržitelného rozvoje, tak v oblasti snížování emisí skleníkových plynů. Ačkoli chudé rozvojové země přispívají k emisím skleníkových plynů nejméně, některé rozvojové programy – například rozšiřování přístupu k čisté energii nebo financování modernizovaných programů lesního hospodářství – jsou dobrou příležitostí, jak dosáhnout obojího.

²²³ Rozhodnutí Konference smluvních stran 1/CP.13 (2007). <http://unfccc.int/resource/docs/2007/cop13/eng/06a01.pdf#page=3>.

6.7 Český podíl odpovědnosti

Hlavní odpovědnost za odvrácení velkých klimatických změn spočívá na státech, které vypouštějí největší množství skleníkových plynů. Především musí samy omezit znečišťování a také musí pomoci rozvojovým zemím, aby se přizpůsobily měnícímu se klimatu.

Česká republika patří v absolutních hodnotách k malým znečišťovatelům. Vypouští pouze přibližně 120 milionů tun CO_2 , což je asi 0,4 % světových emisí skleníkových plynů.²²⁴ Absolutní hodnoty však nejsou příliš důležitým měřítkem. Česká republika je malá země, takže její emise jsou samozřejmě poměrně nízké. To však této zemi nedává právo zříkat se odpovědnosti. Každý občan Spojených států, který za rok průměrně vyprodukuje kolem 20 tun CO_2 (což v absolutních hodnotách také není mnoho), by mohl snižování emisí odmítnout ze stejného důvodu. Kdyby se však na snižování emisí odmítli podílet všichni Američané s tím, že přispívají jen zanedbatelným množstvím a snižováním ničemu nepomohou, výsledkem by byla čtvrtina světového znečištění.

Proto je správným měřítkem to, kolik emisí daná země vypouští v přepočtu na jednoho obyvatele. Potom dojdeme k úplně jinému rozsahu – s 12 tunami CO_2 na obyvatele (což je 14 tun skleníkových plynů přepočtených na ekvivalent CO_2) ročně patří Česká republika mezi „rekordmany“ i mezi zeměmi EU, nemluvě o srovnání s rozvojovými zeměmi. Uvažujeme-li celkové množství CO_2 z energetického průmyslu na jednoho obyvatele od roku 1850, patří České republice, která má dlouhou průmyslovou tradici, páté místo na světě.

Pro tuto poměrně vysokou míru znečištění v Česku existují dva hlavní důvody: největší podíl připadá na 14 zastaralých uhelných elektráren. Ty vypouštějí 52 milionů tun CO_2 ročně, což je více než třetina emisí České republiky. Elektrárna Prunéřov, která je největším zařízením na výrobu energie z fosilních zdrojů společnosti ČEZ, vyprodukuje ročně 9 milionů tun CO_2 , což je přibližně tolik, kolik vypustí všechny české automobily dohromady.

Mezi největší producenty CO_2 patří také železářny, chemičky, teplárny, papírny a cementárny. České hospodářství kromě toho spotřebuje obrovské množství energie, tedy i fosilních paliv. Měrná spotřeba energie na české HDP je téměř dvakrát vyšší než v zemích evropské patnáctky.

Česká republika, jakožto jeden z největších znečišťovatelů, a její představitelé – vláda a poslanci parlamentu – musí přijmout odpovědnost za důsledky celosvětových klimatických změn. Je nutné podniknout kroky ve třech hlavních oblastech.

6.7.1 Česká rozvojová spolupráce

Musíme pomoci chudým zemím vyrovnat se s klimatickými výkyvy. Česká vláda by měla do své rozvojové politiky zařadit aktivní přístup ke změnám klimatu a aktualizaci metodiky a tento přístup by měla prosazovat i v rámci EU. Díky investicím do přechodu chudých společenství na rozvojový model s nízkými emisemi budou rozvojové země moci zajistit elektřinu a teplo, aniž by byly závislé na drahých fosilních palivech, a zvýší se jejich šance na sociálně a ekologicky udržitelný hospodářský růst.

Mezinárodní organizace Oxfam na základě množství emisí a hospodářské síly jednotlivých zemí vypočítala, kolik by vyspělé země měly rozvojovému světu přispívat na potřebná opatření zaměřená na přizpůsobení se změně klimatu. Odpovídající podíl České republiky je 3 miliardy korun. V českém rozpočtu by tedy měla být vyhrazena přibližně tato částka. Financování adaptačních opatření by však nemělo být součástí oficiální rozvojové pomoci, která by ukrajovala finanční prostředky z jiných rozvojových projektů. Musí to být zvlášť vyhrazené výdaje, které se nebudou započítávat do závazku České republiky vydávat do roku 2015 na oficiální rozvojovou pomoc 0,33 % hrubého národního důchodu. Zároveň je však nutné, aby se v českých i evropských projektech rozvojové spolupráce zohledňoval jejich vliv na to, jak se chudá společenství dokáží vyrovnávat se změnou klimatu.

²²⁴ Údaje o emisích skleníkových plynů v roce 2005, které lze najít v databázích Ústavu pro světové zdroje (World Resources Institute) Viz <http://cait.wri.org/>.

6.7.2 Český příspěvek k mezinárodní dohodě

Mezinárodní společenství připravuje novou dohodu, která naváže na Kjótský protokol, až v roce 2012 vyprší lhůta na jeho splnění. Česká republika se musí v celosvětových diskusích aktivně a efektivně zasazovat o dohodu obsahující takové závazky, které udrží globální oteplování pod hranici 2 stupňů Celsia. V EU by Česká republika měla hrát aktivní a konstruktivní roli, aby zajistila spravedlivý a ambiciózní režim po skončení prvního období závazku Kjótského protokolu.

Tento nový závazný rámec musí zohledňovat rozdíly mezi jednotlivými státy. Není možné zajistit všem stejné podmínky, ale zároveň nesmí žádná část světa zůstat stranou. Některé rychle rostoucí ekonomiky, zvláště Čína nebo Indie, patří mezi velké znečišťovatele minimálně proto, že jsou to obrovské země. Žádná fungující celosvětová dohoda se neobejde bez přiměřených závazků na jejich straně.

Proto by se nové dohody měly účastnit všechny země, ale je nutné nastavit pro různé skupiny zemí různá pravidla a nabídnout jim různou míru a různé typy pomoci, aby mohly svým závazkům dostát.

6.7.3 Český uhlíkový rozpočet

Česká republika, jako jeden z evropských „rekordmanů“ v objemu emisí skleníkových plynů, nese větší díl odpovědnosti než řada srovnatelných ekonomik. Musí začít jednat, a to především z ryze praktických důvodů – pokud mají mezinárodní jednání uspět, musí být země, které se řadí k největším znečišťovatelům, dobrým příkladem. To se přirozeně týká i České republiky.

Vláda musí efektivně motivovat občany, aby spotřebovávali méně škodlivých výrobků a služeb a nutili podniky inovovat a investovat do vysoce účinných a čistých technologií. To napomůže vzniku významného trhu a perspektivního odvětví průmyslu a služeb i vzniku nových pracovních míst. Zlevnění a zpřístupnění čistých technologií spolu s pozitivním vývojem na světovém trhu výrazně pomůže také rozvojem zemím.

Pro investice do průmyslu je zapotřebí dlouhodobé perspektivy. Proto by měla vláda vypracovat takzvaný uhlíkový rozpočet a připravit nové právní předpisy, v nichž by bylo stanoveno, jak se budou emise v České republice postupně snižovat – pravděpodobně se bude jednat o klouzavý průměr za několik let. Cíl se musí nastavit tak, aby umožňoval udržet oteplování pod hranici dvou stupňů. Dobrým příkladem je zákon, který v roce 2008 přijal britský parlament s podporou vlády i opozice.

Pravidla nestanoví, jaké technologie by podniky měly využívat, aby cílů dosáhly, nebo jaká konkrétní opatření by měly přijmout příští vlády. Budou pouze poskytovat rámec, který bude určovat tempo omezování znečištění. Hospodářství i legislativní orgány tak budou mít prostor pro rozhodování. Podniky zároveň získají dlouhodobou jistotu ohledně toho, jakým tempem bude snižování emisí pokračovat, a budou tak moci lépe plánovat své investice. Jak píše časopis *The Economist*, hlas světového obchodu: „proto tyto cíle nejsou velkolepým politickým gestem, ale pragmatickou snahou vyřešit praktický problém.“

7. ZÁVĚR

Hospodářská globalizace zdaleka nezasahuje jen ekonomický a finanční systém. Tato publikace obsahuje tematické příspěvky různých autorů ze dvou zemí regionu střední a východní Evropy, pojednávající například o konceptu rozvoje, finanční krizi, zemědělském rozvoji a energetické soběstačnosti. Ačkoli je škála témat široká, mají společný jmenovatel – obavy z následků hospodářské globalizace. Jednotlivé kapitoly ukazují vazby mezi rozvojem, hospodářstvím, životním prostředím a zemědělstvím. Publikace popisuje některé z procesů, které vedly k současné situaci, kdy svět ohrožuje několik problémů: potravinová krize, změna klimatu, závislost na fosilních palivech a hospodářská krize. Shrnuje také výsledky analýzy výše uvedených problémů, která tři roky probíhala v rámci společného projektu organizací Glopolis a Védegylet.

V kapitole 1 byl popsán pojem rozvoje a rozvojové ideály. Ačkoli je rozvoj jedním z nejčastěji užívaných politických pojmů, neexistuje pro něj všeobecně přijímaná definice. To, že není definován jednotně, může bránit naplňování rozvojových cílů, ale zároveň se tak rozvoj udržuje v popředí politického zájmu. Pojetí rozvoje se neustále vyvíjí a mezi množstvím nových definic se objevily i termíny jako „konec rozvoje“ nebo „porozvojová doba“.

Mnozí lidé rozvoj stále vnímají jako hospodářský růst, ačkoli bylo prokázáno, že takové pojetí je příliš zjednodušené. Tato publikace čtenáře nabádá k tomu, aby se na rozvoj díval z jiného pohledu. Místo hospodářského růstu může být rozvoj chápán jako zlepšování kvality života. Pojetí rozvoje Amartyi Sena je založeno na svobodě, která lidem umožňuje rozvíjet jejich schopnosti, čímž se zlepšuje kvalita jejich života. Kromě pojetí rozvoje je třeba přehodnotit také rozvojové strategie. Mělo by se usilovat o rozvoj napomáhající vytvoření ekologicky a sociálně udržitelné infrastruktury.

Dopady hospodářské globalizace nejsou rozloženy rovnoměrně. V kapitole 2 bylo ukázáno, že i když se důsledky hospodářské globalizace těžko vymezují a měří, některé země měly v tomto ohledu více štěstí než jiné. Ačkoli se zvětšily i rozdíly mezi jednotlivými zeměmi, větší roli než územní hranice hrají hranice sociální, a největší rozdíly tak vznikají mezi sociálními skupinami v jednotlivých zemích.

Současná hospodářská a finanční krize má závažné důsledky v globálním měřítku i v jednotlivých zemích. V kapitole 3 byla popsána finanční krize a důvody, proč vznikla, a to jak v západních zemích (jádro), tak ve střední a východní Evropě (polookrajové země). Tato kapitola naznačuje, že hlavním důvodem, který k finanční krizi vedl, nebylo selhání vlády USA, ale složitější systémové změny, například postupná deregulace a prudká expanze finančního trhu, „stínový“ bankovní systém a finanční trhy, na nichž vznikaly bubliny. V širším kontextu lze příčiny krize spatřovat v procesu financionalizace. Tím je myšlena přeměna sociálních vztahů, která vedla k rozpadu keynesovského konsenzu a k tomu, že finanční systém již nedokázal tak dobře plnit své klasické ekonomické funkce.

Ve střední a východní Evropě byla krize způsobena jak faktory globálními, tak faktory specifickými pro konkrétní země. Příčiny krize spočívají ve struktuře globálního kapitalismu a ve strategiích, které jednotlivé země uplatňovaly. V kapitole 3 je popsána situace Maďarska jako příklad krize ve střední a východní Evropě a je zde uvedena teze, že hlavní roli ve vzniku krize hrála finanční globalizace a příliv horkých peněz. Maďarská ekonomika se tak rozpadla na dvě části - na efektivní a dynamický sektor zahraničních společností a neefektivní domácí sektor malých a středních podniků. Řešení krize je nutné hledat na globální úrovni i na úrovni jednotlivých zemí. Aby mohl ekonomický systém fungovat zdravěji, je třeba zavést nápravná opatření, například znovu zavést regulaci, omezit přenos rizik a zamezit spekulacím.

Potravinová krize v letech 2007 a 2008 vyburcovala světové společenství a dokázala, že problém hladu a podvýživy ještě zdaleka není vyřešen. Jak ukazuje kapitola 4, k této krizi přispěla řada faktorů, k těm nejzávažnějším však patří politiky volného obchodu a privatizace, které byly vnucovány rozvojovým zemím. Hladomor není novým jevem, ale důsledkem revoluce v zemědělství ve 20. století, která způsobila rozdíly v produktivitě mezi nejrozvinutějšími a nejméně rozvinutými zemědělskými systémy. Systém zemědělského obchodu navíc výrazně zvýhodňuje velkoprodukcí. Tři čtvrtiny hladovějících žije na venkově a většinu z nich tvoří drobní zemědělci a pracovníci v zemědělství.

Aby podniky, politici a instituce hladu zabránili, musí prosazovat zemědělský rozvoj zaměřený na potřeby lidí a přírody, usilovat o zabezpečení dostatku potravin a potravinovou soběstačnost, zapojovat místní komunity

a investovat do zemědělské malovýroby. V Maďarsku se tento problém řeší vytvořením alternativních zemědělsko-potravinářských sítí, které se vyznačují krátkým dodavatelským řetězcem a partnerskými vztahy mezi výrobcí a spotřebiteli. Mezi různé formy zemědělsko-potravinářských sítí patří přímý prodej, zemědělské trhy a agro-ekologická turistika.

Jedním z největších problémů naší doby je bezesporu změna klimatu. Celosvětově panuje shoda na tom, že je nutné urychleně jednat, ale dosud se toho pro splnění ambiciózních cílů v oblasti zmírňování a přizpůsobování příliš neudělalo. Historická odpovědnost za emise skleníkových plynů leží na vyspělých zemích, jejich následky však nejvíce trpí chudá lidé v nejhudších zemích.

V kapitole 5 jsou popsány vazby mezi hospodářskou globalizací, změnou klimatu a energetickou soběstačností. Největší problém v oblasti energetiky představuje nerovnoměrný přístup energie a závislost na fosilních palivech. Zajištění rovného přístupu k energii a energetické soběstačnosti je klíčem k úspěšnému zmírnění změny klimatu. Jako řešení je v této kapitole prezentována zásadní změna energetického systému, spočívající ve zvýšení energetické účinnosti, snížení spotřeby energie a přechodu na obnovitelné zdroje energie. Změna však nepřijde sama od sebe – je zapotřebí aktivní podpory veřejných orgánů, mimo jiné ve formě právních předpisů. Je nutné zapojení všech zemí, tedy i České republiky. Autoři navrhnou, že by Česká republika měla vypracovat tzv. uhlíkový rozpočet, připravit legislativu zaměřenou na snižování emisí a motivovat občany ke snižování spotřeby energie.

Cílem této publikace bylo popsat vztahy mezi rozvojem, hospodářstvím, životním prostředím a zemědělstvím v celosvětovém měřítku i v zemích střední a východní Evropy. Současná finanční krize a celosvětové problémy jako změna klimatu nebo hladomor spolu navzájem souvisí a mají závažný dopad na rozvoj a na obyvatele rozvojových zemí. Jak autoři knihy ukázali, na tyto problémy existují řešení, i když nejsou jednoduchá. Ukazují také, že vzhledem k provázanosti a globální povaze těchto problémů je nezbytné urychleně hledat alternativy a usilovat o systémové změny.

Vedegylet (Protect the Future)

je maďarskou eko-politickou organizací založenou na principech politické ekologie, zaměřuje se mj. na zemědělskou politiku, fair trade, urbánní plánování, veřejné služby a mezinárodní rozvoj.

Pražský institut pro globální politiku – Glopolis, o. p. s.,

je nestranickým, nevládním thinktankem, který se zaměřuje na politickou analýzu a veřejnou obhajobu na poli ekonomické globalizace a udržitelného rozvoje

Autoři: kolektiv autorů
Editace: Ondřej Kopečný
Vydal: Pražský institut pro globální politiku – Glopolis
Design: Creative Heroes - František Dečman; Jakub Jelínek

Praha, prosinec 2009

